

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TARİH ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**XV. YÜZYIL EĞİTİM ve BİLİM ÇALIŞMALARI BAĞLAMINDA
AKKOYUNLU MEDRESELERİ**

Yaşar ERTAŞ

**İzmir
2016**

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
ORTAÖĞRETİM SOSYAL ALANLAR EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TARİH ÖĞRETMENLİĞİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**XV. YÜZYIL EĞİTİM ve BİLİM ÇALIŞMALARI BAĞLAMINDA
AKKOYUNLU MEDRESELERİ**

Yaşar ERTAŞ

**Danışman:
Prof. Dr. Recep YILDIRIM**

**İzmir
2016**

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum, "**XV. Yüzyıl Eğitim ve Bilim Çalışmaları Bağlamında Akkoyunlu Medreseleri**" adlı çalışmanın tarafımdan, ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden ibaret olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

23/09/2016

Yaşar ERTAŞ

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	10128324
Yazar Adı / Soyadı	YAŞAR ERTAŞ
Uyruğu / T.C.Kimlik No	TÜRKİYE
Telefon	
E-Posta	ertas_yasar@hotmail.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	XV. Yüzyıl Eğitim ve Bilim Çalışmaları Bağlamında Akkoyunlu Medreseleri
Tezin Tercümesi	Madrasas of the Aqqoyunlu within the Context of Educational and Scientific Studies In the 15th Century
Konu	Tarih = History ; Eğitim ve Öğretim = Education and Training
Üniversite	Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Anabilim Dalı	Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı
Bilim Dalı	Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2016
Sayfa	249
Tez Danışmanları	PROF. DR. RECEP YILDIRIM
Dizin Terimleri	Akkoyunlular=Akkoyunlular ; Bilim=Science ; Medreseler=Moslem theological schools ; Eğitim=Education ; Doğu Anadolu=East Anatolia
Önerilen Dizin Terimleri	XV. Yüzyıl = 15th Century Uzun Hasan Bey = Uzun Hasan Bey
Kısıtlama	36 ay süre ile kısıtlı

Tezimin, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında arşivlenmesine izin veriyorum. Ancak internet üzerinden tam metin açık erişime sunulmasının 21.10.2019 tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezimin, bilimsel araştırma hizmetine sunulması amacı ile Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi tarafından internet üzerinden tam metin erişime açılmasına izin veriyorum. NOT: Erteleme süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.

21.10.2016

İmza:

Eğitim Bilimleri Enstitüsü M¼d¼rl¼ę¼'ne

İşbu alışma, j¼rimiz tarafından Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Tarih Öğretmenliği Programında **Y¼KSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Recep YILDIRIM

¼ye : Prof. Dr. Abdullah MARTAL

¼ye : Yrd. Doç. Dr. Kemal R. HAYKIRAN

Onay

Yukarıda imzaların, adı geçen öğretim ¼yelerine ait olduğunu onaylarım.

23/09/2016

Prof. Dr. Ali Günay BALIM

Enstit¼ M¼d¼r¼

ÖZET

XV. Yüzyıl Eğitim ve Bilim Çalışmaları Bağlamında Akkoyunlu Medreseleri

Akkoyunlular, XV. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da kurulan bir Türk devletidir. 1403 ile 1501 tarihleri arasında yaklaşık bir asır hüküm süren Akkoyunlular, Karahanlılarla başlayan ve Selçuklularla gelişen Türk-İslâm kültürünün önemli bir temsilcisiydiler. Akkoyunluların, eğitim kurumları da tıpkı diğer kültür kurumları gibi bu süreçte oluşan kültürün bir görünümüydü. Moğol istilası sonrasında Yakın Doğu'nun şekillenme sürecinde kurulan Akkoyunlular, yoğun imar faaliyetlerinde bulunmuşlar, pek çok medrese inşa etmişlerdi. Özellikle meşhur Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey, birçok medrese kurup dönemin tanınmış âlimlerini buralarda toplamıştı. Devrinin bilimsel canlılığını yansıtan Akkoyunlu medreseleri, yeniden toparlanma sürecinin kurumları oldukları için kendilerinden önceki ve sonraki medreselerden birtakım farklılıklar göstermektedirler. Türk tarihi bir bütün olarak düşünüldüğünde sürecin önemli bir dönemine denk gelen Akkoyunlu himâyesi altında sürdürülen eğitim ve bilim çalışmalarının gerçekleştirildiği medreselerin bilimsel bir çalışma konusuna dönüştürülmesi gerekli görülmüştür.

Bu çalışmada, medreselerin genel özellikleri, kuruldukları şehirler, komşu devletlerin medreseleriyle benzeşen ve ayrışan yönleri ile buralarda yetişen âlimlerin ilmî çalışmaları ve öğretilen bilim dalları ele alınmıştır.

XV. yüzyıl bilim ve siyaset dünyasını yoğun olarak meşgul eden "Şîilik-Sünnîlik" çekişmesinde Akkoyunlu medreselerinin durumunun da tartışıldığı bu araştırmada; söz konusu kurumların, başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere Akkoyunlular'dan sonra kurulan Türk-İslâm devletlerinin medreselerine olan etkileri üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Akkoyunlu, Eğitim, Medrese, Bilim, XV. Yüzyıl, Uzun Hasan Bey, Doğu Anadolu

ABSTRACT

Madrasas of the Aqqoyunlu within the Context of Educational and Scientific Studies In the 15th Century

Aqqoyunlu (or White Sheep Turkomans) is a Turkish state established in the Eastern Anatolia, Azerbaijan and Iran in the early 15th century. Aqqoyunlu, having ruled for almost one century between 1403 and 1501, was one of the important representatives of Turkish-Islamic culture which started with Karakhanids and developed with Seljuks. The educational institutions of Aqqoyunlu were the manifestation of the culture that developed during this period, just like its other cultural institutions. Aqqoyunlu state, established in the process of shaping of the Near East after the Mongolian invasion carried out intense constructional activities, and built lots of madrasas. Especially renowned Aqqoyunlu ruler Uzun Hasan Bey founded lots of madrasas and gathered the well-known scientists of the time in these madrasas. Aqqoyunlu madrasas, reflecting the scientific vividness of the time, indicate some differences from the madrasas before and after them because they were the institutions of recovery period. It has been thought to be essential for these madrasas to be turned into scientific field of study, where educational and scientific studies were conducted under the hegemony of Aqqoyunlu state corresponding to an important part of the period when the Turkish history is considered as a whole.

This study deals with the general features of madrasas, the cities where they were established, their aspects that are similar to or different from the madrasas of neighboring states, the scientific studies of the scientists having grown in there and the scientific branches being taught there.

In this study where the situation of Aqqoyunlu madrasas was discussed in the conflict of "Shiism-Sunnism", which highly concerned 15th century scientific and political World, the influence of the mentioned institutions over the madrasas of Turkish-Islamic states, established after the Aqqoyunlu state, especially the Ottoman Empire have also been emphasized.

Key Words: Aqqoyunlu, Education, Madrasa, Science, 15th Century, Uzun Hasan Bey, Eastern Anatolia

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kiőinin emeği bulunmaktadır. Başta tez danıőmanım Prof. Dr. Recep YILDIRIM olmak üzere Prof. Dr. Abdullah MARTAL, Prof. Dr. Mehmet ERSAN, Yrd. Doç. Dr. Kemal Ramazan HAYKIRAN, Yrd. Doç. Dr. Ercan UYANIK ve Arő. Gör. İrfan Davut AM teze çok katkı sağlamışlardır. Kendilerine teşekkür ederim.

Ailem, araştırma boyunca hiçbir zaman maddi ve manevi desteğini esirgemeyerek benim için büyük bir sabır rneği olmuştur. Teőekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Yemin Metni	i
Yök Tez Veri Formu	ii
Jüri İmzaları/Tutanak	iii
Özet	iv
Abstract	v
Teşekkür	vi
İçindekiler	vii
Ekler	xvi
Kısaltmalar	xvii

GİRİŞ

1. Araştırma Alanının Yeri ve Sınırları	1
2. Araştırmanın Kapsamı ve Önemi	1
3. Araştırmanın Amacı	2
4. Araştırmada Kullanılan Malzeme ve Yöntem	2

BİRİNCİ BÖLÜM:

DOĞU ANADOLU, AZERBAYCAN, İRAN ve IRAK'TA AKKOYUNLULAR

1. AKKOYUNLULAR DÖNEMİ'NE GENEL BİR BAKIŞ	4
1.1. XIV. Yüzyıl'da Yakın Doğu'nun Siyasî Durumu	4
1.2. Akkoyunluların Ortaya Çıkışı	6
1.2.1. Türkistan'dan Anadolu'ya Göç: "Oğuzlar" ve "Bayındırlar"	6
1.2.2. Bayındır Adı ve Anlamı	7
1.2.3. Bayındır Damgası ve Kullanımı	8
1.2.4. Akkoyunlular Anadolu'ya Nereden ve Ne Zaman Geldiler?	8
1.2.5. "Akkoyunlu" Kavramı	10
1.2.6. Akkoyunlu Beylerinin Ataları	11
1.2.7. Akkoyunlu Ulusunu Oluşturan Boylar	12

1.3. Akkoyunlu Devleti'nin Siyasî Faaliyetleri	13
1.3.1. Tur Ali Bey Dönemi (1300-1360)	13
1.3.2. Kutlu Bey Dönemi (1363-1389)	15
1.3.3. Ahmed Bey Dönemi (1389-1403).....	17
1.3.4. Kara Yülük Osman Bey Dönemi (1402-1435)	18
1.3.5. Ali Bey Dönemi (1435-1438)	20
1.3.6. Hamza Bey Dönemi (1437-1444)	21
1.3.7. Cihângir Mirza Dönemi (1444-1453)	22
1.3.8. Uzun Hasan Bey Dönemi (1453-1476).....	23
1.3.9. Sultan Halil Bey Dönemi (1478)	27
1.3.10. Yakub Bey Dönemi (1478-1490).....	27
1.3.11. Baysungur Mirza Dönemi (1490-1492).....	28
1.3.12. Rüstem Mirza Bey Dönemi (1492-1497).....	30
1.3.13. Sultan (Göde) Ahmed Bey Devri (1497-1498).....	31
1.3.14. Murad, Elvend ve Muhammedî Beyler Dönemi (1498-1508).....	32

İKİNCİ BÖLÜM:

AKKOYUNLULAR ZAMANINDA EĞİTİM

2. EĞİTİM, ÇALIŞMALAR, KURUMLAR	35
2.1. Medreseler Öncesinde Ortaçağ Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri	35
2.1.1. Câmi ve Mescit	35
2.1.2. Tekke ve Zâviye	36
2.1.3. Küttab ve Mekteb	37
2.1.4. Beyt'ü'l-Hikme ve Dârü'l-Hikme	38
2.1.5. Dâr'ül-İlim ve Dârül'l-Küttüb	40
2.1.6. Ribât, Han ve Keransaray	41
2.2. Medrese Tarihine Kısa Bir Bakış.....	42
2.2.1. Medresenin Ortaya Çıkışı	42
2.2.2. Karahanlılar'dan Selçuklular'a Medreseler	43
2.2.3. Nizâmiye Medreseleri'nden Akkoyunlu Medreseleri'ne.....	45
2.3. Akkoyunlular Öncesinde Medrese Eğitimi.....	51
2.4. Akkoyunlu Dönemi Eğitim ve Bilim Kurumları	52
2.4.1. Câmiler	53

2.4.2. Mektebler	53
2.4.3. Tekkeler ve Zâviyeler	55
2.4.4. Darüşşifalar	55
2.4.5. Kütüphaneler	56
2.4.6. Medreseler	57
2.5. Akkoyunlu Medreselerinde Sistem ve İşleyiş	58
2.5.1. Medrese İnşa Etmedeki Amaçlar	58
2.5.2. Eğitim ve Bilim	61
2.5.3. Nazarat ve Teftiş: "Divân-ı Sadâret"	62
2.5.4. Mezun Talebeler	62
2.5.5. Medreselerde Islah Girişimi	62
2.5.6. Vakıf Sistemi ve İşleyişi	63
2.5.7. Dersler ve Kitaplar	64
2.5.8. Öğretim Kadrosu	68
2.5.8.1. Müderris	68
2.5.8.2. Mu'îd	69
2.5.8.3. Talebe	69
2.5.9. Medreselerin Fizikî Yapısı	70
2.5.9.1. Avlu	70
2.5.9.2. Eyvan	71
2.5.9.3. Talebe Odaları	71
2.5.9.4. Mescit	71
2.5.9.5. Türbe	72
2.5.9.6. Havuz	72
2.5.9.7. Çeşme	72
2.5.9.8. Kışlık Dershane	72
2.6. Akkoyunlu Dönemi Medreseleri	73
2.6.1. Şeyh Safa Medresesi (Diyarbakır)	73
2.6.2. Nebî Câmîî Medresesi (Diyarbakır)	76
2.6.3. Hasan Pâdişah Medresesi (Urfa/Ruha)	79
2.6.4. Ferahşad Bey Medresesi (Pulur/Bayburt)	81
2.6.5. Sultan Kasım Medresesi (Mardin)	83
2.6.5.1. Medresenin Bânîsi	83

2.6.5.2. Medresenin Vakfı.....	84
2.6.5.3. Medresenin Özgün Yönleri.....	85
2.6.5.4. Medreseye Ait Mimarî Ayrıntılar	86
2.6.5.5. Medresenin Günümüzdeki Durumu.....	88
2.6.6. Şah Sultan Hatun Medresesi (Mardin).....	88
2.6.7. Saray Hatun Medresesi (Harput).....	90
2.6.8. Nâsırıyye Medresesi (Tebriz).....	91
2.6.8.1. Müderrisler.....	94
2.6.8.1.1. Sıracüddîn Kasım.....	94
2.6.8.1.2. Mevlânâ Abdüssamed.....	94
2.6.8.1.3. Kadı Şeyhim.....	94
2.6.9. Abdaliye Medresesi (Cizre)	95
2.6.10. Medrese-i Mansûriye (Şiraz).....	96
2.6.11. Mevlânâ Muhiyiddîn Medresesi (Şiraz).....	96
2.6.12. Sûfî Halil Bey Camiî ve Medresesi (Nahçivân).....	96
2.6.13. Şiraz'da Bir Akkoyunlu Medresesi (Şiraz)	97
2.6.14. Bağdat'ta Bir Akkoyunlu Medresesi (Bağdat).....	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

AKKOYUNLULAR ZAMANINDA ÖNDE GELEN

ÂLİMLER, BİLGİNLER, ŞAİRLER

3. AKKOYUNLU KÜLTÜR HAYATINA GENEL BİR BAKIŞ	98
3.1. Akkoyunlu Kültür Dünyasının Önemli Kişileri.....	100
3.1.1. Celâleddîn Devvânî.....	100
3.1.1.1. Hayatı.....	100
3.1.1.2. Devvânî'nin Talebeleri ve "Devvânî Ekolü"	102
3.1.1.3. Eserleri	103
3.1.1.3.1. Şevâkilü'l-hûr fi şerhi Heyâkili'n-Nûr.....	104
3.1.1.3.2. Şerhu'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye	105
3.1.1.3.3. Hâşiye 'alâ Şer-hi't-Tecrid.....	106
3.1.1.3.4. Risâle fi İsbâti'l-Vâcib	106
3.1.1.3.5. Risâle fi İmâni Fir'avn	107
3.1.1.3.6. Risâle fi (mes'eleti) halki'l-a'mâl	108

3.1.1.3.7.	ez-Zevrâ've'l-Havrâ'	108
3.1.1.3.8.	Risâle fi'r-rûh	108
3.1.1.3.9.	Tefsîru sûreti'l-Kâfirûn	109
3.1.1.3.10.	Tefsîru sûreti'l-İhlâs	109
3.1.1.3.11.	Tefsîru âyeti "Yâ benî Âdeme huzû zîneteküm"	109
3.1.1.3.12.	Ahlâk-ı Celâlî	110
3.1.1.3.13.	Şerhu Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm	113
3.1.1.3.14.	Hâşiye 'alâ Şerhi'ş-Şemsiyye	114
3.1.1.3.15.	Risâle-i Sayha ve Sadâ	115
3.1.1.3.16.	Şerh-i Rubâ 'iyyât'	115
3.1.1.3.17.	Şerh-i Yek Gazel-i Hâce Hâfız	115
3.1.1.3.18.	Şerh-i Beytî ez Gülşen-i Râz	116
3.1.1.3.19.	'Arznâme	116
3.1.1.3.20.	el-Erbeûn el-Sultâniyye	117
3.1.1.3.21.	Risâle-i 'Adâlet	117
3.1.1.3.22.	Ünmûzecü'l-'ulûm	117
3.1.2.	Ali Kuşçu	118
3.1.2.1.	Hayatı	118
3.1.2.2.	Eserleri	121
3.1.2.2.1.	er-Risâletü'l-fethiyye	121
3.1.2.2.2.	Fâide fi Eşkâli Utarid	122
3.1.2.2.3.	Risâle fi'l-hey'e	122
3.1.2.2.4.	Risâle fi Asl el-Hâric Yumkinu fi el-Sufliyeyn	123
3.1.2.2.5.	Şerh-i Zîc-i Ulug Bey	123
3.1.2.2.6.	Risâle fi'l-hisâb	123
3.1.2.2.7.	Risâle el-Muhammediyye	123
3.1.2.2.8.	eş-Şerhu'l-cedîd 'ale't-Tecrîd	124
3.1.3.	Abdurrahman Câmî	124
3.1.3.1.	Hayatı	124
3.1.3.2.	Eserleri	129
3.1.3.2.1.	Divan	129

3.1.3.2.2. Heft Evreng	129
3.1.3.2.3. Silsiletü'z-zeheb	129
3.1.3.2.4. Hadîs-i Erba'în	129
3.1.3.2.5. ed-Dürretü'l-fâhire	129
3.1.3.2.6. Nefehâtü'l-üns	129
3.1.3.2.7. Nakdü'n-nusûs fî şerhi Nakşi'l-Fusûs	130
3.1.3.2.8. Risâle der Menâsikü'l-hac	130
3.1.3.2.9. Bahâristân	130
3.1.4. Dede Ömer Rûşenî	130
3.1.4.1. Hayatı	130
3.1.4.2. Eserleri	133
3.1.4.2.1. Miskînnâme	133
3.1.4.2.2. Çobannâme	134
3.1.4.2.3. Neynâme	134
3.1.4.2.4. Kalemname	134
3.1.4.3. Diğer Eserleri	134
3.2. Akkoyunlular Dönemi'nde Edebiyat ve Şairler	135
3.2.1. Habîbî	135
3.2.2. Hidâyet	136
3.2.3. Kışverî	137
3.2.4. Binâî	139
3.2.5. Mevlânâ Şehidî	141
3.2.6. Baba Figanî	142
3.2.7. Cemîlî	143
3.2.8. Ehlî-i Şîrâzî	143
3.2.9. Tebrizli Ahmedî	144
3.2.10. Şeyh Ahmed Albardaklı	146
3.2.11. Fuzûlî	147
3.2.12. Mevlânâ Derviş Dehekî	150

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:
AKKOYUNLULAR ZAMANINDA BİLİM

4. BİLİM ADAMLARI VE ÇALIŞMALARI	151
4.1. Sosyal Bilimler	151
4.1.1. Tarih	151
4.1.1.1. Ebû Bekr-i Tihrânî	153
4.1.1.1.1. Hayatı	153
4.1.1.1.2. Eseri	156
4.1.1.1.2.1. Kitâb-ı Diyârbekriyye	156
4.1.1.2. Fazlullâh b. Ruzbihân-i Huncî	158
4.1.1.2.1. Hayatı	158
4.1.1.2.2. Eserleri	160
4.1.1.2.2.1. Târîh-i ‘Alem’ârâ-yı Emînî	161
4.1.1.2.2.2. Bedî‘u’z-zâman fî kışşati Hıyy b.	
Yakzân	164
4.1.1.2.2.3. Mihmânnâme-i Buğara	164
4.1.1.2.2.4. Sulûkü’l-mülûk	165
4.1.1.2.2.5. İbtâlû nehci’l-bâtil ve ihmalû keşfi’l-	
‘âtil	165
4.1.1.2.2.6. Hidâyetü’t taşdik ilâ hikâyeti’l-	
harîk	165
4.1.1.2.2.7. Şerh-i veşâyâ-yi ‘Abdülhâlik-i	
Gucduvânî	165
4.1.1.3. İdrîs-i Bitlisî	166
4.1.1.3.1. Hayatı	166
4.1.1.3.2. Eserleri	169
4.1.1.3.2.1. Risâle-i Hazâniyye	169
4.1.1.3.2.2. Mecmû‘a-i Münşe’ât	169
4.1.1.3.2.3. Heşt Bihişt	170
4.1.1.3.3. Diğer Eserleri	189
4.1.2. Coğrafya	172
4.1.2.1. İdrîs-i Bitlisî	172

4.1.2.1.1.	Risâle-i Bahâriyye	172
4.2.	Pozitif Bilimler.....	172
4.2.1.	Matematik, Geometri, Astronomi ve Tıp.....	172
4.2.1.1.	Celâleddîn Devvânî.....	173
4.2.1.1.1.	Ünmûzecü'l-'ulûm	173
4.2.1.1.1.1.	Astronomi (Hey'et)	174
4.2.1.1.1.2.	Geometri (Hendese).....	175
4.2.1.1.1.3.	Matematik (Riyaziye).....	175
4.2.2.2.	Mahmud Can Deylemî.....	175
4.2.2.3.	Hoca Şükrullah.....	176
4.2.2.4.	Şehzade İbrahim Bey	176
4.2.2.	Metalürji.....	176
4.2.2.1.	Muhammed ibn Mansûr el-Şîrâzî	178
4.2.2.1.1.	Cevâhirmâme.....	178

BEŞİNCİ BÖLÜM:

DİNÎ İLİMLER

5.	DİN ADAMLARI VE ÇALIŞMALARI.....	181
5.1.	Dinî İlimler.....	181
5.1.1.	Emîr Sadrüddîn Mehmed el-Hüseyinî	181
5.1.2.	Mevlânâ Şerefüddîn Şifengî.....	182
5.1.3.	Mevlânâ İmaduddin Ebu Zeyd.....	183
5.1.4.	Mevlânâ Ali Ferme	183
5.1.5.	Seyyid Secmeddîn Abdülgaffâr Tabâtabâî.....	184
5.1.6.	Baba Abdurrahman Şâmî	184
5.1.7.	Mîr Sirâceddîn Abdulvehhâb Hemedânî.....	185
5.1.8.	Sun'ullah Kûzekünânî.....	186
5.1.9.	Baba Ni'metullah b. Şeyh Mahmud Nahcivânî	186
5.1.10.	Vezir Necmeddîn Mes'ûd	188
5.1.11.	Kadı Mahmud Süreyhî	188
5.1.12.	Mevlânâ Mahmûd Şârîhî.....	188
5.1.13.	Şirazlı Mehmed Münşî.....	188
5.1.14.	İmam Ali	188

5.1.15. Kadı Seyfeddîn Savucbulağı	189
SONUÇ	190
KAYNAKÇA	194
EKLER	220

EKLER

Ek 1: Oğuz Elleri (Küçük Arsaklılar Ülkesi)	220
Ek 2: Fatih Sultan Mehmet ve Akkoyunlu Tutsaklar Başkent (İstanbul)'te	221
Ek 3: Uzun Hasan Bey'in Fetihleri	222
Ek 4: Elvend, Kasım ve Murad Beylerin hâkimiyet bölgeleri	223
Ek 5: Sûfî Halil Bey Câmîî ve Medresesi Vakfı	224
Ek 6: Akkoyunlu Medreselerin Okutulduğu Düşünülen Dersler ve Ders Kitaplar..	225
Ek 7: Sultan Kasım Medresesi'nin Genel Görünüşü	226
Ek 8: Sultan Kasım Medresesi'nin Avlusu	266
Ek 9: Şah Sultan Hatun Medresesi	227
Ek 10: Akkoyunlu ve Safevî Tarihleri Hakkında Anonim Yazma.....	228
Ek 11: Sultan Yakub Bey ve Sarayı.....	229
Ek 12: Leyla ve Mecnun'un 6/b Sayfasındaki Akkoyunlu Amblemi	230
Ek 13: Leyla ve Mecnun'un En Eski Yazma Nüshaları	231

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
AKDITYK.	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AÜ DTCF.	Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
DTCF DER.	Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
DNELC.	The Department of Near Eastern Languages and Civilizations
Bkz.	Bakınız
BSOAS.	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C.	Cilt
Chap.	Chapter
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DGBİT.	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
EKEV.	Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
Esterâbâdî	Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî
EI.	The Encyclopaedia of Islam
Fasc.	Fascicle
h.	Hicri
ICANAS.	International Congress of Asian and North African Studies
İA.	İslam Ansiklopedisi
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
Neşr.	Neşreden
OTAM DER.	A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
p.	Page
pp.	Page to Page
S.	Sayı

s.	Sayfa
ss.	Sayfadan Sayfaya
Sade.	Sadeleştiren
TAD.	Tarih Araştırmaları Dergisi
Tihrânî	Ebû Bekr-i Tihrânî
TİD.	Tarih İncelemeleri Dergisi
TDA.	Türk Dünyası Araştırmaları
TDK.	Türk Dil Kurumu
TDVİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TDVY.	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TTK.	Türk Tarih Kurumu
T.Y.	Tarih Yok
Vol.	Volume
YTY.	Yeni Türkiye Yayınları
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan
ZfWT.	Zeitschrift für die Welt der Türken

GİRİŞ

*"Karanlıkta yolunu yitirirsen parolan nedir?
Soylu kuralın taşıyıcısı, Efendin kimdir?
Kimdir savaş gününün galibi?"*

*Karanlıkta yolumu yitirirsem parolam Allah'tır.
Soylu kuralın taşıyıcısı, Efendimiz Bayındır Han'dır.
Salur Kazan'dır savaş gününün galibi."*

Dede Korkut*

1. Araştırma Alanının Yeri ve Sınırları

Araştırma, ana hatlarıyla İlhanlı Devleti'nin yıkılışından Safevî Devleti'nin kuruluşuna kadar olan 1335 ile 1501 yıllarını kapsamaktadır. Çalışma alanının yeri ise oldukça geniştir. Anadolu'da Diyarbakır, Mardin, Bayburt, Trabzon'u; Azerbaycan'da Tebriz, Nahçivân, Arran, Erdebil şehirleri ile Urmiye bölgesini kapsamaktadır. İran coğrafyasında da Fars eyaletinin başkenti Şiraz ile Kirman, İsfahan'dan Kızıl Deniz'e kadar uzanan bölgeyi içermektedir. Irak'ta ise Musul ve Bağdat yer bakımından çalışmanın sınırlarını teşkil etmektedir.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Önemi

"Eğitim ve Bilim" daima insanların üzerinde durduğu iki unsur olmuştur. Geçmişten günümüze kadar pek çok devlet, çeşitli eğitim kurumları oluşturmuşlardır. Bu kurumlarda, devlete ve topluma hizmet edecek devlet adamları ve bilginler yetiştirmişlerdir. Akkoyunlular da dâhil oldukları Türk kültür dünyasının bir gereği olarak, eğitim ve bilim çalışmalarının yapılacağı medreseler tesis etmişlerdi. Çalışma,

* Orhan Şaik Gökyay, **Dede Korkut Hikâyeleri**, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1980, s. 179.

Akkoyunluların inşa ettikleri medreseleri ve buralarda görevlendirilmiş olan müderrisleri, tedarik edilen dersleri ve ele alınan bilimsel çalışmaları kapsamaktadır. Akkoyunlu medreselerinin, mirasçısı olduğu Selçuklu ve İlhanlı medreselerine müfredat bakımından benzeyen ya da onlardan ayrılan yönlerine de değinilmiştir. Ayrıca Akkoyunlu medreselerinin, Osmanlı medreselerine olan etkisi de göz ardı edilmemiştir.

Akkoyunlular, hem medrese hem de yetiştirdikleri bilginler açısından, Osmanlı bilim dünyası için öncü olmuşlardır. Çeşitli nedenlerden dolayı Orta Asya'dan gelerek Akkoyunlu ülkesinde belli bir zaman geçirdikten sonra Osmanlı Devleti'ne yerleşen pek çok bilgin ve mutasavvıf da çalışmanın içeriğine dâhildir. XV. yüzyılda bilim ve siyaset dünyasının gündemini meşgul eden Şii-Sünnî çekişmesi de, Akkoyunlu medreseleri bağlamında tartışılmıştır.

Akkoyunlu Devleti'nin siyasî tarihiyle ilgili bazı çalışmalar yapılmasına rağmen, Akkoyunlu kültür dünyasının unsurlarından olan eğitim ve bilim çalışmalarıyla ilgili müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu bağlamda tez, Akkoyunluların "Eğitim ve Bilim" çalışmalarını konu alan ilk çalışma olma özelliğiyle bir boşluğu doldurmaktadır.

3. Araştırmanın Amacı

Akkoyunlular, Karahanlılarla başlayıp Selçuklularla gelişen Türk-İslam kültüründe bir geçiş sürecini temsil etmekteydiler. Genellikle Türk tarihi, Selçuklular ve Osmanlılar merkeze alınarak çalışıldığından, Akkoyunlu siyasî tarihi yüzeysel olarak işlenmekte ve kültür tarihi neredeyse hiç ele alınmamaktadır. Bu bağlamda tezin temel amacı; Akkoyunluların, Anadolu'da ve İran'da kurdukları medreseler ile bu kurumlara tayin ettikleri müderrisler, bilginlerin yanı sıra eğitim ve bilim çalışmalarını ortaya koymaktır.

4. Araştırmada Kullanılan Malzeme ve Yöntem

Bu çalışmada, farklı dillerde çeşitli kaynaklar kullanılmakla birlikte Farsça kaleme alınan vekâyinâmeler önemli bir yer almaktadır. Farsça'nın yanı sıra Arapça ve Türkçe kaynaklar da önem taşımaktadır. Akkoyunlu tarihi ile ilgili bilgiler içeren Batı dillerinde ve Ermenice kaynaklar da kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan farklı dillerde yazılan bu kaynakların tasnifleri şöyledir:

- Vekâyinâmeler
- Vakfiyeler
- Seyahatnâmeler
- Kitâbeler
- Kanunnâmeler
- Suyurgaller
- Tabakat Kitapları
- Tezkireler
- Menâkıbnâmeler
- Edebî Eserler
- Modern Araştırma ve İnceleme Eserler

Kaynak grupları içinde en önemli olanı vekâyinâmelerdir. Başta Akkoyunlular olmak üzere Osmanlı, Timurlu, Safevî ve Memlûk vekâyinâmeleri birinci elden bilgilere ulaşma imkânı sağlamaktadır. Özellikle, Necati Lugal ve Faruk Sümer'in neşrettiği Ebû Bekr-i Tihranî'nin *Kitâb-ı Diyârbekriyye* adlı eseri ile Fazlullâh b. Ruzbihân-i Huncî'nin *Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî* kitabı, bu çalışma için en önemli kaynak olmuştur.

Tezle ilgili İngilizce kaynaklara "www.routledge.com" ve "www.archive.org" adreslerinden ulaşılarak yararlanılmıştır.

Yöntem olarak mevcut Türkçe ve İngilizce literatür taranmış, konuyla ilgili olan bölümler ayıklandıktan ve tasnif edildikten sonra okumalar yapılmıştır. Ortaya çıkarılan bilgilerle çalışmanın seyredeceği yöntem ve kapsamın belirlenmesinin ardından yazım aşamasına geçilmiştir. Yazım aşamasında, gerek yazım kuralları gerekse noktalama işaretleri için Türk Dil Kurumu'nun imla kılavuzu ölçüt alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM:
DOĞU ANADOLU, AZERBAYCAN, İRAN ve İRAK'TA
AKKOYUNLULAR

1. AKKOYUNLULAR DÖNEMİ'NE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. XIV. Yüzyıl'da Yakın Doğu'nun Siyasî Durumu

Akkoyunluların siyasî ve askerî bir güç olarak belirmeye başladığı XIV. yüzyıl, Türkler için bazı toplumsal ve kültürel gelişmelerin yaşandığı kritik bir süreç olmuştur. Bu dönemde başta Akkoyunluların mensubu olduğu Bayındırlar olmak üzere pek çok Türkmen boyu, Türkistan'dan gelerek Batı Asya'ya yerleşmişlerdi. Moğol istilalarının ardından buraları terk etmek zorunda kalan Türkmen boyları, Azerbaycan ve İran üzerinden Doğu Anadolu'ya göç ettiler. Zamanla Anadolu'nun doğusundan batısına kadar olan bütün coğrafyaya yayılan bu boylar, XIV. yüzyılda Yakın Doğu'nun siyasî hareketliliğinde rol oynayan aktörlerden biri olmuşlardı.

XIV. yüzyılda Yakın Doğu'da oldukça karışık bir siyasî durum mevcuttu. Çünkü XIII. yüzyıl sonuyla XIV. yüzyıl başlarında Selçukluların çöküşü ve İlhahlıların XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren hızlı bir yıkılış sürecine girmesiyle birlikte Anadolu'nun siyasî çehresi bütünüyle değişmişti.¹ İran ve Irak'a hâkim olan İlhahlıların XIV. yüzyılda parçalanması üzerine bölgede oluşan siyasî boşluğu dolduran bazı güçler ortaya çıkmıştı. Irak'ta Celâyirliler Devleti, Azerbaycan'da ise Çobanlılar Devleti kurulmuştu. Eratna Bey, 1343 yılında Çobanlı Şeyh Hasan'a karşı kazandığı Karanbük Zaferi'nin ardından Kayseri ve Sivas merkezli Eratnalılar Devleti'ni kurdu.² Ancak Eratnalılar Devleti çok geçmeden Osmanlı Devleti, Karamanoğulları Beyliği ve Erzincan hâkimi Mutahharten gibi bölgedeki bazı yerel valiler tarafından parçalanmaya başlanmıştı. Mutahharten oldukça kısa bir sürede Kemah, İspir ve Erzurum dolaylarını ele geçirdi. Eratnalıların parçalanmasını fırsat bilerek siyasî ve askerî baskılarını artıran Mutahharten, 1379 yılında bağımsızlığını

¹ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar (Çoban-Oğulları, Candar-Oğulları, Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri) I*, (2. Baskı), TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 206.

² Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, (2. Baskı), TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 64., Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar (Eratna Devleti – Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti – Mutahharten ve Erzincan Emirliği) II*, (2. Baskı), TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 13.

ilân ederek Mutahharten Beyliği'ni kurdu.³ Bu beyliğin doğusuna Akkoyunluların ezeli rakibi Kara Mehmed (1380-1389) liderliğindeki Karakoyunlular hâkimdi. Diyarbakır'daki mevcut siyasî durum ise daha karışıktı. Dulkadir Türkmenleri ve Memlûkler, Yukarı Fırat'ın batı kıyılarını hâkimiyetleri altında bulundururken, Artukluların son hükümdarlarından Mecdüddîn 'İsa ez-Zâhir (1376-1406) ise Diyarbakır ve Mardin çevrelerinde bağımsızlığını güçlkle korumaktaydı. Diyarbakır'ın bu düzensiz siyasî ortamında Döğerler, Urfa ve Rakka'dan Caber'a kadar uzanan oldukça geniş coğrafyada konargöçer bir hayat sürmekteydiler.⁴ Döğer Türkmenleri; Dulkadirliiler, Artuklular ve Memlûkler gibi güçlere karşı varlığını sürdürmeye çalışırken zaman zaman bunlarla çetin siyasî mücadelelere girmek zorunda kalmaktaydı. Anadolu'nun doğusundaysa bazı gayrimüslim topluluklar da bulunmaktaydı. Bunlar; XIV. yüzyılda Trabzon Komnenosları'nın egemenliğinde yaşayan Rumlar, Gürcü Krallığı'nın hâkimiyetindeki Gürcüler ile Diyarbakır ve Yukarı Eller (bkz. ek 1) arasında kalan bölgelerde yaşayan, genellikle zanaat ve ticaretle uğraşan Ermenilerdi.⁵ Osmanlılar, bir yandan Kuzeybatı Anadolu'da Bizans yönünde sınırlarını genişletmekteyken diğer yandan Orta ve Batı Anadolu'daki Türk beyliklerini ortadan kaldırmaya başlamışlardı. Bu sırada Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ciddi bir güç olan Memlûkler, sınırlarını daha da genişletmek amacıyla Yukarı Fırat tarafına askerî seferler yapmaktaydılar.⁶ XIV. yüzyılın ikinci yarısında etkili bir siyasî faaliyet gösteremeyen Gürcü Krallığı ise artık savunmaya geçmişti. Ayrıca Karakoyunlu Kara Mehmed, Yakın Doğu'nun bu siyasî düzensizliğinden faydalanarak gücünü pekiştirmek için Azerbaycan, İran, Yukarı Mezopotamya ve Suriye topraklarında siyasî mücadelelere girişmeye başlamıştı.⁷ Yakın Doğu'da siyasî

³ John E. Woods, **The Aq Qoyunlu: Clan, Confederation, Empire: A Study In 15th / 9th Century Turko-Iranian Politics (Studies In Middle Eastern History)**, Publisher: Bibliotheca Islamica, Minneapolis and Chicago, Published in 1976, Çev. Sibel Özbudun, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk (15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme)**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, s.72., Fatma Akkuş, *Ak Koyunlu-Memlûk Münâsebetleri*, Yayınlanmamış Master Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 19., Yücel, **Anadolu Beylikleri..., II**, s. 254.

⁴ Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (Çev. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 44., Woods, **a.g.e.**, ss. 72-73., F. Akkuş, **a.g.t.**, s. 19.

⁵ F. Akkuş, **a.g.t.**, s. 19., Woods, **a.g.e.**, s. 73.

⁶ Altan Çetin, **Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı**, TTK Yayınları, Ankara, 2009, ss. 20, 28.

⁷ Faruk Sümer, **Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar) I**, (3. Baskı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 46.

ve askerî hareketlilikler cereyan ederken Timur, 1386 yılında Doğu Anadolu'da görünmüştü.⁸ Timur'un bu gelişinin, özellikle Akkoyunlular, Karakoyunlular, Osmanlı Devleti ve Türk beylikleri ve gibi güçler üzerinde yarım yüzyıl boyunca geniş etkileri olacaktı.⁹

Sonuç itibarıyla XIV. yüzyıl Anadolu'sunda tarih sahnesine çıkıp oldukça karışık siyasî ortamda devlet kuran Akkoyunlular, ayakta kalabilmek için pek çok siyasî ve askerî mücadelelere giriştiler.

1.2. Akkoyunluların Ortaya Çıkışı

1.2.1. Türkistan'dan Anadolu'ya Göç: "Oğuzlar" ve "Bayındırlar"

Oğuzlarla ilgili önemli bilgiler içeren Orhun Yazıtları'ndan bu boyun o zamanlarda altı boy halinde yaşadığı öğrenilmektedir. En güçlü dönemlerini VIII. yüzyıl başlarında yaşayan Oğuzlar, Göktürklerin boyunduruğu altına girmemek için çok direnmişlerse de Bilge Kağan Dönemi (716-734)'nde onlara yenilip dağılmaktan kurtulamamışlardı. Göktürk egemenliğini kabul etmiş bir kısım Oğuz boyu ise Yenisey Irmağı ile Baykal Gölü arasında kalmıştı.¹⁰ Oğuzlar, Göktürklerin ardından 742 yılında Uygurların himâyesine girmemek için direnmişler. Fakat gittikçe artan Uygur ve Kırgız baskılarına dayanamayan Oğuzların büyük bir kısmı, IX. yüzyılın başlarında Seyhun Irmağı çevresine göç etmişti.¹¹ Oğuzlar, X. yüzyılda ise Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki bütün bölgeye yayılmıştı.¹² Bu süreçte, Akkoyunluları ve Karakoyunluları meydana getiren Bayındır ve Barani gibi boylar, Oğuzlarla birlikte Türkistan'dan Mâverâünnehir'e gelerek Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girmiştiler ve bütün bu coğrafyaya yerleşmiştiler.

Bayındırlar ve diğer Türkmen boyları, Anadolu'ya XI. yüzyılın ilk yarısında gelmeye başlamıştı. Nitekim Orta Anadolu'daki Selçuklu fetihlerine kadar götürülebilecek kimi yer isimlerinden Bayındırların Selçuklu fetihlerinde

⁸ Sümer, **Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar) I**, ss. 48-49.

⁹ Woods, **a.g.e.**, s. 73.

¹⁰ Erol Güngör, **Tarihte Türkler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997, s. 76.

¹¹ Jean Paul Roux, **Histoire des Turcs (Deux mille ans du Pacifique à la Méditerranée)**, Editeur: Fayard, Année du Publication: 1991, cop. 1984., Paris, 389 p., index, 7 cartes., Çev. Galip Üstün, **Türklerin Tarihi (Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl)**, Doğan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 143., S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 107.

¹² Agacanov, **a.g.e.**, ss. 108, 113.

bulduklarının anlaşılması, onların Anadolu'ya Selçuklular zamanında geldiği görüşünü kuvvetlendirmektedir. Anadolu'nun doğu bölgelerinde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında Bayındırlara ait 503/1109 tarihli bir mezar kitabesinin bulunması bu görüşü desteklemektedir. Bu kitabede "*Min evladı Bayındır Han... merhum mağfur Pir Ali Bey fi şeh'r'ül zilhicce 503*"¹³ şeklindeki ibare, Bayındırların XII. yüzyıl başlarında Selçuklu fetihleriyle birlikte Anadolu'ya geldikleri görüşünü güçlendirmektedir.

Selçuklu Dönemi'nden kalma "Bayındır" isimli çok sayıda yerleşim yeriye Bayındırların XIII. yüzyılda Anadolu'da var olduklarını göstermektedir. XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Akkoyunluların hüküm sürdüğü yerlerde yaptığı tahrirlerde, Bayındır isimli yaklaşık elli köy ve mezra tespit edilmişti. Günümüzde ise Anadolu'da Bayındır olarak bilinen elli iki yerleşim yeri bulunmaktadır. Ayrıca Yakın Doğu'da "Bayındır" adında birçok oymak vardır.¹⁴ Netice itibariyle başta Akkoyunlu Devleti'ni kuran Bayındır boyu olmak üzere pek çok Türkmen boyunun, Anadolu'ya XI. yüzyıl ortalarında gelmeye başladığı anlaşılmaktadır.

1.2.2. Bayındır Adı ve Anlamı

Bayındırlar, Akkoyunlu Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynayan bir boydur. Karakoyunluların aksine Akkoyunluların, Oğuzların Üçok kolunun Bayındır boyuna olan mensubiyeti kesindir.¹⁵ *Daima nimetle dolu olan yer*¹⁶ anlamına gelen Bayındır boyunun adı, Farsça kaynaklarda "Bayındırıyye"¹⁷ olarak gösterilmekteyken, Türkçe kaynaklarda "Bayındurlu" biçiminde geçmektedir. Bu boyun adı *Dîvân-ü Lügati't-Türk*'te, damgalarıyla birlikte üçüncü sırada "Bayundur" şeklinde

¹³ İlhan Erdem-Kâzım Paydaş, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset-Teşkilat-Kültür)**, Birleşik Kitabevi, Ankara, 2007, s. 41., Seyfettin Erşahin **Akkoyunlular (Siyasal, Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Tarih)**, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2002, s. 25.

¹⁴ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, ss. 166-174., Erşahin, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁵ Said Amir Arjomand, **The Shadow of God and The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890**, The University of Chicago Press, Chicago, 1984, p. 99.

¹⁶ Orhan Sakin, **16. Yüzyılda Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2006, s. 44., Erşahin, **a.g.e.**, s. 24., Erdem – Paydaş, **a.g.e.**, s. 39.

¹⁷ Faruk Sümer, "*Bayındır, Peçenek, Yüregirler*", **DTCF DER.**, C.XI, Ankara, 1953, s. 318., Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 253.

verilmektedir. Reşîdüddîn ise Bayındır boyunu Oğuzların Üçok kolunun birinci boyu olarak gösterip ongununun sungur ve şölenlerdeki yiyeceği et payının, koyunun sol kürek kemiği olduğunu bildirmiştir.¹⁸

1.2.3. Bayındır Damgası ve Kullanımı

Bayındır boyunun damgası, kaynaklarda farklı şekillerde gösterilmiştir. Bu damgayı, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud biçiminde, XIV. yüzyılda Reşîdüddîn ise şeklinde göstermiştir. XV. yüzyılda Yazıcızâde ‘Ali Efendi de olarak eserine kaydetmiştir.¹⁹ Akkoyunlular, Hamza Bey’den itibaren devletin amblemi olarak kabul ettikleri Bayındır boyunun bu damgasını; sikkelerinde, bayraklarında, resmî belgelerinde, silahlarında kullanmışlardır.²⁰ Nitekim Uzun Hasan Bey’in, Karamanoğlu Ahmed Bey’e gönderdiği Farsça hükmün sonunda, Hasan Bey’in kendisinin mührü bulunmaktaydı. Bu mührün üst tarafında ve sağ kenarında Bayındır boyunun biçiminde olan damgası vardı. Bu damganın içinde "الحکم 'el-hükm'" ifadesi ve bunun hemen altında Uzun Hasan Bey’in meşhur unvanı "ابو النصر حسن بهادر سوزومز" 'Ebû'n-Nasr Hasan Bahâdır Han'" mevcuttu.²¹

1.2.4. Akkoyunlular Anadolu’ya Nereden ve Ne Zaman Geldiler?

Akkoyunluların Anadolu’ya gelişini ele alan kaynaklarda, onların Anadolu’ya nereden ve ne zaman geldikleri konusunda kesin bir bilgi mevcut değildir. Söz konusu kaynaklarda bu konuda birtakım görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan ilki onların, 1284-1291 yılları arasında, İlhanlı hükümdarı Argun Han Dönemi’nde, Türkistan’dan gelerek Diyarbakır ve civarına yerleştikleridir. İkincisi ise Akkoyunlu beylerinin

¹⁸ Faruk Sümer, "*Bayındır*", **TDVİA.**, C.5, TDVY., İstanbul, 1992, s. 245., Erşahin **a.g.e.**, s. 24., Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, s. 170., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 39., Woods, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁹ Yazıcızâde ‘Ali, **Selçuk-Nâme**, (Haz. Abdullah Bakır), TTK., Ankara, 2014, s. 17.

²⁰ Walther Hinz, **Irans Aufstieg zum Nationalstaat im Fünfzehnten Jahrhundert**, Sprache: Deutsch, Verlag: de Gruyter, Berlin/Leipzig/Deutschland, 1936., Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi)**, TTK Yay., Ankara, 1948, s. 91., Ümid Niayış, "*Diyarbakır’e Damga Vuran Türkmenler: Akkoyunlu Kültür ve Medeniyetine Bir Bakış*", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004)**, (Edit. Kenan Z. Taş-Ahmet Kankal), Diyarbakır, s.495., Erşahin, **a.g.e.**, s.24.

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, TTK Yayınları, (4. Baskı), Ankara, 1988, ss. 276-277.

kökenlerinin Artuklu beylerine ya da Selçuklu beylerine dayandırıldığı görüştür.²² İran kaynaklarının bir kısmına göre ise Akkoyunluları ve Karakoyunluları meydana getiren Afşar, Ağaçeri, Ağmalu, Bayat, Döğer, Duharlu, Dulkadir, Hacılı ve Musullu gibi pek çok Türkmen boyu, Türkistan'dan Seyhun Irmağı civarındaki Kazgurd dağlarından çıkmış ve Mâverâünnehir'e yerleşmişlerdi. Ancak Cengiz Han liderliğindeki Moğolların 1220 yılında Akkoyunluların yerleştikleri bölgeyi ele geçirmelerinden sonra Azerbaycan'a²³ ve Anadolu'ya göç etmiştiler. Bayındır boyu ile ilgili kayıtlar bulunmasına karşılık, Moğol akınlarından önceki dönemde, Akkoyunlu ve Karakoyunlu adlarıyla ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu nedenle Akkoyunluların Anadolu'ya gelişiyle ilgili İran kaynaklarındaki bu görüşün büyük olasılıkla doğru olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Moğolların, XIII. yüzyılda gerçekleştirdiği siyasî yükselişle Anadolu'ya oldukça fazla Türkmen geldiği belirtilmektedir. Bu nedenle Akkoyunlu Devleti'nin kurulmasında kilit rol oynayan Bayındır Hanedanı'nın mensubu olduğu Türkmenlerin de, bu son gelenlerden olması kuvvetle muhtemeldir.²⁴ Bu bilgilerden hareketle, Akkoyunlu Türkmenleri'nin Anadolu'ya, XIII. yüzyıl ortalarında geldiği düşünülmektedir.

Akkoyunluların Anadolu'ya gelişi konusunda Akkoyunlu sarayına intisap eden ünlü tarihçi Ebû Bekr-i Tihârî'nin *Kitâb-ı Diyarbekriyye* adlı eserine bakıldığında, Tur Ali Bey'in babası Pehlivan Bey'in, Nahçivân yakınlarındaki Alıncak Kalesi'nin hâkimi olduğu anlaşılmaktadır. Tihârî'nin yazdığına göre Pehlivan Bey, Hülâgü Han'ın ordusunda önemli bir komutan olan Curmagun Noyan ile yaptığı savaşta onu

²² İsmail Aka, "*Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı*", **Türkler**, C.6., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 841., Mükrimin Halil Yinanç, "*Akkoyunlular*", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.1, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1965, s. 251., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 42.

²³ Akkoyunluların Azerbaycan'a yerleşmeleri konusunda Faruk Sümer, altmış yıllık Karakoyunlu egemenliğinden sonra hâkimiyeti ele geçiren Akkoyunluların Azerbaycan'a daha büyük kitleler halinde geldiğini belirtmekte, Türkleşmenin Azerbaycan sınırlarıyla kalmayıp Irak-ı Acem'de de yayıldığını bildirmektedir. Hatta Irak-ı Acem'de önceden beri Türkmenlerin yerleşme sahaları olduğunu yazmaktadır. Buna örnek olarak da Venedik Cumhuriyeti tarafından Uzun Hasan Bey'in sarayına gönderilen elçinin *Sâve-Sultaniye* yolunda *Avşar* adlı bir kasabadan bahsettiğini göstermektedir. Bkz. Faruk Sümer, "*Âzerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış*", **Belleten**, C.21, S.83, TTK Basımevi, Ankara, Temmuz 1957, ss. 444-445.

²⁴ Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, Ötügen Yayınevi, 6. Basım, İstanbul, 2010, s. 74., Yinanç, **a.g.m.**, ss. 251-252., Aka, **a.g.m.**, ss. 841-842., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 42.

yenmişti. Bu galibiyetten sonra Anadolu'ya girerek Bursa'ya kadar olan yerlere akınlar yapmış ve son olarak da Diyarbakır'a yerleşerek, bu şehirde vefat etmişti.²⁵

İlhanlı hükümdarı Ebû Sâ'îd Bahadır Han'ın 1335 yılında vefat etmesinden sonra, Moğollar iç karışıklık sürecine girmişti. Ebû Sâ'îd'in erkek evlat bırakmadan ölmesi, bu iç karışıklığın sebeplerinden biri olarak gösterilmiştir. Moğollar arasındaki siyasî çekişmelerde yer alan Karakoyunlular ve Akkoyunlular, Moğolların yıkılması üzerine onların çekildikleri yerlerde kendi yönetimlerini tesis ettiler. Karakoyunlular, Musul ve Van Gölü çevrelerini hâkimiyetleri altına alırken Akkoyunlular ise Diyarbakır yöresinde hüküm sürmeye başladılar. Daha sonra her iki Türkmen devleti giderek siyasî ve askerî bir güç haline geldiler.

1.2.5. "Akkoyunlu" Kavramı

Türk tarihinde sıkça kullanılan ve geçmişten günümüze kadar değişik anlamlar yüklenerek gelen "ak" kelimesi, Türk kültüründe "batı" ve "soylu" mânâlarına gelmektedir.²⁶ Bu kelime sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin, Bayındır Han tarafından verilen toyların, şöenlerin bir "ak otağ"da gerçekleştirildiği bilinmektedir.²⁷ Doğu Anadolu'da devlet kuran Akkoyunlar ise bayrak ve sancaklarında "ak" rengi kullanmışlardır.²⁸ Yer ve kişi isimleri olarak da sıklıkla kullanılmıştır. Akkoyunluların önde gelen emîrlerinden "Halil Ak Togan-ı Purnak" bunlardan sadece biridir.²⁹ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, XIV. yüzyıl sonlarında Kutlu Bey sonrası Akkoyunlu siyasetini ele alan *Bezm u Rezm* adlı eserinde Bayındırları "Akkoyunlu Türkmenleri" şeklinde adlandırdığı görülmektedir.³⁰ Nitekim Akkoyunlular, Oğuzların Bayındır boyundan geldiği için kurdukları bu devlet, zaman zaman "Bayındırıyye" olarak da adlandırılmıştır.³¹

²⁵ Tihranî, **a.g.e.**, ss. 22-23. Akkoyunluların Anadolu'da yerleştikleri ilk yer olarak kaynaklar, Van Gölü, Bitlis ve Diyarbakır bölgesini gösterse de onların, Anadolu'da ilk yerleşim yerlerinin Bayburt'un Sinur ve Pulur köyleri olduğu kabul edilmektedir. Bkz. İsmet Miroğlu, **XVI. Yüzyıl'da Bayburd Sancağı**, Üçler Matbaası, İstanbul, 1975, ss. 10-14.

²⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Bozkır Kültürü**, Türk Kültürünü Araştırma Ens., Ankara, 1987, s. 30.

²⁷ Orhan Şaik Gökyay, **Dede Korkut Hikâyeleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 188.

²⁸ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 271., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 39.

²⁹ Tihranî, **a.g.e.**, s. 141.

³⁰ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, **Bezm u Rezm**, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara, 2014, ss. 285, 357, 358, 361, 483.

³¹ Tihranî, **a.g.e.**, s. 1.

Akkoyunlu adının neden kullanıldığı konusunda tarihçiler arasında ihtilaf vardır. Yinanç, Akkoyunluların eskiden beri totem inancına sahip olduğunu bayraklarında koyun resimleri bulundurmaları ve mezarlarına koyun heykelleri yaptırımlarıyla açıklayıp İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra da totem inancından vazgeçemediklerini belirtmektedir. Ayrıca Akkoyunluların ve Karakoyunluların kon (hon = koyun) Türk ilinde önceden beri koyun olan eski adlarını koruyarak Anadolu'ya geldiklerini yazmaktadır.³² İ.Erdem ve K.Paydaş ise eski devirlerde Türkler'de koyunun totem olarak kabul edildiğini belgeleyen bir delilin olmadığını öne sürmekte. Ayrıca Akkoyunlu ve Karakoyunluların bayraklarında koyun resmi bulunduğu için bu ismi aldıklarına dair verilen bilgilerin aslının olmadığını bildirmekteler.³³ Hinz de besledikleri sürülerinden dolayı Akkoyunluların, bu adı aldıkları görüşündedir.³⁴

1.2.6. Akkoyunlu Beylerinin Ataları

Gelibolulu Mustafa Âli, Hammer, Devletşah Semerkandî, Gaffârî, Makrîzî ve Tağrıberdî gibi müellifler, Akkoyunluların hangi olaydan sonra Orta Asya'dan göç ettikleri yer ve Anadolu'da yerleştikleri coğrafyayla ilgili çeşitli görüşler ileri sürmekteyse de Akkoyunlu beylerinin aslına dair bilgi vermemektedirler.³⁵ Uzun Hasan Bey Dönemi'nin tarihçisi Tihranî'nin *Kitab-ı Diyarbekriyye* eserinin giriş kısmından sonra, Hasan Bey'in atalarının isimleri, tek tek sayılarak 68. göbekte ilk Peygamber Hz. Âdem'e kadar dayandırılmıştır.³⁶ Ancak Tur Ali Bey'e gelene kadar adları belirtilen Pehlivan Bey, Ezdi Bey ve İdris Bey gibi isimlerin gerçekte yaşayıp

³² Yinanç, "Akkoyunlular", s. 253.

³³ İ.Erdem-K.Paydaş, **a.g.e.**, s. 39

³⁴ Hinz, **a.g.e.**, s. 22.

³⁵ Yinanç, "Akkoyunlular", ss. 251-252. Yinanç'ın bu makalesindeki müellifler ve eserleri şöyledir: Gelibolulu Mustafa Âli (*Kün al-ahbâr, Fusûl al-hall va 'l-'akd*), Cenabî (*al-'Aylam al-zâhir*), Abu'l-'Abbâs al-Karamânî (*Ahbâr al-duval*), Hammer (*Histoire de l'empire ottoma*), Devletşah Semerkandî (*Tezkeresi*), Karakoyunlu hanedan tarihi (*Târîh-i Turkmânîya* ile *Târîh-i Sultân Muhammed Kutbşâhî*), Gaffârî (*Cihân-ârâ* ile *Nigâristân*), Hayder Râzî (*Macma' al-tavârih*), Hind tarihçi İbrahim Harîr (*Târîh-i humâyûnî*).

³⁶ Tihranî, **a.g.e.**, ss. 20-24.

yaşamadıkları şüphelidir. Ancak Tur Ali Bey'in, ilk tarihî şahsiyet olduğu bilinmekte ve daha sonra ata silsilesinin Kutlu Bey ile devam etmektedir.³⁷

1.2.7. Akkoyunluları Oluşturan Boylar

Moğolların Anadolu'daki hâkimiyeti bittikten sonra Akkoyunlular, çevredeki pek çok Türkmen oymağının kendilerine katılımını sağlayarak ciddi bir güç elde etmişler. Bununla birlikte, Türkmen boyları arasında "Akkoyunlu" adında bir topluluk ya da oymak da bulunmamaktaydı. Akkoyunlu hanedanı, "Bayındır" ya da "Bayındırlı" olarak da adlandırılmıştı. Bunun sebebi Akkoyunlu oymağının Oğuzların yirmi dört boyundan Bayındır boyunun bir obasıyla ilgiliydi.³⁸ Aslında bu hususta, "Bayındır" ya da "Bayındırlı" adı ile "Akkoyunlu" adı çoğu kere birbirinin yerine kullanıldığından bu isimler özdeşleşmişti.

Akkoyunluları oluşturan oymaklar, güz mevsiminin gelmesiyle güneye doğru hareket ediyorlardı.³⁹ Bu oymaklar daha çok Urfa, Mardin, Caber ve Rakka şehirlerinin olduğu alanda kışlıyorlardı.⁴⁰ Yaz mevsiminde ise genellikle, Erzincan ve Erzurum ovalarında yaylamaktaydılar. Yaylak ve kışlak biçiminde bir hayat süren bu oymaklardan Musullular, Pürnekler ve Bayatlar, Akkoyunlu Devleti'nin kuruluşunda etkili olmuşlardır.⁴¹

³⁷ İlhan Erdem–Mustafa Uyar, "Akkoyunlular: Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı", **Türkler**, C.6, YTY, Ankara, 2002, s. 873., Yinanç, "Akkoyunlular", s. 252., Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...", s. 841.

³⁸ Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...", s. 842.

³⁹ R. Gonzales de Clavijo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul, 1993, s. 87. Bu oymakların başlıcaları şunlardı: "Afşarlar, Ağaçeriler, Ağmalu, Ahmedlu, Alpagut, Emirlü, Arapkırlu, Baharlu, Bayat, Bayramlı, Biçenlü, Buldukanî, Bozdoğanlılar, Çekirlu, Çemişkezekli, Çepni, Çigani, Döger/Döger, Duharlu, Dulkadir, Hacılu, Hamza Hacılu, Haydarlu, İnallu, İsfendiyari/Candaroğulları, İvaz, İzzeddin Hacılu, Harbendelu, Mamaşlu, Miranşahi, Musullu, Pürnek, Karamanlı, Koca Hacılu, Yurtçı." Ayrıca bkz. Faruk Demirtaş, "Bozulus Hakkında", **AÜ DTCF TAD.**, C.7, S.1, Ankara, 1949, ss. 29-46., Erdem–Paydaş, **a.g.e.**, ss. 43-60., Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...", s. 842., Erşahin, **a.g.e.**, ss. 25-26.

⁴⁰ Marco Polo, **Marco Polo Seyahatnâmesi**, C.1, İstanbul, ty., s. 20. Woods, **a.g.e.**, ss. 72-77.

⁴¹ Başta bu üç oymak olmak üzere sayıca fazla olan diğer oymaklar, Akkoyunlular yıkıldıktan sonra Safevîler Dönemi'nde de etkili Fars kültürü içinde varlıklarını devam ettirebilmişlerdi. Hatta, Safevîlerin giriştikleri Akkoyunlu katliamından kurtulabilen bazı Türkmen aşiretleri, Safevî Devleti içinde "Türkmen Oymağı" bile oluşturabilmişlerdi. Bkz. Faruk Sümer, **Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, ss. 101-104., Tufan Gündüz, **Anadolu'da Türkmen Aşiretleri**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 31.

1.3. Akkoyunlu Devleti'nin Siyasî Faaliyetleri

Mâverâünnehir'den Anadolu'ya gelip ilk olarak Bayburt ve havalisine yerleşen Akkoyunluların⁴² birçok Türkmen beyliği gibi, Anadolu'da siyasî ve askerî bir güç olarak rol almaları, Anadolu'daki İlhanlı hâkimiyetinden sonra mümkün olmuştu. Ebû Sâ'îd Bahadır Han'ın 1335 yılında vefat etmesinin ardından Anadolu'daki İlhanlı hâkimiyeti bittiğinde, Moğol olan Sutaylılar, Diyarbakır eyaleti ile Ahlat bölgesini hâkimiyetleri altında tutmaktaydılar. Bu sahaya egemen olan Sutaylılar arasında beliren mücadelede, Karakoyunluları oluşturan Türkmen oymakları Emîr Sutay'ın oğlu Hacı Tugay'ı desteklemişlerdi. Akkoyunlular ise Hacı Tugay'ın yeğeni İbrahim Şah'ın tarafını tutmuşlardı. Moğollar arasındaki bu mücadelenin ardından, Hacı Tugay'ın hüküm sürdüğü Musul ve Van gölü civarını Karakoyunlular, İbrahim Şah'ın hâkim olduğu Diyarbakır sahasını ise Akkoyunlular ele geçirmişlerdi.⁴³

1.3.1. Tur Ali Bey Dönemi (1300-1360)

Akkoyunluların tarihî ilk şahsiyeti olan Tur Ali Bey, Akkoyunlu Devleti'nin kurulmasında büyük katkıları olan Bayındırların Anadolu'daki ilk lideriydi. Tur Ali Bey ile ilgili ulaşılabilecek yeterli ve güvenilir bilgi oldukça azdır. Diyarbakırlı Türkmenlerin lideri olan Tur Ali Bey ve oğlu Kutlu Bey'in yanı sıra bunlara bağlı Türkmenlere ilişkin bilgileri, açık bir şekilde veren Trabzon-Rum tarihçilerinden Panaretos'tur.⁴⁴ Tur Ali Bey önderliğinde Diyarbakır sahasında yaşayan Akkoyunlular zamanla kuzeye, Bayburt ve Erzincan havalisine yerleşmişlerdi.⁴⁵ Bu süreçte Tur Ali Bey Dönemi'nde, bu bölgenin Akkoyunluların ilk toprağı olduğu arkeolojik buluntularla da desteklenmektedir. Akkoyunluların buraya geliş tarihi kesin olarak bilinmese de Timur Dönemi'ne dek bu havalide yaşadıkları tahmin edilmektedir. Nitekim Bayburt yakınlarındaki Sinür'de inşa edilmiş Erken Dönem Akkoyunlu yapılarının yanı sıra Tur Ali Bey ve Kutlu Bey'in mezarlarının bu bölgedeki Kelkit Vadisi'nde yer alması bu ihtimali güçlendirmektedir.⁴⁶

⁴² Miroğlu, *XVI. Yüzyıl'da Bayburd Sancağı*, ss. 10-14.

⁴³ Erdem-Paydaş, *a.g.e.*, s. 41., Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 253.

⁴⁴ Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, s. 207., Erşahin, *a.g.e.*, s. 28.

⁴⁵ Faruk Sümer, "*Akkoyunlular*", *TDVİA.*, C.2, TDVY., Ankara, 1989, s.270, Woods, *a.g.e.*, ss.70-71.

⁴⁶ Woods, *a.g.e.*, s. 74.

Kitâb-ı Diyârbekriyye'de Tur Ali Bey, babası Pehlivan Bey'den sonra Akkoyunluların yönetimini ele almış, fermanı altındaki otuz bin haneyle Rum hududundan Şam, Mısır, Cezayir ve Irak'a kadar senelerce Diyarbakır'da "serdarlık" yapmıştı. Ayrıca İlhanlı hükümdarı Gâzân Han'ın, Suriye'ye düzenlediği sefere katılmış ve bu seferde gösterdiği başarılarından ötürü yüksek rütbelere ve artırılmış yetkilere layık görülmüştü. Öyle ki Tur Ali Bey'in bu seferlerde sağladığı başarıları, ona büyük bir şöhret kazandırmış ve onun idaresindeki Akkoyunlular, başta Mısır ve Şam olmak üzere pek çok yerde "Tur Aliler" olarak bilinir olmuştu.⁴⁷ *Kitâb-ı Diyârbekriyye*'de Tur Ali Bey yönetimindeki Akkoyunluların "Tur Aliler" olarak zikredilmesiyle ilgili bilginin doğruluğu anlaşılmakta, ancak diğer bilgilerin doğru olup olmadığı bilinmemektedir.⁴⁸ Ayrıca Memlûk kaynaklarında da Bayındırların "Tur Aliler" olarak anıldığı takip edilebilmektedir.⁴⁹

Tur Ali Bey yönetimindeki Akkoyunluların, 1340 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'na yaptığı sefer, onların ilk siyasî faaliyetleri olarak kabul edilmektedir. Akkoyunluları, "Amidliler" ve "Amid Türkleri" anlamına gelen "Amitiotai" şeklinde isimlendiren Panaretos; bu ilk seferi, Türkmenlerin Rumlar tarafından 1340 yılında saldırıya uğramalarına karşılık olarak gerçekleştirdiğini kaydetmiştir.⁵⁰ Türkmenler, ertesini yıl 4 Temmuz 1341 Çarşamba günü bir kez daha Trabzon üzerine yürümüşler. Trabzon Rumları üzerine düzenlenen 1343 yılındaki bir diğer akın ise Rumları korkutmuştu.⁵¹ Türkler (Amidliler), Boz-Doğan ve Çepni Türkmenleri, Erzincan hâkimi Gıyâseddin Ahî Ayna Bey ve Bayburt civarında hüküm süren Mahmud Rikabdâr'ın da katıldığı büyük bir orduyla 29 Haziran 1348 tarihinde Trabzon Rum Devleti'ne karşı düzenlenen sefer de Rum kaynaklarında kayıtlıdır.⁵² Yine 1348

⁴⁷ Tihranî, **a.g.e.**, s. 22.

⁴⁸ Woods, **a.g.e.**, s. 75., Yinanç, "Akkoyunlular", s. 252.

⁴⁹ İbn Hacer el-Askalânî, **İnbâ'ü'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Umr**, (Tahkîk: Muhammed Abdulmuid Han), Dâr'ül-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986., İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf, **en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire**, (Tahkîk: Muhammed Hüseyin Şemseddin), 16 Cilt, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut, 1413/1992., el-Makrîzî, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, **Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk**, (Neşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Sa'id Abdulfettâh Â'sûr), Kahire, ty.

⁵⁰ Athony Bryer, **The Empire of Trebizond and the Pontos**, Variorum Reprints, London, June, 30 1980, p. 144., Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, s. 207

⁵¹ Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 61., Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I**, s. 207., Erşahin, **a.g.e.**, s. 29., Yinanç, "Akkoyunlular", s. 253.

⁵² Bryer, **a.g.e.**, p. 144.

yılında Erzurum ve Bayburt civarındaki Duharlu oymağından Yusuf Bey'in Trabzonlular ile yaptığı savaşta şehit düşmesi üzerine Tur Ali Bey ve oğlu Kutlu Bey'in de iştirak ettiği bir sefer daha düzenlemiştir.⁵³

Türklerin akınlarıyla baş edemeyen Komnenler, Akkoyunlular ile akrabalık tesis etme yoluna gitmişler. Trabzon Rum İmparatoru III. Aleksios, Ağustos 1352'de, kız kardeşi Prenses Maria'yı Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey ile evlendirmişti.⁵⁴ Ancak Tihranî, *Kitâb-ı Diyârbekriyye*'de Duharlu Yusuf Bey'in intikamının alınması için yapılan seferde, Despina Hatun (Prenses Maria)'un ganimet olarak ele geçirildiğini yazmıştır.⁵⁵ Akkoyunlular, 1360 yılına kadar Rumlar üzerine sefer düzenlemediğinden Komnenlerin, Akkoyunlularla akrabalık girişiminin başarılı olduğu söylenebilir.⁵⁶

1.3.2. Kutlu Bey Dönemi (1363-1389)

Akkoyunlu yönetimine 1363 yılından sonra Tur Ali Bey'in "Fahreddin" lakaplı oğlu Kutlu Bey geçti.⁵⁷ Kutlu Bey, Anadolu'daki siyasî çekişmelerden başarıyla çıkabilmiş, böylece Akkoyunluların bağımsız bir devlet haline gelmesini sağlamıştı. Nitekim onun döneminde, Anadolu'da önemli siyasî hareketlilikler yaşanmıştı. Sivas'ta hükümdar olan Kadı Burhaneddin, 1379 yılında vefat eden Erzincan hâkimi Pir Hüseyin'den sonra bu bölgeyi ele geçirmek istemiş ve Eratna oğlu Ali Bey ile ittifak kurmuştu. Akkoyunlu Kutlu Bey de oğullarından birini, Pir Hüseyin'in vefat etmesi üzerine Erzincan yönetimini ele alan Mutahharten'e yardım için göndererek onunla ittifak kurmuştu. Eratna oğlu Ali Bey, Mutahharten'e yardıma gelen Akkoyunlulara karşı koyabilmek için, emîrlерinden Cüneyd'i vazifelendirmişti.⁵⁸ Erzincan'da yapılan savaşta Akkoyunluların yardım ettiği Mutahharten, şehri elinde tutmayı başarabilmişti.⁵⁹ Kadı Burhaneddin bu savaşta ülkesi adına yararlılık gösteremediğinden dönmüş ve topraklarını genişletme çabasına girişmişti. Ancak Kadı

⁵³ Tihranî, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁴ H. R. Roemer, *The Cambridge History of Iran, Vol. VI, (The Timurid and Safavid Periods), The Turkmen Dynasties*, Cambridge University Press, 1986, s. 155., Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 254., Bryer, *a.g.e.*, p. 145., Tihranî, *a.g.e.*, s. 21., Woods, *a.g.e.*, s. 74.

⁵⁵ Tihranî, *a.g.e.*, s. 21.

⁵⁶ Mustafa Çetin Varlık, "Ak Koyunlular", *DGBİT.*, C.8, Çağ Yayınları, Konya, 1994, s. 408.

⁵⁷ Tihranî, *a.g.e.*, ss. 20-21., Erdem-Paydaş, *a.g.e.*, s. 62., Erşahin, *a.g.e.*, s. 31.

⁵⁸ Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara, 1970, s. 150., Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, s. 257., Göde, *a.g.e.*, s. 122.,

⁵⁹ Esterâbâdî, *a.g.e.*, ss. 160-167.

Burhaneddin'in ülkesinin sınırlarını genişletmesinden rahatsızlık duyan Mutahharten, müttefiki Kutlu Bey'i Sivas'a doğru göndermişti. Bunun üzerine Kadı Burhaneddin de Kutlu Bey'in Sivas'taki faaliyetlerini sonuçsuz bırakmak için Yusuf Çelebi'yi vazifelendirmişti. Yapılan savaşta sayıca az olan Akkoyunlular, Kadı Burhaneddin tarafından gönderilen Yusuf Çelebi'yi öldürmüştü.⁶⁰ Buna karşılık Kadı Burhaneddin, kendisinin de katıldığı bir sefer düzenlemişti. Ancak bu sefer hazırlığını haber alan Kutlu Bey, kuşatmayı kaldırarak Kadı Burhaneddin'den özür dilemiş, Kadı Burhaneddin de Akkoyunlu Kutlu Bey'in bu özrünü kabul etmişti.⁶¹

Kutlu Bey Dönemi'nin diğer siyasî faaliyeti ise Bayram Hoca önderliğindeki Karakoyunluların, Musul'dan Erzurum'a kadar olan yerde hâkimiyet tesis etmeleriydi.⁶² Fakat 1387 ilkbaharında Anadolu'da beliren Timur, bölgedeki bütün dengeleri değiştirecekti. Akkoyunlular, kendilerine karşı saldırgan tutum takınan Mutahharten ile olan ittifakından vazgeçerek⁶³ Timur tehlikesinden sonra yayılma siyasetine tekrar başlayan Kadı Burhaneddin'den yana siyaset gütmeye başlamıştılar. Akkoyunluların Erzincan'ın bir kısmını ele geçirmesi üzerine, Mutahharten de onların ezeli rakibi Karakoyunlular ile ittifak kurmuştu.⁶⁴ "Akkoyunlu-Kadı Burhaneddin" ittifakını sağlayan bir etken de Memlûklerin kaybettikleri toprakları geri almak için, aslında Türk olan Malatya Valisi Mintaş (1387) ve Halep hâkimi Yelboğa Nasırî gibi komutanların, Kadı Burhaneddin'i yola getirme siyasetiydi. Nitekim Memlûk ordusu Sivas'ta kırk gün kalmış, fakat Kadı Burhaneddin'e karşı bir zafer kazanamamıştı.⁶⁵ Memlûk ordusu, Sivas'tan çekildikten kısa bir zaman sonra Kutlu Bey'in 1389 yılında yetmiş yaşlarında vefat ettiği tahmin edilmektedir.⁶⁶ Kutlu Bey'in vefatı üzerine Mutahharten'in Akkoyunlulara karşı saldırıları tekrar artmıştı.⁶⁷

⁶⁰ Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 285.

⁶¹ Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 286.

⁶² Sümer, **Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar) I**, ss. 43-44.

⁶³ Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 357.

⁶⁴ Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 358.

⁶⁵ Esterâbâdî, **a.g.e.**, ss. 334-347.

⁶⁶ Kutlu Bey'in Türbesi, Bayburt'un Çayıryolu Beldesi (Sinür)'nde adına yaptırılan camiyle medresenin yanındadır. Bkz. Adnan Sadık Erzi, "*Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar*", **Bellekten**, C.18, S.70, TTK., Ankara, 1954, s. 179., Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 255.

⁶⁷ Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 357.

1.3.3. Ahmed Bey Dönemi (1389-1403)

Kutlu Bey'in ölümünün ardından Akkoyunlu Devleti'nin yönetimini ele alan Ahmet Bey Dönemi'nde, Kadı Burhaneddin ile genelde çıkar üzerine iyi ilişkiler kurulmaya çalışılmaktayken Mutahharten'e karşı mücadelelere devam edilmekteydi. Ahmed Bey'in Akkoyunlu yönetimini ele geçirdiği sırada idarî boşluktan faydalanarak saldırıya geçen Mutahharten güçleri yenilgiye uğratılmıştı. Nitekim Mutahharten, Akkoyunlular ile savaşmaya cesaret edememiş ve barış teklifi konusunda arabuluculuk yapması için Emîr Yalman'ı Türkmenlere göndermişti.⁶⁸ Mutahharten, bu zor durumdan kurtulmak için Karakoyunlu Kara Mehmed'e sığınıp ondan yardım talebinde bulunmuştu. Mutahharten ile ittifak kuran Karakoyunlular, Akkoyunluları dar bir yerde sıkıştırarak büyük bir hezimete uğratmıştı.⁶⁹ Bunun üzerine Akkoyunlular, Kadı Burhaneddin'e sığınmıştı. Türkmenlerin askerî gücünden faydalanarak topraklarını genişletmek isteyen Kadı Burhaneddin ise Akkoyunluları memnuniyetle karşılamış, hatta Ahmed Bey'e kıymetli hediyeler takdim edip onu hil'at ile şereflendirmişti.⁷⁰ Böylece Kadı Burhaneddin ile müttefik olan Akkoyunlular, eski güçlerine tekrar kavuşmuşlardı.

Akkoyunlular yaralarını henüz sarmışlardı ki bu defa, kendi aralarında anlaşmazlık çıkmıştı. Akkoyunlu liderliğini ele almak isteyen Hüseyin Bey, ağabeyi Ahmed Bey'in nüfuzunu kırmaya çalışıyordu. Hüseyin Bey ise kardeşi Ahmed Bey'i, Sultan Berkük'a yaranmak için bazı Memlûk emîrleri ile gizliden gizliye mektuplaşmakla suçluyordu.⁷¹ Kadı Burhaneddin, bu iki kardeşin arasındaki çekişmenin farkındaydı. Ahmed Bey ise Kadı Burhaneddin'e durmadan elçiler ve hediyeler göndererek ona dostmuş gibi görünüyordu. Diğer taraftan Kadı Burhaneddin'in, Ahmed Bey'in Memlûk emîrleriyle iletişimde bulunduğu ilişkin söylentilere itibar etmediği anlaşılmaktadır.⁷²

Akkoyunlu Ahmed Bey ile Kadı Burhaneddin arasındaki güven sorunu, bir kez daha yaşanmıştı. Kadı Burhaneddin, Tokat'taki Turhal Kalesi'ni almış, daha sonra Akkoyunlu Ahmed Bey'i, Amasya'yı ele geçirmeleri konusunda ikna etmiş ve bu

⁶⁸ Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 357.

⁶⁹ Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 358.

⁷⁰ Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 358.

⁷¹ Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 359.

⁷² Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 359.

kaleye birlik bırakarak Amasya'ya doğru yola çıkmıştı. Ordunun dinlenmesi için durduğunda, Ahmed Bey'in sefere katılmadığını, Amasya Vilayeti'ne vardığında da bütün Akkoyunlu kevvetlerinin kendisini terk etmiş olduğunu sezmişti. Dahası Kadı Burhaneddin, Amasya'da Akkoyunlu Türkmenlerin kendisine karşı savaşmak için hazır bulduklarını görünce, Ahmed Bey'in ihanet ettiğini anlamıştı. Kadı Burhaneddin'in ordusu ile savaşmak için hazır bekleyen Amasya'daki Mutahharten'e bağlı askerî birlikler arasındaki mücadeleyi Kadı Burhaneddin kazanmıştı.⁷³

Kadı Burhaneddin, Amasya Seferi'nden sonra Sivas'a döndüğünde, Akkoyunlu Ahmed Bey ile Amasya hâkiminin kendisi aleyhinde ittifak yaptıkları haberini almıştı. Bunun üzerine Kadı Burhaneddin, Akkoyunluların mallarının yağmalanmasını emrederek Sivas'tan Tokat'a gitmişti. Burada Kadı Burhaneddin'i oldukça iyi karşılayan Akkoyunlu Ahmed Bey, onunla iyi münasebetler kurmaya çalışmıştı. Akkoyunlu Ahmed Bey'in ilgisinden memnun olan Kadı Burhaneddin, onu bağışladığını bildirmiş, ancak bu haberi geç duyan Kadı Burhaneddin, maiyetindeki emîrleri Türkmenler üzerine yağma için göndermişti. Kadı Burhaneddin daha sonra Akkoyunluların yağma edilen mallarının iade edilmesini emretmişti.⁷⁴

1.3.4. Kara Yülük Osman Bey Dönemi (1402-1435)

Kara Yülük Osman Bey, henüz ağabeyleri Ahmed Bey ile Pir Ali Bey'in maiyetindeyken aşiretlerin sevgisini kazanması üzerine ağabeylerinin tepkisini çektiği için hapsedilmişti. Ancak yönetime karşı herhangi bir usulsüz harekette bulunmayacağına dair söz vermesi üzerine kardeşleri, Kara Yülük Osman Bey'i Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in hizmetine vermişler.⁷⁵

Kara Yülük Osman Bey, on yıl kadar Kadı Burhaneddin'in hizmetinde bulunurken önemli vazifeleri yerine getirmiş, fakat daha sonra Kadı Burhaneddin ile araları bozulmuştu.⁷⁶ Kız kardeşinin oğlu olan Şeyh Müeyyid'i Kayseri valiliğine tayin eden Kadı Burhaneddin, kendi yeğeninın isyan etmesi üzerine şehri kuşatmaya girişmiş, ancak bunu başaramamıştı. Şehri savaşla alamayacağını anlayan Kadı Burhaneddin, hizmetindeki Kara Yülük Osman Bey aracılığıyla şehri almayı

⁷³ Esterâbâdî, **a.g.e.**, s. 362.

⁷⁴ Esterâbâdî, **a.g.e.**, ss. 366-367.

⁷⁵ Tihranî, **a.g.e.**, s. 40., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 189

⁷⁶ Woods, **a.g.e.**, s. 80.

denemişti. Kadı Burhaneddin, yeğeni Şeyh Müeyyid'i bağışlayacağına dair Kara Yülük Osman Bey'e söz vermişti. Bunun üzerine Kara Yülük Osman Bey de Şeyh Müeyyid'i isyana son vermesi için ikna etmişti. Ancak sözünde durmayan Kadı Burhaneddin'in, yeğeni Şeyh Müeyyid'i öldürmesi üzerine Kara Yülük Osman Bey, Kadı'nın hizmetini bırakarak askerleriyle birlikte şehirden ayrılmıştı.⁷⁷ Kara Yülük Osman Bey'i yola getirmek için Kadı Burhaneddin büyük bir ordu ile üzerine gitmiş, Sivas yakınlarında Karabel mevkiinde çarpışmışlardır. Kadı Burhaneddin'in ordusuna kıyasla az sayıda askeri olan Kara Yülük Osman Bey, ani bir baskınla Kadı Burhaneddin'i öldürmüştü.⁷⁸ Bundan sonra Kara Yülük Osman Bey, Sivas'ı ele geçirmek istemişti. Ama Sivastlıların Yıldırım Bâyezid'den yardım istemesi üzerine Kara Yülük Osman Bey bu amacına ulaşamamıştı.⁷⁹

Akkoyunluların Sivas'ı Osmanlılara bırakmak zorunda kaldığı sırada Kara Yülük Osman Bey, Suriye yönüne hareket eden Timur'un hizmetine girmişti. Aşiretiyle birlikte Timur'un Irak ve Suriye seferlerinde onun ordusuna öncülük etmişti. Timur, Kara Yülük Osman Bey'in bu hizmetine karşılık olarak ona Diyarbakır ve civarını ikta olarak vermişti.⁸⁰ Böylece Kara Yülük Osman Bey liderliğindeki Akkoyunlular, beylik olarak 806/1403'ten 838/1435 senesine kadar otuz yıldan fazla Timur ve oğullarının himâyesinde, güneyden Memlûk Sultanlığı'nın kuzeyden ise Karakoyunluların sıkıştırılmalarına karşı çetin askerî ve siyasî mücadeleler verdiler.⁸¹ Bu süreçte Akkoyunluların sınırlarını genişletme girişimlerinde en çok yardımını gördüğü hükümdar, Timurlu Şahruh olmuştu. Kara Yülük Osman Bey, 1421 ve 1429 yılları arasında, Karakoyunlular üzerine yürüyen Şahruh'un yanında yer almıştı. Ayrıca Kara Yülük Osman Bey 1435 yılında, Timurlu Şahruh'tan kaçan Karakoyunlu

⁷⁷ Tihranî, **a.g.e.**, s. 40.

⁷⁸ Edward Granville Browne, **A Literary History of Persia: The Tartar Dominion (1265-1502)**, Vol. III, Cambridge University Press, London, 1928, s. 404., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "*Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed*", **Belleten**, C.32, S.126, TTK Basımevi, Ankara, Ocak 1968, ss. 219-220., Aka, "*Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...*," s. 842., Tihranî, **a.g.e.**, s. 42., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 67., Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 256., Woods, **a.g.e.**, s. 80., Erşahin, **a.g.e.**, s. 39., Yücel, **Kadı Burhaneddin**, s. 157.

⁷⁹ Johannes Schiltberger, **Türkler ve Tatarlar Arasında**, (Çev. Turgut Akpınar), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 52-59., Tihranî, **a.g.e.**, s. 42., Woods, **a.g.e.**, s. 80., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 189.

⁸⁰ Tihranî, **a.g.e.**, s. 43., Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 257., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 189., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 67.

⁸¹ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 189.

Kara Yusuf'un oğlu İskender'i yakalamakla görevlendirilmişti. Ancak babası Kara Yusuf'tan daha çetin çıkan Karakoyunlu İskender Bey ile yaptığı çarpışmada, Kara Yülük Osman Bey vefat etmişti (1435).⁸² Karakoyunlu İskender Bey, Kara Yülük Osman Bey'in mezarını açıp kellesini vücudundan ayırarak Memlûk sultanı Baybars'a göndermişti.⁸³

Akkoyunlu Devleti'nin asıl kurucusu olan Kara Yülük Osman Bey, Erzurum ve Erzincan'dan Mardin ve Urfa'ya kadar olan bütün bölgeyi topraklarına katarak ülkesinin sınırlarını Doğu Anadolu yönünde genişletmişti. Böylece Kara Yülük Osman Bey Dönemi'nde Akkoyunlular aşiretten beyliğe geçmiştiler.

1.3.5. Ali Bey Dönemi (1435-1438)

Kara Yülük Osman Bey vefat etmeden önce, oğulları ve yeğenlerinin her biri farklı yörelerde hüküm sürmekteydiler. En büyük oğlu Yakub Bey Kemah ve Kara Hisar'da, Ali Bey Harput'ta, Hamza Bey Mardin'de, Mehmed Bey Çemişgezek'te, Şeyh Hasan Erzurum'da, yeğeni Kılıç Arslan Palu'da, diğer yeğeni Pir Ali oğlu Pilten Kığı'da, onun kardeşleri Kutlu Bayburt'ta; Musa ise Tercan yöresinde yönetimlerini devam ettirmekteydiler.⁸⁴ Kara Yülük Osman Bey'in ölümünden sonra Akkoyunlu yönetimine kimin geçeceği konusunda ihtilaflar yaşanmıştı. Ali Bey'in kardeşleri Hamza ve Mehmed ile yeğenleri Kılıç Arslan ve Kutlu başta olmak üzere, hanedanın diğer üyelerinden ciddi itirazlar olmuştu. Fakat Timurlu Şahruh'un desteğini alan Ali Bey, Akkoyunlu yönetimini ele geçirmişti.⁸⁵ Ali Bey, Akkoyunlu tahtında oturduğu sürece büyük devletlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştı. Hatta bu amaçla Erzurum'da bulunduğu sırada kendi kız kardeşini, Şahruh'un oğlu Cuki ile nişanlamıştı.⁸⁶ Böylece Timurlular ile yakından akraba olan Ali Bey, kardeşlerine ve yeğenlerine karşı elini güçlendirmişti. Ancak Ali Bey'in başa geçmesini sağlayan Şahruh, Timurlu yönetiminden çekilince Ali Bey, kardeşi Hamza Bey ile yalnız mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Ali Bey, Osmanlılar'dan ve Memlûkler'den yardım

⁸² Tihranî, **a.g.e.**, s. 79., İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hakimiyeti**, TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 24., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 189., Aka, "*Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...*", s. 842.

⁸³ Roemer, **a.g.e.**, s. 159., Sümer, **Kara-Koyunlular**, s. 136., Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 257., Tihranî, **a.g.e.**, s. 80.

⁸⁴ Tihranî, **a.g.e.**, ss. 65-66

⁸⁵ Tihranî, **a.g.e.**, ss. 81-82.

⁸⁶ Tihranî, **a.g.e.**, s. 82.

istemişti. Memlûklerin gönderdiği kuvvetler Hamza Bey'i yenmiş, ancak Memlûk güçleri geri çekilir çekilmez Hamza Bey iktidar mücadelelerini tekrar yalnız yürütmek durumunda kalmıştı.⁸⁷

1.3.6. Hamza Bey Dönemi (1437-1444)

Ali Bey'e muhalif olan Hamza Bey, Pulur hâkimi olan kardeşi Mehmet Bey'in de yardımlarıyla, 1437 yılında Ali Bey'in üzerine yürüyerek yönetimi ele geçirmiş ve Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarı olmuştu. Bu defa, tahtta hak iddia eden Ali Bey'in oğulları Cihângir Mirza, Üveys Bey, Uzun Hasan Bey ve Yakub'un oğlu Cafer'in takındığı muhalif tutumla Hamza Bey karşı karşıya kalmıştı.⁸⁸ Nitekim Cihângir Mirza, Diyarbakır'ı almak için dış güçlere başvurmuştu. Hamza Bey'in Canı Bek es-Sûfi'nin tarafını tuttuğunu bilen Memlûkler, Cihângir Mirza'nın bu isteğini olumlu karşılamıştı. Akkoyunlular üzerine üçüncü ve son seferini 1438 yılının baharında düzenleyen Memlûkler, Çemişgezek ve Arapgir'i alarak buraları Halep valiliğine bağlamakla kalmamışlar, Akşehir'i de ele geçirmişlerdi. Memlûk ordusunun üç hedefi vardı: Hamza Bey'in hâkimi olduğu Diyarbakır, Karakoyunlu Cihanşah'ın himâyesindeki Azerbaycan ve Yakub'un hüküm sürdüğü Erzincan. Memlûklerin bunlardan ulaştıkları tek hedef ise 1438 yılının Haziranı'nda Sultan Baybars'ın ölüm haberini alan Memlûk Ordusu'nun Suriye'ye dönmesi üzerine Erzincan'ın Cihângir'e verilmesi olmuştu.⁸⁹ Erzincan hâkimiyetini Cihângir'e kaptıran Yakub'un oğlu Cafer, politik mücadeleye girmişti. Amcaoğulları Cihângir, Hüseyin ve Uzun Hasan ile birlikte amcaları Hamza Bey'e karşı ittifak kurmaya çalışmıştı. Hamza Bey, 1439 yılında Mısır'a yardım için gittiğinde, kendisine Urfa valiliği verildikten sonra, bu şehre yerleşen Cihângir Mirza üzerine başarılı bir sefer düzenlemişti. Cihângir etkili bir mücadele ortaya koymaya çalışsa da Hamza Bey'in kuvvetleri karşısında başarılı olamamıştı. Nitekim Hamza Bey'e bağlı Türkmen aşiretleri, Urfa'ya gönderilen Memlûk ordusunu yendiği gibi Hamza Bey de Erzincan'ı alarak kardeşi Şeyh Hasan'a ikta olarak vermişti. Bu sırada Hamza Bey, Erzincan'da bastırıldığı sikke ile kendisini

⁸⁷ Tihranî, **a.g.e.**, ss. 88-92.

⁸⁸ Tihranî, **a.g.e.**, s. 92., Woods, **a.g.e.**, s. 130., Aka, "*Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...*," s. 842., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 73., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 190., Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 259., Erşahin, **a.g.e.**, s. 55.

⁸⁹ Tihranî, **a.g.e.**, ss. 93-96., Woods, **a.g.e.**, ss. 131-132., Erşahin, **a.g.e.**, ss. 55-56., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 73., Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 259.

Akkoyunlu sultanı ilân etmişti.⁹⁰ Böylece Akkoyunlular'da ilk sikkeyi bastıran Hamza Bey,⁹¹ uzun soluklu iktidar mücadelesinden sonra 1444 yılının Ekim ayında Erzincan'da hastalanmış ve Diyarbakır'a vardığı sırada da ölmüştü.⁹²

1.3.7. Cihângir Mirza Dönemi (1444-1453)

Hamza Bey'in vefatından sonra konfederasyon aşiretleri ikiye bölünmüştü. Bunlardan Purnaklar, Musullu ve Koca Hacilular; Hamza Bey'in kardeşi Şeyh Hasan'a bağlılıklarını bildirmişlerken Mamaşlular ise Urfa hâkimi Cihângir Mirza'yı desteklemişlerdi. Her iki tarafın desteklediği bu güçlerin Akkoyunlu payitahtı Diyarbakır'a varma yarışında, Cihângir daha hızlı hareket ederek Akkoyunlu tahtına oturmuştu.⁹³ Akkoyunlu tahtına henüz oturan Cihângir Bey, hiç zaman kaybetmeden hem içte hem de dışta birtakım mücadelelere girişmişti. Bir yandan amcaları Mahmud, Şeyh Hasan ve Kasım Beyler ile savaşırken diğer yandan kardeşleri ile mücadele etmişti. Bunlarla birlikte dış güçlerden Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah, Akkoyunlular üzerine saldırılarını artırmıştı. Fakat 1447 yılında başlayan ve 1453 senesinde biten bir barış dönemi yaşansa da bu, Karakoyunlu Cihanşah'ın, Akkoyunlu Cihângir Mirza üzerinde nüfuz oluşturması anlamına gelmekteydi.⁹⁴ Karakoyunlulara karşı girişilen altı yıllık bu uzun mücadelede Uzun Hasan, kardeşi Cihângir Mirza ile birlikte hareket etmiş, kardeşinin iktidarının sağlamlaşmasında oldukça faydalı hizmetlerde bulunmuştu.⁹⁵ Akkoyunlu ve Karakoyunlu savaşları bittikten sonra bu defa Cihângir Bey ile Uzun Hasan arasında anlaşmazlıklar başlamıştı. Uzun Hasan, Akkoyunlu tahtına oturmak için siyasî mücadelelere girişmişti. Saray Hatun'un

⁹⁰ Tihranî, **a.g.e.**, ss. 97-105., Erşahin, **a.g.e.**, s. 57., Woods, **a.g.e.**, ss. 133-135., Yinanç, "Akkoyunlular", s. 259., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ...**, s. 190., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, ss. 74-75.

⁹¹ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", **TDA.**, S.40, İstanbul, 1986, s. 17., Sümer, "Akkoyunlular", s. 272.

⁹² Tihranî, **a.g.e.**, ss. 109-110., Sümer, "Akkoyunlular", **TDA.**, s. 17., Yinanç, "Akkoyunlular", s. 259., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 190.

⁹³ Tihranî, **a.g.e.**, s. 110., Woods, **a.g.e.**, s. 135.

⁹⁴ Tihranî, **a.g.e.**, ss. 128-129., İlhan Erdem-Mustafa Uyar, "Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri", **Türkler**, C.6, Ankara, 2002, s. 866., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ...**, s. 190., Mükrimin Halil Yinanç, "Cihan-Şah", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.3, Millî Eğitim Basımevi, Eskişehir, 2001, ss. 176-178., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 77., Yinanç, "Akkoyunlular", s. 259., Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...", s. 842.

⁹⁵ Tihranî, **a.g.e.**, s. 117., Woods, **a.g.e.**, s. 141.

gayretleriyle Diyarbakır, Uzun Hasan'a; Mardin ise Cihângir Mirza'ya bırakılarak bu çatışmaya bir son verilmişti.⁹⁶

1.3.8. Uzun Hasan Bey Dönemi (1453-1476)

Kardeşi Cihângir Mirza Bey'den sonra başa geçen Uzun Hasan Bey, önce iktidarına muhalif olan kardeşleri Cihângir Mirza ve Üveys beyleri etkisiz kılmış,⁹⁷ sonra Gürcistan üzerine başarılı bir sefer düzenlemişti.⁹⁸ Trabzon-Rum İmparatoru Kalo İoannes'in kızı güzel Theodara ile evlenip⁹⁹ Rumlarla siyasî ve kültürel ilişkileri geliştirerek Kuzey Anadolu'da etkili olmaya başlamıştı. Uzun Hasan Bey liderliğindeki Akkoyunlu Devleti, giderek Doğu Anadolu'da da güçlenmekteydi. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını hızla genişletmesinden rahatsız olan Timurlular ve İtalyan kent devletleri için bir fırsat oluşturmuştu. Dolayısıyla Anadolu'da sınırlarını istikrarlı bir şekilde genişleten Akkoyunluların mütecaviz girişimleri, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki siyasî ve askerî faaliyetlerini zorlaştırmaktaydı. Nitekim Akkoyunluların, Candaroğulları'ndan Kızıl Ahmed'i ve Karamanoğulları beylerini itaat altına alması, Osmanlıları çok rahatsız etmişti. Sinop ve Kastamonu'da hâkimiyet kuran Candaroğulları'na son veren Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethi sırasında Uzun Hasan Bey, hısım oldukları için Trabzon Rumları'na yardım etmek istemişti. Ancak Gedik Ahmed Paşa, komutasındaki Osmanlı güçleri, Akkoyunlu kuvvetlerini yenmişti. Bunun üzerine Saray Hatun, oğlu Uzun Hasan Bey'in Theodara ile evliliğinden dolayı Komnenosların toprakları üzerinde verasetini ileri sürmüştü¹⁰⁰ de Osmanlılar 1461 yılında Trabzon'u ele

⁹⁶ Tihranî, **a.g.e.**, s. 171., Hinz, **a.g.e.**, s. 24., Sümer, "Akkoyunlular", **TDA.**, s. 19., Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...", s. 842., Avedis K. Sanjian, **Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480: A Source for Middle Eastern History**, Harvard Armenian Texts and Studies, Harvard University Press, Cambridge, January 1, 1969, p. 222.

⁹⁷ Tihranî, **a.g.e.**, s. 171., Minorsky, "Uzun Hasan", **EI**¹⁰, Leiden/Brill, 2000, s. 964.

⁹⁸ Tihranî, **a.g.e.**, s. 229., Hinz, **a.g.e.**, ss. 39-40.

⁹⁹ Bekir Sıtkı Baykal, "Fatih Sultan Mehmed-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", **DTCF DER.**, II/2-3, Ankara, 1964., ss. 72-73., Hinz, **a.g.e.**, ss. 28-29.

¹⁰⁰ İbn Kemal, **Tevârih-i Âl-i Osman**, Defter: VII., (Neşr. Şerafeddin Turan), TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 198., Mehmed Neşrî, **Neşrî Tarihi: Kitâb-ı Cihan-Nümâ II**, (Haz. F. Reşit Unat - M. Altay Köymen), TTK Yay., Ankara, 1957, s. 753., Tursun Bey, **Târih-i Ebul Feth**, (Haz. Ahmet Tezbaşar), Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, s. 136., Müneccimbaşı Ahmed Dede, **Müneccimbaşı Tarihi II**, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, s. 325.

geçirerek Komnenosları ortadan kaldırmıştı.¹⁰¹ Komnenoslar ile akraba oldukları için Uzun Hasan Bey'e de Trabzon hazinesinin bir kısmı verilmişti.¹⁰²

Azerbaycan ile Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem'in dâhil olduğu bölgede hüküm süren Karakoyunlu Cihanşah, 871/1466 yılında Akkoyunlular üzerine yürümüştü.¹⁰³ Ancak mevsim kış olduğundan savaşı bahara erteleyip geri dönerken tüm askerlerini terhis etmişti. Bunu haber alan Uzun Hasan Bey, Cihanşah'ın karargâhını altı bin kişilik güçle ansızın basmış ve Cihanşah'ı öldürmüştü (872/1467).¹⁰⁴ Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali'yi de Hemedân'da yenerek Azerbaycan ile Irak-ı Acem bölgelerini ele geçirmiş ve böylece hâkimiyet alanını genişletmişti. Bunun üzerine Karakoyunlu Hasan Ali; Horasan, Herat ve Orta Asya'ya hükmeden İlhanlı hükümdarı Ebû Sâ'id Bahadır Han'dan yardım istemiş, o da büyük bir orduyla Azerbaycan'a doğru yola çıkmıştı. Yaklaşan Timur gücünden çekinen Uzun Hasan Bey, Azerbaycan'ın kendisine, Irak'ın da Ebû Sâ'id Bahadır Han'a bırakılması teklifiyle İlhanlılara birkaç kez elçi göndermişse de İlhanlı Hükümdarı bu teklifleri reddetmişti. Mevsim kış olduğu için Karabağ'da kışlama kararı alan Ebû Sâ'id Bahadır Han, Aras Nehri yönünde ilerlemekteydi. Ancak bu çok yanlış bir taktikti, çünkü Uzun Hasan Bey söz konusu bölgeyi çok iyi biliyordu. Bunu fırsat bilen Akkoyunlu ordusu, kısa sürede İlhanlı ordusunu dağıtarak Ebû Sâ'id'i de esir almıştı. Uzun Hasan Bey, Ebû Sâ'id Bahadır Han'ı öldürmüş ve Timurlu Baysungur'un torunu Yadigâr Mehmed'i, Herat hükümdarı olarak İlhanlı yönetimine getirmişti (873 Şaban/1469 Şubat).¹⁰⁵ Uzun Hasan Bey, önce Karakoyunlu Hasan Ali'nin memleketini, ardından da Bağdat'ı

¹⁰¹ Tihranî, **a.g.e.**, s. 237., Neşrî, **a.g.e.**, s. 753

¹⁰² Minorsky, "*Uzun Hasan*", s. 964., H. D. Yıldız, "The Akkoyunlu", s. 215., Müneccimbaşı, **a.g.e.**, s. 326., Âşık Paşa-zâde, **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, (Haz. Atsız), MEB Yay., İstanbul, 1992, s. 136.

¹⁰³ Tihranî, **a.g.e.**, ss. 245-256.

¹⁰⁴ Khwandamir, **Habibu's-Siyar**, Translated and Edited by W. M. Thackston, Tome Three (The Region of the Mongol and the Turk—Part Two: Shahrukh Mirza—Shah Ismail), Published The Department of Near Eastern Languages and Civilizations/Harvard University, 1994, p. 397., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 441., John Andrew Boyle, "*İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi*", (Çev. Berin U. Yurdadoğ), **Belleten**, C.39, S.156, Ekim 1975, s. 653., Tihranî, **a.g.e.**, ss. 256-262., Yinanç, "*Cihan-Şah*", ss. 187-188.

¹⁰⁵ Marshall G. S. Hodgson, **The Venture of Islam**, Vol.2: "The Expansion of Islam in the Middle Periods", The University of Chicago Press, Chicago, 1974., Çev. Metin Karabaşoğlu, **İslâm'ın Serüveni**. C.2: "Orta Dönemlerde İslâm'ın Yayılışı", İstanbul: İz Yay., 1995, s. 540., Tarikh-i Iran, Dura-yi Taymurian, Pazhuhish az Danishgah-i Cambridge, (Trans. Yaghub Azhand), Tehran: Jam-i Jam, 1379, pp. 125-130., Khwandamir, **a.g.e.**, pp. 401-402., Tihranî, **a.g.e.**, s. 297., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, ss. 470-471.

almış, hatta Gürcülerin üzerine yürümüş ve topraklarının bir kısmını ele geçirmişti. Böylece hâkimiyetini sağlamlaştıran Akkoyunlu Devleti, Karamanoğulları'na destek için Anadolu'ya kuvvet bile sevk etmişler (1472).

Trabzon'u fethederek Kuzey Anadolu'da egemenlik kuran Osmanlılar, Orta Anadolu'da da sınırlarını hızla genişletmişler. Bu nedenle Anadolu'da hedefleri olan bu iki Türk devletinin çıkarları zaman zaman çatışmaktaydı. Akkoyunlular bu çıkar çatışmasının üstesinden gelmek için bölgedeki siyasî ve askerî ilişkileri başarılı bir şekilde yönetebilmişler. Nitekim bir taraftan Akkoyunlular, Karamanoğulları ile olumlu siyasî ilişkiler geliştirirken diğer taraftan Venedik Cumhuriyeti de Akkoyunlular'a ve Karamanoğulları'na elçiler göndererek irtibatı canlı tutmak istemişti. Çünkü bu İtalyan Kent Devleti, her fırsatta Akkoyunluları, Osmanlılara karşı kışkırtmaktaydı. Anadolu'da askerî ve siyasî yönden Akkoyunluları güçlü tutmak için teçhizat yardımında bile bulunmuştu. Bu imkânları iyi değerlendiren Uzun Hasan Bey, yeğeni Yusufca Mirza ile Ömer Bey kumandanlığında elli bin kişilik bir orduyu, Karamanoğulları'na yardıma göndermişti. Bu kuvvet, Tokat ve Kayseri'yi ele geçirmiş, fakat Konya'da Şehzade Mustafa tarafından yenilmiş ve Yusufca Mirza esir edilmişti (877/1472). Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed, yüz bin kişilik bir orduyla ileri harekâta geçmişti. Tercan'dan Fırat'ı geçerken dikkatsiz davranan Has Murad Paşa yönetimindeki Osmanlı öncü birlikleri, Uzun Hasan Bey'in kuvvetleriyle çarpışmış ve on bin kişi kaybederek yenilmiş, Paşa da Fırat Nehri'nde boğulmuştu. Bu olumsuz gelişme üzerine Osmanlılar, Fırat Vadisi'ni terk ederek kuzeye yönelmişler. Tam bu esnada Osmanlı ordusu, Tercan Ovası'nda, Fırat Havzası'nı Çoruh Suyu kaynağından ayıran "Otlukbeli" mevkiinde Akkoyunlu ordusunu savaşmaya mecbur bırakmıştı. 11 Ağustos 1473 (16 Rebî'ül-Evvel 878) tarihinde yapılan savaşta, Akkoyunlu kuvvetleri ağır bozguna uğramış,¹⁰⁶ Uzun Hasan Bey'in oğlu Kör Zeynel

¹⁰⁶ Âşık Paşa-zâde, **a.g.e.**, s. 153., Neşrî, **a.g.e.**, s. 817., İlhan Erdem, "*Akkoyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı*", **OTAM DER.**, S.4, Ankara, 1993, s. 158., Tihranî, **a.g.e.**, ss. 352-353., Anonim, **Kitâb-ı Tevârih-i Âl-i Osmân**, (Haz. Vehbi Günay), Ege Üniv. Basımevi, İzmir, 2011, s. 137., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 520., Woods, **a.g.e.**, s. 198., Browne, **A Literary History of Persia: The Tartar Dominion (1265-1502)**, Vol. III, s. 412., Müneccimbaşı, **a.g.e.**, ss. 346-347., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 192., Sümer, "*Akkoyunlular*", s. 272., Michel M. Mazzaoui, **The Origins of The Safawids: Si'ism, Suism and, the Gulât**, Wiesbaden, 1972, s. 12., Tursun Bey, **a.g.e.**, ss. 143-144., Roemer, **a.g.e.**, s. 179., Halil İnalçık, "*Mehmed II*", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C. 5/2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1955, ss. 526-527., Edirneli Oruç Beğ, **Oruç Beğ Tarihi**, (Haz. Atsız), Kervan Kitapçılık, s. 125., Hinz, **a.g.e.**, s. 55., Hoca Sadettin

Mirza ile Akkoyunlu tarafında yer alan Gürcü kumandan öldürülmüşlerdi.¹⁰⁷ Pek çok kişiyi tutsak eden Osmanlılar (bkz. ek 2), Uzun Hasan Bey'in peşine düşmemişler, Doğu Karahisar'ı aldıktan sonra İstanbul'a geri dönmüşlerdi. Fatih Sultan Mehmed'in bu galibiyetinden sonra Uzun Hasan Bey, Anadolu'nun batısındaki hedeflerini sonlandırmış ve böylece Venedik, Macar, Leh, Papa ve Sicilya krallarının da beklentileri kırılmıştı.

Akkoyunlular, Otlukbeli yenilgisinin ardından itaatsiz davranan Gürcüleri yenerek Tiflis'i ele geçirmişler (1476),¹⁰⁸ hatta burada atlı bir alay dahi oluşturmuşlardı.¹⁰⁹ Tiflis'in ardından Gori'ye ilerleyip bu gölgeleri de hâkimiyetleri altına almışlar, ancak vergi vermeleri karşılığında Tiflis haricindeki bölgeleri Gürcü yönetimine bırakmışlardı.¹¹⁰ Ayrıca Diyarbakır ve Urfa şehirlerini hâkimiyetleri altına almak istedikleri için bazen Memlûklerle de karşı karşıya gelmişler. Akkoyunluların Memlûklerle ilişkilerinin soğuk olmasının diğer nedeni ise Venedik Cumhuriyeti idi. Çünkü Venedikliler, Akkoyunlularla daima irtibat istemişlerdi. Ancak çok geniş sınırlara sahip olan Memlûkler, onların bu amacını engellemişlerdi.¹¹¹

Otuz yıllık saltanatı döneminde devletin kurumlarını olgunlaştıran Uzun Hasan Bey, mükemmel bir sistem kurmuştu. Doğu Anadolu, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Horasan'a kadar olan bütün coğrafyayı ele geçirerek büyük bir "Akkoyunlu İmparatorluğu" kurmayı başarmıştı (bkz. ek 3). Önceleri Diyarbakır başkent iken imparatorluğa erişilmesiyle birlikte Akkoyunlu başkenti Tebriz olmuştu.¹¹² Çünkü

Efendi, **Tac'üt-Tevarih III**, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, (4. Baskı), 1999, Ankara, ss. 131-132., Bekir Sıtkı Baykal, "*Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Katî Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Başlaması*", **Belleten**, C.21, S.82, Nisan 1957, s. 273., Bu savaşa ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Konukçu, **Otlukbeli Meydan Savaşı (Ağustos 1473)**, Erzincan Belediye Başkanlığı Yay., Ankara, 1998.

¹⁰⁷ Tihranî, **a.g.e.**, s. 352., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 519., Neşrî, **a.g.e.**, s. 815., Hoca Sadettin Efendi, **a.g.e.**, s. 131., İnalçık, "*Mehmed II*", s. 526.

¹⁰⁸ Hrand D. Andreasyan, "*XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofoflar*", **İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.3, İstanbul, 1973, ss. 144-145.

¹⁰⁹ Sanjian, **Colophons of Armenian Manuscripts...**, p. 317.

¹¹⁰ Giovan Maria Angiolello, Vincentio d'Alessandri, Caterino Zeno, Charles Grey, **A Narrative of Italian Travels in Persia, in the Fifteenth and Sixteenth Centuries: "A Short Narrative of the Life and Acts of the King Ussun Cassano": by G. M. Angiolello**, (Trans. and Edit. by Charles Grey) London, Print: Hakluyt Society, 1873, p. 97.

¹¹¹ Tofiq Nəcəfli, "*Aghoyunlu and Memluk Relations in The Reign of Long Hasan*", **Asia Minor Studies, International Journal of Social Sciences**, Volume 1, Issue 2, July 2013, pp. 102-103.

¹¹² Hinz, **a.g.e.**, s.56, Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve ...**, s. 194.

Uzun Hasan Bey, Osmanlı İmparatorluğu gibi güçlü bir devletin hüküm sürdüğü bölgede, Akkoyunlu Devleti'nin sınırlarını genişletemeyeceğini kavramıştı. Akkoyunlulara en parlak dönemlerini yaşatan Uzun Hasan Bey, 882/1478 yılında vefat etmiş ve kendisinin isteği üzerine naaşı Hasan Âbad'ta inşa ettirdiği muazzam Nâsırıyye Medresesi'ne defnedilmişti.¹¹³

1.3.9. Sultan Halil Bey Dönemi (1478-1478)

Eşi Uzun Hasan Bey'in artık ömrünün son zamanlarını yaşadığını düşünen Selçukşah Begüm Hatun, oğullarından Fars valisi olan Halil Bey'i gizlice başkent Tebriz'e getirttiği sırada Uzun Hasan Bey ölünce onu hükümdar ilân ettirmişti.¹¹⁴ Sultan Halil Bey, ilk iş olarak kardeşlerinin gücünü kırmış, bu yüzden kardeşleri ona karşı olumsuz tavır takınmıştı. Sultan Halil Bey, ülke yönetimine müdahale ettirmediği validesi Selçukşah Begüm Hatun'u da Diyarbakır'daki kardeşi Yakub Bey'in yanına göndermişti. Bunun üzerine Begüm Hatun, oğlu Halil Bey'e kırılmıştı. Sultan Halil Bey, kendisine âsî olan amcaoğlu Murad Bey'in isyanını da bastırmıştı.¹¹⁵ Ancak Diyarbakır valisi olan kardeşi Yakub Bey, 15 Temmuz 1478 tarihinde Marand¹¹⁶ civarında yaptıkları savaşta Sultan Halil Bey'i yenerek Akkoyunlu tahtına çıkmıştı.¹¹⁷

1.3.10. Yakub Bey Dönemi (1478-1490)

Uzun Hasan Bey'den sonra Akkoyunlu sülalesinin en güçlü hükümdarı olan Sultan Yakub Bey tahta oturur oturmaz babasının himâyesindeki emîrlerin kendisine itaat etmelerini sağlayarak Şiraz ve İsfahan'da patlak veren isyanları bastırmıştı. Ardından Diyarbakır'ı ele geçirmek isteyen Memlûk ordusunu bozguna uğratıp ünlü

¹¹³ Stanley Lane-Poole, **The Mohammadan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions**, Archibald Constable and Company, Westminster/London, 1894., Çev. Halil Edhem Eldem, **Düvel-i İslâmiye: Tarihî Medhaller ile Takvimî ve Ensâbî Cetvelleri Muhtevîdir**, Maarif Vekâleti Neşriyatı, İstanbul, 1927, s. 411., Yinanç, "Akkoyunlular", s. 260., Woods, **a.g.e.**, s. 203., Hinz, **a.g.e.**, s. 57., Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...", s. 843., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 542., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 224., Erşahin, **a.g.e.**, ss. 216, 229., Ali S. Bilgili, "Tebriz", **TDVİA.**, C.40, TDVY., İstanbul, 2011, s. 222.

¹¹⁴ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 562., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 332., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 543., Hinz, **a.g.e.**, s. 57.

¹¹⁵ Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 544.

¹¹⁶ "Marand/Merend" günümüzde İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaleti'nde yer almaktadır.

¹¹⁷ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 563., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 334., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 553., Hinz, **a.g.e.**, s. 57.

devlet adamlarından Emîr Yeşbek'i de öldürmüştü. Ayrıca Gürcüler üzerine başarılı seferler de düzenlemişti.¹¹⁸

Sultan Yakub Bey Dönemi'nde Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın Şiîliği yayma girişimleri dikkat çekmekteydi. Şeyh Haydar'ın bu faaliyetleri en başta Şirvan hükümdarı Ferruh Yaser'i endişelendirmişti. Bunun üzerine Ferruh Yaser, Sultan Yakub Bey'den yardım talebinde bulunmuş ve o da Şirvan hükümdarına destek vermişti. Yapılan mücadelede Akkoyunlu ordusunu mağlup etmek üzereyken başına isabet eden ok ile yaralanarak vefat eden Şeyh Haydar'ın kuvvetleri dağılmış ve Küçük İsmail (Şah İsmail) hariç diğer çocukları katledilmişti.¹¹⁹

Akkoyunluların en güçlü hükümdarlarından olan ve on iki yıl tahtta kalan Sultan Yakub Bey, 896/1490 yılında genç yaşta vefat ederek Nâsriyye Câmîi'nin avlusuna defnedilmişti.¹²⁰ Sultan Yakub Bey'den sonra sülale içinde taht kavgaları yaşanmıştı. Nitekim bu kavgada Uzun Hasan Bey'in hayatta olan 22 yaşındaki oğlu Mesih'i Bayındır emîrleri desteklerken Musullu ve Pürnek emîrleri ise Sultan Yakub Bey'in oğlu Baysungur'u desteklemiştiler. Sonuçta Sûfi Halil Bey gibi Musullu aşiretinin önde gelen beylerinin yanı sıra Pürnek aşiretinin desteklediği Baysungur, Akkoyunlu yönetimine getirilmişti.¹²¹

1.3.11. Baysungur Mirza Dönemi (1490-1492)

Musullu aşireti ile Purnak Türkmenleri'nin yardımıyla başa gelen Sultan Yakub Bey'in oğlu Baysungur Mirza, devlet yönetiminde etkili olamamıştı. Baysungur Mirza'nın tam olarak hâkimiyet sağlayamamasının esas nedeni, Sûfi Halil Bey gibi güçlü Türkmen emîrlerin devlet yönetiminde ciddi etkilerinin olmasıydı. Nitekim hem Musullu aşiretinin desteği hem de Karabağ'da oluşturduğu askerî güçle Sûfi Halil Bey, kendi oğullarını ve etrafında kendisine bağlı adamları, devletin önemli makamlarına getirmişti. Kendi yetkilerini kısıtlayanları ve yönetim için alternatif olabilecek herkesi öldüren Sûfi Halil Bey, sindirme faaliyetlerine girişmişti. Örneğin,

¹¹⁸ Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 577.

¹¹⁹ Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 585.

¹²⁰ Fadlullah b. Ruzbihan Khunji, **Persia in A. D. 1478-1490 An Abridge Translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunji's Tarikh-ı Alam-ara-yı Amini**, Added Author: V. Minorsky, Publisher: Luz & Co, London, 1957., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 593., Khwandamir, **a.g.e.**, p. 565.

¹²¹ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 446., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 595., Mükrimin Halil Yinanç, "*Baysungur*", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.2, Millî Eğitim Basımevi, Eskişehir, 2001, s. 427.

Sultan Yakub Bey Dönemi'nin devlet adamlarından Kadı İsa, Sûfi Halil Bey'in bu haksız uygulamaları yüzünden onunla çok mücadele etmişti. Sûfi Halil Bey, sonunda Kadı İsa'yı sapıklıkla suçlayarak 13 Rebi'ül-Evvel 896 (24 Ocak 1491) tarihinde idam ettirmişti.¹²² Akkoyunlu yönetiminde oldukça etkili bir güç haline gelen Sûfi Halil Bey'e karşı bir muhalefet oluşmuştu. Bayındır ve Purnak aşiretlerinin ileri gelenleriyle birlikte Timurlu Miranşah evladından Abdülbakî ve Gazanfer Mirza, Sûfi Halil Bey'in nüfuzunu kırmak istemiştiler. Bu amaçla Uzun Hasan Bey'in oğlu Mesih Mirza'yı sultan ilân ederek Tebriz'e doğru yola koyulmuşlardı. Sultan-Âbad'da yapılan savaşta, Mesih Mirza'yı destekleyen çok sayıda Akkoyunlu emîri ölmüş, Rüstem b. Maksud ise Alıncak Kalesi'ne hapsedilmişti. Uğurlu Mehmed Bey'in oğullarından Mahmud, Irak'ta hüküm süren Purnakların Bağdat hâkimi Şah Ali Budak Purnaklı'ya sığınmıştı.¹²³ Böylece Musullu aşiretinden Sûfi Halil Bey, Azerbaycan'ın etkili aşiretlerinden olan Şîh Kuzucî aşiretine yakınlaşarak Azerbaycan'ın kontrolünü ele aldığı gibi Yukarı Eller bölgesindeki yeğeni Gülabi Bey ile Horasan hududundaki kardeşi Bekir Bey'i de itaat altına almıştı. Bu sırada hâkimiyet alanını genişleten Sûfi Halil Bey'e tepkiler gittikçe artmıştı. Nitekim Şah Ali Budak Purnaklı, kendisine sığınan Şehzade Mahmud'u, Hemedân'da sultan ilân etmişti. Bunun üzerine Şah Ali Budak ve Şehzade Mahmud üzerine yürüyen Sûfi Halil Bey'in Dergizen civarındaki Atabeg bölgesinde, Şehzade Mahmud'u ve destekçilerini mağlup ettiği bu çarpışmada Şah Ali ölmüştü.¹²⁴ Şehzade Mahmud daha sonra idam edilirken II. Bâyezid'in kızıyla evlenen kardeşi Göde Ahmed Bey ise Osmanlılara sığınmıştı. Sûfi Halil'in keyfi yönetimine tepki gösteren bu kez, Sultan Yakub Bey'in hem kayınpederi hem de emîri olan Süleyman Bey Bican olmuştu. Süleyman Bey Bican ile Sûfi Halil Bey arasında önceden beri süregelen bir düşmanlık vardı. Süleyman Bey Bican, Sûfi Halil Bey ile yaptığı savaşta onu öldürmüştü ve Baysungur Mirza'nın hâmişisi sıfatına dayanarak

¹²² Khwandamir, **a.g.e.**, p.565., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s.599., Woods, **a.g.e.**, s. 253., Erşahin, **a.g.e.**, s.121., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 150.

¹²³ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 565., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 336., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 597.

¹²⁴ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 565., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 336., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 597.

Sultan ile birlikte Tebriz'e gelmişti.¹²⁵ Ancak halefinin uyguladığı keyfi yönetimi ve sindirme politikasını devam ettirince âlimlerin ve emîrlerin tepkisiyle karşılaşmıştı.

1.3.12. Rüstem Mirza Bey Dönemi (1492-1497)

Süleyman Bey Bican'a muhalefet eden Kaçarlar, Musullular ve Purnaklar, Alıncak Kalesi'nde tutuklu bulunan Rüstem Mirza Bey'i Akkoyunlu sultanı ilân etmek istemişler. Bu amaçla Eybe Sultan liderliğinde adı geçen kaleye yürüyerek kale komutanı Purnaklı Seydi Ali Bey'den Rüstem Mirza Bey'i alabilmişler. Rüstem Mirza Bey, Akkoyunlu tahtına oturmak için Tebriz'e doğru yola koyulduğu sırada onun kuvvetlerinden çekinen Süleyman Bey Bican ise Diyarbakır'a kaçmıştı. Baysungur ise kardeşleri Hasan ve Mahmud ile birlikte dedesi Şirvan Şahı Ferruh Yaser'e sığınmıştı. Böylelikle Akkoyunlu tahtına oturan Rüstem Mirza Bey, 30 Recep 897 (28 Mayıs 1492) tarihinde sultan ilân edilmişti.¹²⁶ İktidarı ele geçiren Rüstem Mirza Bey ve Eybe Sultan, Esterâbâd'ın Timurlu valisi Bediüzzaman b. Hüseyin Baykara'nın kışkırtmasıyla 898/1492'de isyan eden Kasım Bey'in gücünü kırmıştılar. Dedesi Şirvan Şah'tan aldığı destekle tekrar Tebriz'i ele geçirmek isteyen Baysungur ise Eybe Sultan ile yaptığı savaşta yenilmişti. Seydi Ali Bey tarafından yakalanan Baysungur, 17 Ramazan 898 (2 Temmuz 1493) tarihinde Sihind Yaylası'nda Rüstem Mirza Bey'in emriyle öldürülmüştü.¹²⁷

Rüstem Mirza Bey'in iktidarını sağlamlaştırmak için destek aldığı güçlerden biri de Safevîler'di. Ferruh Yaser'e nispet olarak Şeyh Haydar'ın oğullarını Istahr Kalesi'nden serbest bırakmıştı. Rüstem Mirza Bey'in öngörüsüz aldığı bu karar, Şîî karakterli Safevî Devleti'nin kurulmasına zemin hazırlayacaktı. Çünkü Şeyh Haydar'ın oğlu (Şah) İsmail ve onun destekçileri, böylece daha kolay şartlarda mücadele etme fırsatı yakalamıştılar. Rüstem Mirza Bey, gerçekten de bir müddet sonra onların bu tür girişimlerinden kuşku duymuştu. Istahr Kalesi'nden onları serbest bırakmakla yanlış bir karar aldığının farkına varan Rüstem Mirza Bey, derhal Sultan Ali ile kardeşleri İbrahim ve İsmail'i 899/1494 yılının yazında yakalama emri vermişti.

¹²⁵ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 565., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 338., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 599.

¹²⁶ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 566., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 338., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 600.

¹²⁷ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 566., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 339., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 602.

Bunun üzerine, Erdebil Tekkesi'ne bağlı müridler tarafından Ali Mirza Kiyânî'nin Lahican'daki sarayına kaçırılan henüz yedi yaşındaki (Şah) İsmail, burada beş yıl Akkoyunlular'dan saklanmıştı.¹²⁸ Sultan Rüstem Mirza Bey, bu siyasî uğraşların yanı sıra Akkoyunlu topraklarından kopmaları önleme mücadelesi de vermekteydi. Çünkü Bitlis, 900/1494 yılında, Rızağî Kürtleri'nden olan bir valinin yönetimine geçmişti. Bu süreçte, 900/1494 yılında Şiraz valiliğine geçen Purnaklı Kasım Bey, 907/1501 yılına kadar Fars eyaletini yarı bağımsız biçimde yönetmişti.¹²⁹ 899/1496 tarihinde Diyarbakır valisi olan Kasım b. Cihângir ise kendi adına para bastırıp fermanlar yayınlarak bağımsızlığını pekiştirmişti.¹³⁰ Tüm bunların neticesinde, Rüstem Mirza Bey'in ülkedeki otoritesi iyiden iyiye kaybolmuştu.

1.3.13. Sultan (Göde) Ahmed Bey Dönemi (1497-1498)

Sultan Rüstem Mirza Bey'in başarısız hükümdarlığı üzerine Akkoyunlu emîrleri, tahta Şehzade Göde Ahmed Bey'i¹³¹ geçirmenin yollarını aramaya başlamıştı. Bu sırada Hasan Ali Tarhanî isimli biri, 902/1496 yılında Osmanlı başkenti İstanbul'a gelerek Azerbaycan ve İran'ın korunmasız kaldığını, buralarda otorite boşluğu olduğunu, dolayısıyla Şehzade Göde Ahmed Bey'in Akkoyunlu ülkesine gelmesi gerektiğini belirten bir mektubu, II. Bâyezid'e (880-918/1481-1519) getirmişti.¹³² Bu sırada, Rüstem Mirza Bey'e muhalif olan Nur Ali liderliğindeki kuvvet, Osmanlı Devleti'ne Şehzade Göde Ahmed Bey'i desteklediğini bildirmişti. Bunun üzerine II. Bâyezid, beraberinde bir askerî güçle birlikte Göde Ahmed Bey'i Akkoyunlu ülkesine göndermişti.¹³³ Bu gelişmeyi haber alan Rüstem Mirza Bey ve

¹²⁸ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 567., Woods, **a.g.e.**, s. 254.

¹²⁹ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 568.

¹³⁰ Woods, **a.g.e.**, s. 260.

¹³¹ Uğurlu Mehmed Bey, 879/1474-75 yılında önce Şam'a oradan da İstanbul'a gitmişti. Fatih Sultan Mehmed, Uğurlu Mehmed Bey'i iyi karşılamış, hatta onu, kızı Gevher Sultan Hatun ile evlendirmişti. Fatih Sultan Mehmed daha sonra Uğurlu Mehmed Bey'i Sivas Beylerbeyliği'ne tayin etmişti. Uğurlu Mehmed Bey ile Gevher Sultan Hatun evliliğinden Akkoyunlu (Göde) Ahmed Bey doğmuştu. Akkoyunlu Ahmed Bey de II. Bâyezid'in kızı Aynı Şah Sultan ile evlendirilmişti. Bkz. Khwandamir, **a.g.e.**, p. 567.

¹³² Tufan Gündüz, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, Yeditepe Yayınevi, (5. Baskı), İstanbul, 2014, s. 42., Vladimir Minorsky, "*The Aq-qoyunlu and Land Reforms (Turkmenica, 11)*", **Bulletin of The School of Oriental Studies (BSOAS)**, Volume 17, Issue 3, University of London, London, 1955, p. 237., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 340.

¹³³ Faruk Sümer, "*Ahmed (882?-903=1497): Ak-Koyunlu Hükümdarlarından*", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.47, İstanbul, 1987, s. 10.

Eybe Sultan, büyük bir kuvvetle Göde Ahmed Bey'in maiyetinde bulunan Osmanlı askerinin üzerine yürümüştü. Bu esnada Göde Ahmed Bey ile evlilik yoluyla akraba olan Hüseyin Ali Hanî, başkenti işgal edip 1497 yılının Haziran ayında, Göde Ahmed Bey adına hutbe okutmuştu. Böylece Şehzade Göde Ahmed Bey, Akkoyunlu sultanı olmuştu.¹³⁴

Sultan Göde Ahmed Bey, Tebriz'de tahta oturduktan sonra ilk iş olarak Osmanlı yönetim sistemini Akkoyunlu idarî sistemine uygulamaya çalışmıştı.¹³⁵ Birbirleriyle mütemâdiyen mücadele eden ve Akkoyunlu şehzadelerini her fırsatta isyana kışkırtan güçlü Akkoyunlu emîrlerini etkisizleştirmeye çalışmıştı. Ancak otorite sahibi bu emîrler, hızlı davranarak İsfahan taraflarında Sultan Göde Ahmed Bey'i öldürmüşler.¹³⁶ Sultan Göde Ahmed Bey'in vefatından sonra Akkoyunlu Devleti, karışık bir sürece girmişti. Bundan sonra Sultanlar, Akkoyunlu tahtına birbiri ardına geçmeyip ülkenin farklı bölgelerinde hepsi birden hükümdar ilân edilmişler. Bu durumda, Akkoyunlu Devleti'nin merkezî otoritesi ortadan kalkmıştı.

1.3.14. Murad, Elvend, Muhammedî Beyler Dönemi (1498-1508)

Sultan Göde Ahmed Bey'in ölümünün ardından Akkoyunlu şehzadelerinden Murad Bey Şirvan'da, Elved Bey Azerbaycan'da, Muhammedî Mirza Bey ise Yezd'de sultan ilân edilmişler (bkz. ek 4).¹³⁷ Bunun nedeni ise şehzadelerin güçlü emîrler tarafından desteklenmesiydi. Akkoyunlu emîrlerinin güdümündeki bu sultanlardan Elvend Mirza Bey, Şiîliği yaymayı kendine amaç edinen Şah İsmail ile 907/1501 yılında yaptığı savaşta yenilmişti. Bu mağlubiyetin ardından ilk olarak Bağdat'a daha sonra Diyarbakır'a kaçmak zorunda kalmış ve bu şehirde ölmüştü.¹³⁸ Muhammedî Mirza Bey ise Kasım Purnak Bey ve Murad Bey ile 905/1499 yılında yaptıkları savaşta yenilerek ölmüştü. Sultan Murad Mirza Bey, Muhammedî Mirza'nın ölümü üzerine, Irak ve Fars'ı ele geçirmişti. 906/1500 yılında, Murad Bey'in Elvend Mirza Bey ile yaptığı anlaşma gereğince Azerbaycan ve Diyarbakır, Elvend Mirza'ya, Fars ile Irak

¹³⁴ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 568., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 341. Gündüz, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, s. 43.

¹³⁵ Kâzım Paydaş, "*Ak-Koyunlu Ahmed Bey ve Onun Osmanlı İdarî Sistemini Ak-Koyunlu Devleti'nde Uygulama Çabası*", **DTCF DER.**, S.36, Ankara, 2004, s. 208.

¹³⁶ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 568., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 342.

¹³⁷ Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 343.

¹³⁸ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 577.

da Murad Bey'e bırakılmıştı.¹³⁹ Safevî Devleti'ni kuran Şah İsmail, Akkoyunlu topraklarına kuvvetli seferler düzenlemeye başlamıştı. 907/1501 senesinde Murad Bey'i Hemedân'da yenen Şah İsmail, Akkoyunlu Sultanı'nı Bağdat'a çekilmeye zorlamış, ardından da Fars ve Irak'ı Safevî topraklarına katmıştı. Bağdat'a kaçmak zorunda kalan Akkoyunlu Murad Bey, daha sonra Dulkadiroğlu Alâüddevle'ye¹⁴⁰ sığınmıştı. Daha sonra Osmanlı ülkesine intikal eden Murad Bey, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim ile birlikte İran Seferi'nde yer almıştı. Murad Bey, Çaldıran Savaşı'nın ardından maiyetindeki Osmanlı kuvvetleriyle Diyarbakır'ı ele geçirmeye çalışmıştı. Ancak Şah İsmail'in Urfa valisi Eçe Sultan Kaçar tarafından yenilerek öldürülen Murad Bey'in başı, Şah İsmail'e gönderilmişti (920/1514).¹⁴¹

Özetle İlhanlıların yıkılmasının ardından, Diyarbakır ve civarında hâkimiyet kuran Akkoyunlular, siyasî ve askerî bir güç olarak Tur Ali Bey Dönemi (1300-1360)'nden itibaren siyasî varlık göstermeye başlamıştılar. Kara Yülük Osman Bey Dönemi (1402-1435)'nde beylik kurmuştular. Bu süreçte askerî mücadeleler sırasında Kadı Burhaneddin ve Timur devrin güçlü hükümdarlarından yardım almıştılar. Uzun Hasan Bey Dönemi'yle birlikte Akkoyunlu Devleti, imparatorluğa dönüşmüştü. 16 Rebî'ül-Evvel 878 (11 Ağustos 1473) tarihinde Osmanlı Devleti ile Otlukbeli'nde yaptıkları savaş hariç tutularsa, Akkoyunlu ülkesinin sınırlarının Kafkaslardan Orta Doğu'ya, Hazar Deniz'nden Basra Körfezi'ne kadar genişlediği, refah seviyesinin yükseldiği, devletin gelirlerinin arttığı bu süreç, devletin en parlak dönemi olmuştu. Sultan Yakub Bey Dönemi (1478-1490) de Akkoyunluların müreffeh bir hayat sürdükleri süreç olmuştu. Siyasî ve askerî başarılarla birlikte merkezî otorite güçlü tutulmaya çalışılmış, eyalet valilerinin denetimi artırılmıştı. Ancak Sultan Yakub Bey'den sonra tahta geçen Akkoyunlu sultanları çeşitli nedenler yüzünden başarısız bir saltanat sürmüşü. Yönetimi ele alan hükümdarların yönetimdeki beceriksizliklerinin yanı sıra makam peşinde koşan devlet adamlarının kendi aralarındaki sürtüşmeler devleti çöküşe sürüklemişti. Sûfi Halil Bey-Kadı İsa örneğinde olduğu sultanlar çoğu zaman bu çekişmenin ortasında kalmaktaydı. Akkoyunluların başlangıçta dostane ilişkiler kurdukları, fakat siyasî amaçlarının

¹³⁹ Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 344.

¹⁴⁰ Akkoyunlu Murad Bey, aynı zamanda Dulkadiroğlu Alâüddevle'nin damadıydı.

¹⁴¹ Woods, **a.g.e.**, s. 269.

anlaşılması üzerine sindirme politikası uyguladıkları Erdebil Tekkesi de devletin yıkılmasında çok etkili olmuştu. Şah İsmail zamanında artık bu Tekke'nin Orta Asya'dan Batı Anadolu'ya, Orta Doğu'dan Kafkaslar'a dek on binlerce müridi vardı, fakat asıl tehdidi Akkoyunlu Devleti'nin içerisindeki Şii kadrolaşma oluşturmaktaydı. Sultanlar pek çok tedbir alıp mücadele etmişler de Tekke'nin liderliğini Şah İsmail'in almasıyla artık Akkoyunluların bu çabaları sonuçsuz kalmıştı. 1501 yılında Şah İsmail, Sultan Murad Bey'i yaptıkları savaşta yenerek Safevî Devleti'ni kurmuştu.

İKİNCİ BÖLÜM:

AKKOYUNLULAR ZAMANINDA EĞİTİM

2. EĞİTİM, ÇALIŞMALAR, KURUMLAR

2.1. Medreseler Öncesinde Ortaçağ Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri

Medreseler kurulmadan önce eğitim-öğretim faaliyetleri yapılmaktaydı. Ancak bu çalışmalar, medreselerde yürütülen eğitim ve öğretimden uzaktı. Çünkü câmi, mescit, küttâb, edebî salonlar ve bilginlerin evi gibi çeşitli yerlerde yapılan bu eğitim, belli bir programa bağlı kalınarak yapılmamaktaydı. Bu kurumlar, her ne kadar medreselerdeki gibi bir sistem dâhilinde eğitim ve bilim çalışmaları yürütemeseler de medreselere giden süreçte amaca bir ölçüde hizmet ettiler. Bu kurumlar, kimi zaman câmiler, zâviyeler ve tekkeler iken, kimi zaman da ribatlar, kervansaraylar ve hanlardı.

2.1.1. Câmi ve Mescit

İslâm toplumlarının kültürel açıdan gelişmesinde önemli rol üstlenen câmiler, tarih boyunca mâbed, mescit, medrese, tekke, devlet yönetim merkezi, darüşşifa, mahkeme ve arşiv gibi çeşitli amaçlar için kullanılan işlevsel bir kurum olmuştur.¹⁴² Kavramsal açıdan bakıldığında "câmi", bazen "mescid" kelimesinin yerine bazen "mescidü'l-câmi" biçiminde kullanılmaktaydı. Arapça'da "câmi", *halkı toplayan* ya da *halkın toplandığı yer*¹⁴³ anlamına gelirken, "mascid" kelimesi ise "sücûd" kökünden türeyen *secde edilen yer, dik durmak, eğilmek, baş eğmek, alını yere koymak* mânâlarına gelen bir mekân ismidir.¹⁴⁴

İslâm dünyasında medreseler ortaya çıkmadan önce câmiler ve mescitler, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü yerlerdi. Öncelikle İslâmî Dönem'de toplu öğretimin gerçekleştirildiği ilk yer, Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın eviydi. Hz. Muhammed, Daru'l-Erkam denen bu evde Müslümanlara Kur'ân-ı Kerim öğretmekteydi. İlerleyen süreçte eğitimin gerçekleştirildiği yerler *câmi* ve *mescid*ler olmuştu. Böylece eğitim, bir anlamda okul vazifesi gören câmi ve mescitlerde

¹⁴² Cahid Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 109.

¹⁴³ Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 109.

¹⁴⁴ Johannes Pedersen, "*Mescid: Mescid ve Câmîin Menşei*", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, s. 1., Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "*Cami*", **TDVİA.**, C.7, TDVY., Ankara, 1993, s. 46.

verilmeye başlanmıştı.¹⁴⁵ Okuma-yazma dersleri ve Kur'ân ile diğer muhtelif ilimler ilk olarak bu câmilerde öğretilmişti. Bugünün ilkokul seviyesine denk gelen bu eğitim ve öğretimde dersler, Hz. Muhammed'in etrafında iç içe daire şeklinde oturan dinleyici grubunun oluşturduğu "halka/halaka" biçiminde verilmekteydi. Eğitim ve öğretimin ağırlığını ise "Kur'an ilimleri, dil, hadis, fıkıh ve usûl, kelâm, mezhepler bilgisi gibi dinî ilimlerle alakalı dersler oluşturmaktaydı."¹⁴⁶

Câmilerin yanı sıra mescitlerin yapımına da önem verilmiş ve burada yapılan öğretim faaliyetleri "meclis" kelimesi şeklinde ifade edilmişti. Hz. Muhammed'in Mescid-i Nebevî'deki derslerine "meclisü'l-ilm" adı verilmişti ki bu, ilk asırda hadis derslerini ifade etmekteydi. Câmilerde olduğu gibi, bu meclislerde de dersler halkalar biçiminde gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca mescitte Kur'ân ve okuma yazma öğreten Ubâde b. Sâmit gibi bazı sahâbîler ders verme noktasında Hz. Muhammed'e yardımcı olmuşlardır. Hz. Muhammed'in ve sahâbîlerin câmilerde ve mescitlerde verdikleri bu eğitim ve öğretim, sadece dinî ilimlerle sınırlı kalmamış, dil ve edebiyat dersleri de öğretilmişti.¹⁴⁷

İslâmiyet'in hızla yayılmasına paralel olarak artan Müslüman halkın eğitim ve öğretimi için daha fazla mescidin inşasına ihtiyaç duyulmuştu. Hızla yayılan İslâmiyet'in öğretimi sadece mescitlerle sınırlı kalmamış, evlerde ve çarşılarda da eğitim ve öğretim faaliyetleri yapılmıştı. Bu kurumlar bütün İslâm coğrafyasında yaygınlaşsa da eğitim ve öğretim için kurumsal seviyeye erişememişler. Kurumsal anlamda eğitim ve öğretimin gerçekleştirileceği mekânlar olan medreseler daha sonra ortaya çıkacaktı.

2.1.2. Tekke ve Zâviye

İslâm'ın köklü kurumlarından olan tekke ve zâviyeler, tüm İslâm coğrafyasına yayılmıştı. Bu kurumlar gerçekleştirdikleri eğitim-öğretim faaliyetlerini câmi ve medreselerle birlikte XVII. yüzyıla kadar devam ettirmiştiler. İslâm eğitim tarihine bakıldığında "câmi", "medrese", "tekke" kurumları birbirlerinin işlevini yerine getirmekte ve eksikliklerini tamamlamaktaydı. Mısır'da medreselerin "tekke", müderrislerin "şeyh", İran'da da medreselerin "zâviye" olarak adlandırılmaları,

¹⁴⁵ Hakkı Dursun Yıldız, **DGBİT.**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s.71

¹⁴⁶ H. D. Yıldız, **DGBİT.**, ss. 76-80., J. Pedersen, "*Mescid*", s. 47.

¹⁴⁷ Önkâl-Bozkurt, "*Camî*", s. 50.

medrese ile tekke arasındaki yakınlığı göstermektedir.¹⁴⁸ Nitekim bu çalışmanın hazırlanması sürecinde Akkoyunlu medreselerine ilişkin pek çok kez "câmi-medrese", "medrese-zâviye", "tekke-medrese", "medrese-mektep", biçiminde adlandırmalara tanık olunmuştur.

İslâm coğrafyasında, özellikle XV. yüzyılda, Anadolu'da ve İran'da inşa edilen pek çok tekke ve zâviyede, tarikatlar kendi âdâb ve erkân eğitiminin üzerinde titizlikle durmuşlardır. Ayrıca tefsir, hadis, fıkıh, siyer ve İslâm tarihi, Arap ve Fars dilleriyle ilgili ilimler de öğretmişlerdir. Birer yaygın eğitim kurumu olan bu tekke ve zâviyeler, sadece pozitif bilimlerle dînî ilimleri değil, aynı zamanda toplumun mânevî ve ahlâkî yönden eğitilmesini de sağlamışlardır. Aslında tekkeler bir anlamda, günümüzün "psiko-sosyal" eğitiminin gerçekleştirildiği yerler olmuşlardır.¹⁴⁹ Bu tekke ve zâviyeler, medreselere uzanan süreçte, dînî ilimlerin öğretildiği kurum işlevi görmüşlerdir. Bu nedenle Akkoyunlu yapılarından olan Sultan Kasım ve Ferahşad Bey medreselerinde olduğu gibi bazı medreselerin bünyesinde inşa edilmişlerdir.

2.1.3. Küttâb ve Mekteb

Kur'ân-ı Kerim ve İslâm dininin esaslarının öğretildiği bu kurumun adı "el-Küttâb", *yazdırmak* ve *yazı öğretmek* mânâsında olan "et-Tektîb" kökünden gelmektedir. Aslında tam mânâsıyla *yazı öğrenilen yer* anlamındadır. Bu kurumlar genellikle okuma-yazma öğretimine ayrılmış olan küçük mekânlardı. Bunlarla beraber küttâblar, çoğu zaman öğretmenlerin kendi evlerinde ders vererek okuma-yazma amacıyla tesis edilenler ve Kur'ân-ı Kerim ile temel dînî bilgilerin verildiği küttâblar şeklinde ikiye ayrılmaktaydı.¹⁵⁰

Emevî ve Abbâsî dönemlerinden sonra oldukça yaygın şekilde yaptırılan küttâblar,¹⁵¹ genellikle bir mescidin hemen bitişiğinde yer almaktaydı. Bazen dersler câminin içinde yapılmaktaydı. Küttâblarda önceleri okuma-yazma ve ilk dînî bilgiler öğretildiğinden bu kurumlara, günümüzün "anaokulu" da denebilir. Fakat daha sonra,

¹⁴⁸ Mustafa Kara, "Tekke", TDVİA., C.40, TDVY., Ankara, 2011, ss. 368-369., Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 116.

¹⁴⁹ Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 116., Kara, "Tekke", ss. 368-369

¹⁵⁰ Ziya Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, (Genişletilmiş 6. Basım), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 326-327. Küttâbların ikiye ayrılması konusundaki fikir ayrılıkları için ayrıca bkz: Kazıcı, **İslâm Medeniyeti...**, ss. 326-327.

¹⁵¹ Jacob M. Landau, "Küttâb", TDVİA., C.27, TDVY., Ankara, 2003, s. 3.

buralarda Arapça gramer ve Kur'ân-ı Kerim ile ilgili ilimlerin yanı sıra Hz. Muhammed'in hadisleri de öğretilmişti. Bu kurumlarda câmi ve mescitlerde verilen öğretimin ötesine geçilerek küçük çocukların eğitimine önem verildiği anlaşılmaktadır.

Sözlükteki anlamı *yazmak* olan "mekteb" kelimesi ise "ketb" kökünden gelmektedir. Bu kelimenin mekân ismi ise "mekteb" olup *okul* mânâsına gelmektedir. Bu kurumlar, hicretten sonra Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi ile Hz. Ömer Dönemi'nde yaygınlık kazanmıştı. Mektebler, Emevî ve Abbâsî dönemlerinde de gelişim göstermişlerdi.¹⁵² Bununla birlikte, erken bir tarihte, sayıları az da olsa câmilerden müstakil inşa edilen mekteblere de rastlanılmıştı. Bu şekilde yapılan mekteplerde ya hocalar ya da muallimler tarafından verilen eğitim, genelde mahalledeki mescitte ders halkası biçiminde gerçekleştirilmekteydi. Burada verilen eğitimle çocuklar önce okuma-yazma öğrenmekte ve Kur'ân-ı Kerim hatmekteydiler. Mekteplerde verilen bu eğitim, kütâblarda yapılan eğitimden çok az farklılıkla ayrılmaktaydı. Mekteplerde yapılan öğretim, bir ileri düzey şeklinde devamlılık göstermekteydi ve bu nedenle ders programları Kur'ân-ı Kerim merkezliydi. Bunların yanında çocuklara gramer, hadis, şiir, matematik öğretimi verilmekteydi. Çocuklar mektebin ardından daha ileri seviyedeki dersleri öğrenmek için diğer kurum olan mescide devam etmekteydiler.¹⁵³

2.1.4. Beytü'l-Hikme ve Dârü'l-Hikme

Ortaçağ İslâm dünyasının önde gelen bilim merkezlerinden olan beytü'l-hikmelerin Abbâsî halifelerinden Me'mûn tarafından Bağdat'ta 214/830 senesinde kurulduğu bilirse de, aslında bu müesseselerin kuruluşu Mansûr Devri (136-158/754-775)'ne kadar gitmektedir.¹⁵⁴ Beytü'l-hikmeler önceleri bir kütüphane ve tercüme yeri olarak kurulmuştu. Ancak bu kurumlar daha sonra yapısal ve işlevsel yönlerden giderek genişleyip ortaçağda temel bilimlerin gerçekleştirildiği ve eğitimin verildiği merkez olmuşlardı.¹⁵⁵ Hatta Abbâsî halifesi Me'mûn Dönemi'nde kaydedilen

¹⁵² Nebi Bozkurt, "*Mektep*", **TDVİA.**, C.29, TDVY., Ankara, 2004, s. 5.

¹⁵³ Bozkurt, "*Mektep*", ss. 5-6

¹⁵⁴ Mansûr (754-775) Dönemi'nde Grekçe yazılmış birçok eser, Halife Me'mûn (813-833) Dönemi'nde Arapça'ya çevrilmişti. Theodor Nöldeke, **Sketches From Eastern History**, Trans. John Sutherland Black, Publisher: Adam and Charles Black, London/Edinburg, 1892, p. 135.

¹⁵⁵ Marshall G. S. Hodgson, **The Venture of Islam**, Vol.1: "The Classical Age of İslam", The University of Chicago Press, Chicago, 1974., Çev. Metin Karabaşoğlu **İslâm'ın Serüveni**, C.1:

ilerlemeler sayesinde bu kurumların, "Ortaçağ'ın âdeti bir ilimler akademisi hüviyeti"¹⁵⁶ kazandığı belirtilmektedir.

İslâmiyet'in İspanya'dan Orta Asya'ya kadar yayılması neticesinde, İslâm kültürü; Helen, İran ve Hint kültürlerinin yanı sıra daha pek çok medeniyetle bir etkileşime girmişti. Bu etkileşim sonucunda çeşitli kültürleri tanıyan Müslüman bilim insanları, antik dünyanın farklı dillerdeki ilmî ve felsefî eserlerini Arapça'ya çevirmişler ve böylelikle dönemin eğitim ve bilim seviyesini yakalamayı başaramışlardı. Bu süreçte tıp, astronomi, kimya gibi bilim dallarına ilişkin yazılmış Grekçe ve Koptça eserler, önce Muaviye tarafından İskenderiyeli rahip Staphon ve Maraianos'a tercüme ettirilmişti. Ardından Abbâsîlerin ikinci halifesi Mansûr ise bu tercüme faaliyetlerinin yelpazesini genişleterek çalışmalara hız kazandırmıştı. Hadis, fıkıh, dil ve edebiyat gibi geleneksel bilimlerin yanında astronomi, matematik, geometri ve tıp gibi aklî ilimlere de merak saldığında Halife Mansûr, İranlı Abdullah b. Mukaffa'ya ve Hunayn b. İshak'a Ptolemi'nin *Quadripartitum*, Aristo'nun *Organon*, Porphyrius'un *Eisagoge*, Batlamyus'un *Sintaksis*, Öklid'in *Elemento Geometricae* gibi eserlerini Arapça'ya çevirtmişti. Grekçe, Süryânîce, Sanskritçe ve Farsça'dan tercüme ettirdiği bu eserleri¹⁵⁷ sarayındaki kütüphanesinde bir araya toplayan Halife Mansûr, bu kütüphaneye de "Hizânetü'l-Hikme" adını vermişti.¹⁵⁸

Beytü'l-hikmelerin yanı sıra Ortaçağ'daki bir diğer kültür merkezleri ise "dârü'l-hikme"lerdi. Kaynaklarda, adı "dârü'l-ilim" şeklinde de görülen bu kurumlar, Şîî-İsmâîlî mezhebinden olan Fâtımî hâlifesi Hâkim Biemrillâh tarafından Sünnî Abbâsîlerin Bağdat'ta kurdukları Beytü'l-Hikme'ye nispet olarak Kahire'de kurulmuştu. Fâtımîler, hilâfet yetkisinin kendilerinde olduğuna dair düşünceyi yaymak ve devleti güçlü tutmak amacıyla böyle bir müessese tesis etmişlerdi. Kaynaklara göre bir milyonun üzerinde kitaba sahip olan bu kurum, halkın bütün kesimine açıktı.

"İslâm'ın Klasik Çağı", İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, s. 252., Mahmut Kaya, "Beytülhikme", TDVİA., C.6, TDVY., Ankara, 1992, ss. 88-89.

¹⁵⁶ Kaya, "Beytülhikme", s. 89.

¹⁵⁷ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni 1*, s. 252., Kaya, "Beytülhikme", ss. 88-89.

¹⁵⁸ Will Durant, *The Age of Faith: A History of Medieval Civilization (Christian, İslamic and Judaic)*, Vol. IV, Publisher: Simon/Schuster, New York, Date: 1950., Çev. Orhan Bahaeddin, *İslam Medeniyeti*, Tercüman Yay., s. 96., J. Ruska, "Huneyn b. İshâk", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, C.5, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, s. 590., Kaya, "Beytülhikme", ss. 88-89., D. Sourdel, "Bayt al-Hikma", *EI*, Leiden, E. J. Brill, 1986, p. 1141.

Burada ders verenler ile araştırma yapanların maaşı da bir sistem dâhilinde işlemekteydi. Dâr'ül'-ilim'de ders veren muallimlerin ve araştırmacıların maaşları yine bu kurumun sahip olduğu oldukça güçlü vakıftan tahsis edilmekteydi.¹⁵⁹ Bu kurumlar, kütüphaneleri ve bünyesinde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleriyle medreselerin doğuşundaki en önemli basamağı oluşturmaktaydı.

2.1.5. Dârü'l-İlim ve Dârül'l-Küttüb

Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli eğitim ve bilim kurumlarından olan dâru'l-ilimler, günümüzün modern bilimsel araştırmalarının gerçekleştirildiği enstitülere ve kütüphanelere denk gelmektedir. Dârü'l-ilimler'in büyük bir bölümünü kütüphane oluşturduğundan bu kurumlar "dârü'l-küttüb" şeklinde de adlandırılırdı. Ayrıca bu kurumlara daha önce "hazânetü'l-hikme" veya "hazânetü'l-kütüb" adları da verilmekteydi. Beytü'l-hikme'den ayrılarak oluşan dârü'l-ilimler, beytü'l-hikmelerin bir çeşidiydi. Ancak dârü'l-ilimlerin halka açık olması ve desteğinin vakıflar tarafından karşılanması onun beytü'l-hikmelerden ayrılan yönüydü.¹⁶⁰ Dârü'l-ilimlere gelindiğinde ise Şafî fakih Mevsîlî (ö.323/934-35)'nin Musul'da inşa ettirdiği kurum göze çarpmaktadır. Yapılış tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamasa da onun kurduğu bu müessese, ilk Dârü'l-İlim olarak kabul edilmektedir. Bu kurum çok sayıda fıkıh, kelam, edebiyat, felsefe ve astronomi kitaplarını bünyesinde barındırmaktaydı. Neredeyse tüm ilim dallarıyla ilgili kitapların bulunduğu bu kütüphane, toplumun tüm kesimine açıktı. Ayrıca burada ihtiyacı olan araştırmacılara işe yardımına ek olarak kâğıt, kalem, defter gibi kırtasiye malzemeleri de verilmekteydi. Bu kütüphanede konferanslar düzenlenmekte, dersler okutulmakta ve sohbet istişareleri yapılmaktaydı.¹⁶¹ Buna ek olarak Büst şehrinde, büyük bir muhaddis ve fakih olup tıp ve astronomi gibi çeşitli aklî ilimlerle de ilgilenen Büstî de (ö.354/965) bir Dârü'l-İlim kurmuştu. Büstî, Şaş'tan İskenderiye'ye kadar olan çeşitli ilim ve kültür merkezlerini dolaşarak seçkin ulemadan istifade etmiş, bu esnada biriktirdiği değerli kitaplardan oluşan zengin bir koleksiyonla kütüphaneyi tesis etmişti.¹⁶²

¹⁵⁹ Mahmut Kaya, "*Dârülhikme*", TDVİA., C.8, TDVY., Ankara, 1993, ss. 537-538.

¹⁶⁰ İsmail E. Erünsal, "*Dârülilim*", TDVİA., C.8, TDVY., Ankara, 1933, ss. 539-540.

¹⁶¹ Erünsal, "*Dârülilim*", ss. 539-540.

¹⁶² Erünsal, "*Dârülilim*", ss. 539-540.

2.1.6. Ribât, Han ve Kervansaray

Kaynaklardan ve kitabelerden edinilen bilgiye göre kervansaraylar "han" olarak adlandırılmaktadır. Bunun yanında bu kurumlar ayrıca "ribât" olarak da bilinmektedir. Bugün han, şehir içinde *konaklama* ve *ticaret* amacıyla inşa edilmiş yapılar için kullanılan bir anlama gelmektedir. Hanlar mal üretimiyle ticarî işlerin birlikte yapıldığı mekânlardı. Dolayısıyla isimlerini de bu yerlerde üretilen mallardan almaktaydılar. Şehirlerarasındaki yollar üzerinde yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli gereksinimleri giderecek şekilde olanlara ise "kervansaray" adı verilmekteydi. Kervanlar, burada geçici olarak konaklar, beraberlerinde getirdikleri malları pazarlar ve para işlemlerini yaparlardı.¹⁶³

Bizans başta olmak üzere Kuzey Afrika ve Suriye sahillerinde, olası bir saldırıya karşı konuşlandırılan "ribât"lar ise İslâm fetihleri döneminde sınırlarda, kara ve denizlerin stratejik mevkiilerinde askerî amaçla tesis edilen müstahkem yapılarıdır. Sözlük anlamı yönüyle bakıldığında, *düşman saldırılarını önlemek* ve bu amaçla sınır boylarında *nöbet tutmak* mânâlarına gelmektedir. Ribatlar, savunma amaçlarının yanı sıra eğitimin yapıldığı, ilimlerin öğretildiği yerler de olmuşlardır. Müstahkem kalelere inşa edilen bu yapılarda odalar, erzak ve silah depoları, ahır, hamamdan oluşan bölümlerin yanında, mescit gibi hem ibadetin hem de eğitimin yapıldığı kısımlar yer almaktaydı. Buralarda aslında askerî eğitim verilmekte, ama İslâmî ilimler de öğretilmekteydi. Çünkü düşmanın olası saldırılarına karşı koyacak ribatlardaki sınır koruyucuları, kendilerini bedenlen geliştirmek zorunda oldukları gibi zihnen de eğitmek durumundaydılar. Böylesine önemli vazifeleri yerine getiren bu kurumlar, ilerleyen süreçte nitelik değiştirmişti. İran ve Mâverâünnehir bölgesindeki ribâtlar, IX. yüzyıldan itibaren askerî özelliklerinden sıyrılarak tasavvufî bir anlayışa bürünmüş, zamanla tekke ve zâviyelere dönüşmüşlerdi.¹⁶⁴

¹⁶³ Şebnem Akalın, "Kervansaray", **TDVİA.**, C.25, TDVY., Ankara, 2002, s. 299.

¹⁶⁴ İsmail Yiğit, "Ribât", **TDVİA.**, C.35, TDVY., Ankara, 2008, ss. 77-79. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğit, "Ribât", ss. 77-79., Baltacı, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, ss. 113-118., Kadir Pektaş, "Sûse Ribâtı", **TDVİA.**, C.37, TDVY., Ankara, 2009, ss. 573-574., Akalın, "Kervansaray", ss. 299-302.

2.2. Medrese Tarihine Kısa Bir Bakış

2.2.1. Medresenin Ortaya Çıkışı

Ortaçağ İslâm dünyasında medreseler, ihtiyaçlar doğrultusunda ortaya çıkmıştı. Medreseler öncesinde eğitimin verildiği câmi, mescit, tekke, zâviye gibi yerler, ilerleyen süreçte fiziksel açıdan yetersiz kalmıştı. Artan talebe sayısının yanı sıra bazen tartışma biçiminde geçen derslerden dolayı câmiye ibadet etmek için gelen insanların rahatsız olması yüzünden câmi dışında eğitimin gerçekleştirileceği bir mekâna ihtiyaç duyulmaktaydı. Ayrıca bu eğitim ve öğretim kurumlarında, daimi eğitici ve öğreticinin de olması gerekmektedir. Bu eğitimi yürüten müderrisler medreselerde yetiştiğinden müstakil bir eğitim mekânı gerektirmekteydi. Ayrıca sadece müderrisler değil devlet adamlarının yetiştirilmesi için de medreselere ihtiyaç duyulmaktaydı.

Medreselerin ortaya çıkışını gerektiren diğer sebep ise talebenin sosyo-ekonomik açıdan daha iyi koşullarda tahsil görmesiydi. Nitekim Hz. Muhammed zamanında, öğrenim gören talebelerin barınması ve eğitimi için husûsî olarak "suffe" kurulmuştu. İslâmiyet geniş coğrafyaya yayıldıkça eğitim kurumlarında tahsil alan talebelerin ihtiyaçları doğrultusunda, ekonomik açıdan sorunlar ortaya çıkmıştı.¹⁶⁵ Abbâsîler Dönemi'nde cereyan eden birtakım dinî ve siyasî olaylar, medreselerin ortaya çıkmasındaki bir diğer nedendi. İkinci Abbâsî halifesi Ebû Câfer el-Mansûr Dönemi (754-775)'nde başlayan ve Halife Muhammed Mehdî Dönemi (775-785)'nde artan isyan hareketleri, hem iktidarı hem de toplumu dinî ve siyasî yönlerden olumsuz etkilemişti.¹⁶⁶ Abbâsîler her ne kadar başarıya ulaşmasalar da, bu isyanları bastırmak için askerî mücadelenin yanında siyasî anlamda "Divanu'z-Zenâdika"yı ihdas etmişlerdi. Nitekim ilerleyen süreçte Şîi Fâtımî ve Büveyhî devletleri kurulmuş ve bu devletlerin mezheplerini yaymak için giriştikleri yoğun propaganda faaliyetleri, Sünnîlik için ciddi bir tehdit olmuştu. Fâtımîler, dünyanın en eski üniversitesi olarak kabul edilen el-Ezher ile birlikte Dârü'l-İlmi bu amaca yönelik inşa etmiştiler.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni 2*, s. 484.

¹⁶⁶ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni 1*, s. 243.

¹⁶⁷ Mehmet Dalkılıç, "Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)*, Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Muş, 2012, s. 242.

Fâtımîlerin Şîî propaganda faaliyetleri ve Büveyhîlerin Bağdat'ı işgal etmeleri, Sünnîlik için olumsuz bir gelişmeydi. Şîî mezhebinin yayılma kanalları, Selçukluların 26 Nisan 1055 tarihinde Irak'ı fethederek Bağdat'a girişleriyle kapatılmıştı. Şîîlik ile mücadele etmede medreselerin önemini kavrayan Alparslan ve Melikşah'a vezirlik yapmış olan Nizâmü'l-Mülk, kendi adına nispet edilen (el-Medârisü'n Nizâmiyye) "Nizâmiye Medreseleri"ni kurmuştu. Fâtımîler ve Büveyhîlerin yıkılışından sonra Selçuklular ve Eyyûbiler gibi ehl-i sünnet mezhebine bağlı iki büyük devlet kurulmuştu. Bu devletler Sünnîliği yayma amacıyla ülkenin dört bir tarafında medreseler inşa etmişlerdi. Böylece medrese, müstakil bir kurum olarak ortaya çıkmıştı.

2.2.2. Karahanlılar'dan Selçuklular'a Medreseler

"Medrese" kelimesi *okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak* mânâsına gelen Arapça'daki درس "ders/dirâse" kökünden türetilen bir mekân ismidir.¹⁶⁸ Çoğulu "medaris"¹⁶⁹ olan bu kelime *ders verilen yer* anlamına geldiği gibi *yüksekokul* mânâsına da gelmektedir.¹⁷⁰

Medrese kelimesinin ilk defa ne zaman kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte kaynaklarda ilk olarak, IX. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştı.¹⁷¹ Ancak pek çok araştırmacı, Selçuklu sultanları Melikşah ve Alparslan'ın veziri Nizâmü'l-Mülk (ö.485/1092) tarafından, 457/1064 yılında yapımına başlanan ve 459/1066 yılında tamamlanan Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'ni, ilk medrese olarak kabul etmektedir. Oysa bu tarihlerden çok önce VII. yüzyıl ortalarında Yezidgîr zamanında Orta Asya şehirlerinden Merv'de inşa edilmiş çok sayıda medrese bulunmaktaydı. Bu konuda Makdîsi ve Gazneli tarihçilerden Beyhâki, Mâverâünnehir ve Merv medreselerinden bahsederken bu bölgede yaklaşık yirmi tane medresenin inşa edildiğini bildirmektedir.¹⁷² Bununla beraber Narşâhî (ö. 353/964)'nin *Târîhu'l-Buhârâ*'sından öğrenildiği kadarıyla İslâmiyet'in Orta Asya'ya girdiği sırada Kutaybe b. Müslim'in

¹⁶⁸ Nebi Bozkurt, "Medrese", TDVİA., C.28, TDVY., Ankara, 2003, s. 323.

¹⁶⁹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Doğu Matbaası, Ankara, 1978, s. 710., Şemsüddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, "Medrese", **Dersaadet**, 1317, s. 1313.

¹⁷⁰ Aptullah Kuran, **Anadolu Medreseleri 1**, OTDÜ Yayıncılık, Ankara, 1969, s. 1.

¹⁷¹ Mehmet Dağ-Hıfzırahman R. Öymen, **İslam Eğitim Tarihi**, Ankara, 1974, s. 119.

¹⁷² el-Makdisî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, **Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâfîm**, (Neşr. M. J. De Goeje), Leiden, E. J. Brill, p. 320.

yönetimine başkaldırı olmuş ve birçok şehirle birlikte medreseler de yanmıştı. Bu konuda Makdisî'nin, Nişabur ve Rey şehirlerindeki medreselerle ilgili olumlu görüşleri vardır.¹⁷³

937 yılında, Mutezîliler ile Kerramîler arasında çıkan çatışmada Buhara'da "Fardcek" isminde büyük bir medresenin yandığından söz edilmektedir. W. Barthold'a göre Fardcek Medresesi, Orta Asya'daki en eski medreseydi. Barthold "yüksekokul" denebilecek medreselerin aslında ilk olarak Türkistan'da inşa edildiğini ve bu bölgelerden İslâm dünyasına yayıldığını belirtmiştir.¹⁷⁴ Barthold, "*Müslümanların en büyük dinî kurumları olan medreseler halifeliğin orta ve batı bölgelerinden evvel doğu bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Medreselerin ortaya çıkış yerleri de İslâmiyet'in tam anlamıyla yerleşmesine kadarki Budizm'in üstünlüğünü muhafaza ettiği Amu Derya Irmağı ve Belh civarındaki iki kıyı olsa gerekir. Bu dairenin içindeki şehirlerden olan Tirmiz XV. yüzyılda dinî bir merkez olarak tanınırdı.*"¹⁷⁵ ifadeleriyle medreselerin kurulduğu yer olarak Amu Derya ve Belh yanındaki iki kıyıyı işaret etmiştir. Ancak medreselerin resmî bir teşekkül olarak devlet eliyle kurulması ve devlet desteğiyle eğitimini sürdürmesi, X. yüzyılda Karahanlılar Dönemi (840-1212)'nde olmuştu.¹⁷⁶ Karahanlı hükümdarı Arslan Gâzi Tavgac Han (ö.1035) Merv'de, aynı zamanda defnolunduğu bir medrese inşa ettirmişti.¹⁷⁷ Karahanlı hükümdarlarından İbrahim Tamgaç Han ise gelirlerinin sağlanması ve giderlerinin karşılanması için vakıflar tahsis ettiği bir medreseyi, 458/1066 yılında Semerkand'da kurduğunu. Karahanlıların yaptırdığı bu medreseyle ilgili bilgilere, medresenin bugüne kadar ulaşan vakfiyesinden ulaşılmaktadır.¹⁷⁸ Gazne şehrini bir kültür merkezi haline getiren Türk hükümdarı Gazneli Mahmud (998-1030), bu şehirde eğitim ve kültür

¹⁷³ Kasım Mominov, "*Orta Asya'da Medreselerin Tarihsel Gelişimi ve Felsefî Temelleri*", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Muş, 2012, s. 409.

¹⁷⁴ Şakir Gözütok, "*Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler*", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş Alparslan Üniv., İlahiyat Fak., Muş, 2012, ss. 210-211., K. Mominov, "*Orta Asya'da Medreselerin Tarihsel...*", s. 409.

¹⁷⁵ W. W. Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, (Çev. A. N. Tahiroğlu), Evkaf Matbaası, İstanbul, 1930, s.7.

¹⁷⁶ Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, s. 5., Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 143.

¹⁷⁷ Aydın Sayılı, *Higher Education in Medieval İslam* (Ankara Üniversitesi Yıllığı, 1947-48), s. 55., Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 143.

¹⁷⁸ Bozkurt, "*Medrese*", s. 324.

faaliyetlerinde¹⁷⁹ bulunmuş, kardeşi Nâsır b. Sebüktekin ise 425/1033 yılında Nişabur'da medrese inşa ettirmişti.¹⁸⁰ Gazneli Mahmud'un oğlu ve halefi I. Mes'ud (1030-1040) da pek çok medrese kurdurmuştu.¹⁸¹ Tüm bunlardan hareketle Nizâmiye Medreseleri'nin ilk medrese olmadığı anlaşılmaktadır. Hatta Nişabur'u işgal ettiği zaman Selçuklu sultanı Tuğrul Bey (1037-1063)'in, "Saraçlar Pazarı" mevkiinde 1046 yılında bir medrese inşa ettirdiği kaydedilmiştir. Selçuklu veziri Kündürî'nin de Merv'de bir medrese kurdurduğu bilinmektedir.¹⁸²

Sonuç olarak medreseler, Nizâmiye Medreseleri'nden önce Orta Asya'da inşa edilmişti. Özellikle Karahanlılar ve Gazneliler dönemlerinde inşa edilen medreseler, Selçuklu medreselerine bir temel oluşturmuştu. Çünkü Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesinden sonra, X. ve XI. yüzyıllarda, Mâverâünnehir kültür çevrelerinde, Selçuklu kültürel faaliyetlerini etkileyecek yüzlerce âlim yetişmişti.¹⁸³

2.2.3. Nizâmiye Medreseleri'nden Akkoyunlu Medreseleri'ne

Fâtımîler mensubu oldukları Şîlîği yaymak için Dârü'l-İlim ve el-Ezher gibi kurumlar tesis ederek Şîlik propagandalarına başlamıştı. Büveyhîler ise Bağdat'ı zapt etmiştiler. Selçukluların Hemedân'ı fethetmesinin ardından Abbâsî halifesi, 1052 yılında Selçuklulara bir elçi göndererek Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmişti.¹⁸⁴ Halife'nin bu davetine icabet eden Selçuklular, 25 Muharrem 447 (26 Nisan 1055) tarihinde Irak'ı fethedip Bağdat'a hâkim olmuşlardır. Selçukluların Bağdat'a girmesi ve Abbâsî halifesinin koruyuculuğunu üstlenmesiyle, artık Büveyhîler (320-454/932-1062) yıkılış sürecine girmiş, Fâtımîler (297-567/909-1171) ise Şîlik faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmışlardır. Selçuklular tarafından propaganda faaliyetleri engellenen Fâtımîler, bu kez "Bâtînlilik" faaliyetlerine girişmiştiler. Fâtımîler, kendilerine karşı çıkan devlet ve din adamlarını, bilim insanlarını ya suikast yoluyla

¹⁷⁹ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 93., Aydın Sayılı, *Higher Education in Medieval İslam* (Ankara Üniversitesi Yıllığı, 1947-48), II, s. 396.

¹⁸⁰ Bozkurt, "*Medrese*", s. 324., Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 143.

¹⁸¹ Kuran, **a.g.e.**, ss. 5-6.

¹⁸² M. Altay Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı II**, AÜ DTCF., Yayınları, Ankara 1983, s. 356.

¹⁸³ Veli Sırım, "*Selçuklular ve Osmanlı Döneminde Medreseleri Mali Kaynakları*", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Muş, 2012, s. 558.

¹⁸⁴ Ahmet Ocak, "*Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim*", **Türkler**, C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1370.

öldürmekteydiler ya da haksız bir şekilde devlet tarafından cezaya çarptırılmalarına neden olmaktadır. Aynı zamanda siyasî bunalım ve toplumsal huzursuzluğu artırmak için ülkenin her tarafında kargaşa çıkarmaktaydılar. Bu nedenle Selçuklular, Bâtınlığın¹⁸⁵ zararlı faaliyetlerine karşı sadece askerî mücadeleyle yetinemeyeceklerini anlamışlardır. Sünnî nitelikte Müslüman yetiştirmek için eğitim alanında da mücadelede edilmesi gerektiğini kavradıklarından medrese inşa etme faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır.¹⁸⁶ Tuğrul Bey liderliğindeki Selçuklular bu amaçla ilk "Nizâmiye Medresesi"ni Nişabur'da inşa ettirmişlerdir.¹⁸⁷ İkinci olarak Dicle nehri kıyısında, 1064 yılında yapımına başlanan Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin inşası ise iki yılda tamamlanabildi. 1066 yılının Eylül ayında Bağdat'ın ileri gelenlerinin katılımıyla Bağdat Nizâmiye Medresesi açıldı.¹⁸⁸ Daha sonra Selçukluların önemli bilim ve kültür şehirleri Merv, Herat, Belh, Basra, İsfahan, Taberistan, Musul, Cizre ve Rey'in yanı sıra Cürcân, Hemedân, Yezd, Şiraz, Kirman, Harcird, Zebîd, Hûzistan, Zâhir ve Kâşân'da birçok medrese inşa edilmişti.¹⁸⁹

Nizâmiye medreseleri, eğitim sistemi, dersler, vakıflar, müstemilât açılardan kendinden önceki medreselerden ayrılmaktaydı. Belli bir sisteme dâhil olmayan medreseler, Nizâmiye medreseleriyle tam donanımlı ve sistemli bir devlet kurumu haline gelmişti.¹⁹⁰ Bu medreselerde talebenin yeme, içme ve barınma gibi bütün ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuştu. Ayrıca bu eğitim kurumlarında çeşitli ilim dallarıyla ilgili çok zengin kütüphaneler kurulmuştu. Bu kurumlarda ilim

¹⁸⁵ Bâtınlık için bkz., Marshall G. S. Hodgson, **The Venture of Islam**, Vol.1: "The Classical Age of İslam", The University of Chicago Press, Chicago, 1974., Çev. Metin Karabaşoğlu, **İslâm'ın Serüveni**, C.1: "İslâm'ın Klasik Çağı", İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 342.

¹⁸⁶ Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", ss. 1370-1371., Mefail Hızlı, "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.2, S.2, Bursa, 1987, s. 276.

¹⁸⁷ Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı II**, s. 356., Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", s. 1371., Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi: (Başlangıçtan 2001'e)**, Genişletilmiş 8. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s. 41., İsmail Güven, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Eğitim ve Öğretime Genel Bir Bakış", **Ankara Üniv. Eğit. Bil. Fak. Dergisi**, C.25, S.2, Ankara, 1992, s.835.

¹⁸⁸ Aly Mazahéri, **La Vie Quotidienne des Musulmans au Moyen Âge (X^e au XIIIe Siècle): "La vie intellectuelle et artistique"**, (Éditeur: Librairie Hachette), Lieu de Publication: Paris, Année: 1951, p. 305, "La vie intellectuelle et artistique" adlı başlığın çevirisi: Bahriye Üçok, "Müslüman Ortaçağ'da Eğitim ve Öğretim", **Ankara Üniv., İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.12, S.1, Ankara, 1964, s. 122., Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda...", s. 1371

¹⁸⁹ Bozkurt, "Medrese", s. 324, Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda...", s. 1375.

¹⁹⁰ Kuran, **a.g.e.**, ss. 5-6.

faaliyetlerinin kolayca yapılabilmesi için geliri oldukça fazla olan vakıflar tahsis edilmişti. Müderris olabilmek için bazı husûsî şartların aranması, bu medreseler zamanında ortaya çıkmıştı. Müderrisler, derslerin işlenişinde anlatım, tartışma, karşılıklı soru sorma, yazı yazma, ezber yapma, anlaşılamayan hususlar üzerine uzun müzakereler yapma gibi yöntemleri kullanmışlardı. Bu âlimler sadece talebeleri aydınlatmakla kalmamış toplumu da bilgilendirmişti. Nitekim Müderris Kazvinî, Ramazan ayında terâvih namazı kılındıktan sonra huzurunda toplanan insanlara fecre kadar Kur'ân-ı Kerîm'i sûre sûre tefsir ederdi ve ardından da Nizâmiye'deki dersine giderdi. Eğitimin alınabilmesi için yaş sınırı şartı konulmaması da bu kurumların bir özelliğiydi.¹⁹¹

Selçuklular, devletin ihtiyacı olan dinî, iktisadî ve bürokratik kademelerde çalışacak insanları, kurdukları bu medreselerde yetiştirmişlerdi. Bu kurumlarda eğitim alan kişiler, devletin önemli kademelerinde hizmet etmiştiler. Selçuklular buralarda yetiştirdikleri insanlar sayesinde İslâm medeniyetinin liderliğine mazhar olabilmiştiler. Selçuklular güçlerini İslâm medeniyetiyle birleştirerek Haçlı Seferleri'ne, uzun vadede Hristiyanlara karşı koyabilecek donanıma kavuşmuşlardı.¹⁹² Osmanlılar zamanına uzanan süreçte gerek Türk-İslam devletleri gerekse Türk beylikleri, Selçukluların açtığı türde medreseler kurmuşlardı.¹⁹³

Türklerin Anadolu'ya gelmeleriyle birlikte bu coğrafyada birçok medrese inşa edilmişti. Türkiye Selçukluları, Anadolu'da bir şehri fethettikleri zaman tüccarları, din adamlarını ve Türk nüfusu buralara çekebilmek için bu şehirlerde öncelikle câmi, medrese, zâviye gibi kültürel kurumlar inşa etmişlerdi.¹⁹⁴ Anadolu'da medreselerin gelişimi, Büyük Selçukluların eğitim ve öğretim sistemini takip ettiği bilinen Türkiye Selçukluları Dönemi'nde gerçekleşmişti. Nitekim Anadolu'nun Türkleşmesi sadece siyasî faaliyetlerle sınırlı değildi. Bu, tasavvuf ehli insanların eğitimlerini yürüttükleri ve bilimsel çalışmalarını ortaya koydukları bu medrese kurumlarıyla olmuştu.¹⁹⁵ II. Kılıç Arslan (1156-1192) Dönemi'nde inşa edilen (Konya) Şemseddîn Ebû Sâ'id

¹⁹¹ Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", ss. 1372-1374.

¹⁹² Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", s. 1375.

¹⁹³ Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", s. 1375.

¹⁹⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 357.

¹⁹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri (Selçuklu Dönemi)*, (2. Baskı), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 302.

Altun Aba Medresesi (İplikçi Medresesi)¹⁹⁶, Konya Sırçalı Medrese¹⁹⁷, Karatay Medresesi¹⁹⁸ ve İnce Minareli Medrese¹⁹⁹ Türkiye Selçukluları Dönemi'nde inşa edilen Anadolu'daki en eski medreselerdendir. Konya'daki Şerif Mes'ud Medresesi, Tokat'taki Gök Medrese²⁰⁰, Sivas'taki Gök Medrese²⁰¹ ile Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese²⁰², Kayseri'deki Sahibiye²⁰³ ve Huand Hatun medreseleri²⁰⁴ Türkiye Selçukluları Dönemi'nde inşa edilmiş medreselerden bazılarıdır. Medresenin yapısından ve duvarlarındaki astronomi aletlerinden de anlaşılacağı üzere, Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kırşehir'de inşa ettiği Cacabey Medresesi'nde astronomi bilimine özel bir önem verildiği anlaşılmaktadır.²⁰⁵

Türkiye Selçuklu Devleti Dönemi'nde inşa edilen bu medreselerde genellikle hendese (geometri), hesap (aritmetik), ilm el-nücûm (astronomi), mantık, felsefe ve tıp gibi aklî (müspet) ilimlerin yanı sıra tefsir, hadis, kelim, fıkıh ve tasavvuf gibi naklî (dinî) ilimler okutulmaktaydı.²⁰⁶ Bu dönemde Anadolu'nun entellektüel hayatında, çeşitli ilmî alanlarda eserler kaleme alan bir hayli fazla fikir insanı mevcuttu. Niksar'da kadılık yapmış olan Hatîb el-Kazvinî (ö.1338) belagat, fıkıh ve usulü ile kelim alanlarında çalışmıştı. İranlı Esireddîn el-Ebherî (ö.1265) astronomi ve matematik üzerine yaptığı çalışmalarıyla ün kazanmıştı. Sivas Gök Medrese'de müderrislik yapıp astronomi, matematik, tıp ile dinî alanlarda tanınan Kudbeddîn-i Şîrâzî, Muzaffereddîn Yavlak Arslan adına *İhtiyârât-ı Muzafferî* adlı eseri yazmıştı. Ünlü Hanefî fakihî kadı

¹⁹⁶ Osman Turan, "*Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı*", **Bellekten**, C.9, S.42, TTK Basımevi, Ankara, Nisan 1947, ss. 202-203., Nermin Şaman Doğan, "*Ortaçağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri-Dariüşşifalarından Örnekler*", **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.2, S.28, Ankara, 2013, s. 432.

¹⁹⁷ İsmail Güven, "*Türkiye Selçukluları'nda Medreseler*", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C.31, S.1, 1998, Ankara, s. 132., Kuran, **a.g.e.**, s. 74., N. Şaman Doğan, "*Ortaçağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri...*", s. 435.

¹⁹⁸ Kuran, **a.g.e.**, s. 53., N. Şaman Doğan, **a.g.m.**, s. 435.

¹⁹⁹ Kuran, **a.g.e.**, s. 55.

²⁰⁰ Kuran, **a.g.e.**, s. 96.

²⁰¹ N. Şaman Doğan, **a.g.m.**, s. 437.

²⁰² İ. Güven, "*Türkiye Selçukluları'nda Medreseler*", s. 133.

²⁰³ Kuran, **a.g.e.**, s. 90. Sahibiye Medresesi'ni Hüseyin oğlu Sahib Ali yaptırmıştır ki bu şahıs Akşehir'deki Taş Medrese, Konya'daki İnce Minareli Medrese ve Sivas'taki Gök Medrese'yi inşa ettiren Selçuklu veziri Fahreddin Ali Sahib-Atâ'dır.

²⁰⁴ Kuran, **a.g.e.**, s. 72.

²⁰⁵ Mehmet Şerif Çatakoğlu, *Anadolu Selçuklu Dönemi İlmî Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Kuruluş Dönemi İlmî Faaliyetlerine Tesiri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Ens., Isparta, 2002, s. 29., Kuran, **a.g.e.**, s. 57., Bozkurt, "*Medrese*", s. 325.

²⁰⁶ Ocak, **a.g.e.**, s. 303.

Ebû Sâ'îd el-Herevî (ö.1142) ve *Bedayi'-üs-Sanayi' fi-Tertib-iş-Şerayi* adlı meşhur fıkıh kitabını kaleme alan Alaeddîn Kâşânî (ö.1191) bu dönemin önemli isimlerindendi. Yusuf b. Said es-Sicistânî, fıkıh alanına ilişkin *Münyet el-Müfti* ve *Gunyat el-Fukaha* adlı kitaplarını kaleme almıştı. Ali b. Muhammed b. Hibetullah el-Buhârî (ö.1169) ile Malatya'da kadılık yapmış olan ünlü âlimlerden Nasîrüddîn Tûsî (ö.1274) gibi daha pek çok bilim ve düşünce insanı, gerçekleştirdikleri bilimsel çalışmalarla Ortaçağ'da Anadolu'nun kültür hayatının zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır.²⁰⁷

Selçuklular ve Beylikler Dönemi'nin Türk kültür tarihi bakımından en önemli yönleri, Anadolu'nun Türkleşmesi ve buranın ikinci bir Türk Yurdu haline gelmesine sağladıkları katkıdır.²⁰⁸ Nitekim bu süreçte Selçuklular ve beylikler, hâkimiyetleri altındaki şehirlerde câmi, tekke, zâviye, han, hamam, kervansaray gibi birçok mimarî eser inşa etmişler. Bu eserler pek çok yönüyle Akkoyunlu medreselerine örnek olmuştur. Örneğin XII. yüzyılda Mardin ve civarında hüküm sürmüş olan Artuklu Beyliği bunlardan biriydi. Artuklular, inşa ettikleri çok sayıda medreseyle hem hüküm sürdükleri Diyarbakır, Harput, Mardin, Ruha (Urfa) gibi şehirleri bayındır hale getirmişler, hem de Mardin'de Akkoyunluların inşa ettiği medreselere örnek olmuşlardır. Urfa'da Ulu Câmi Medresesi, Kızıltepe'de Harzem Medresesi ve Mardin'de Sultan İsâ Medresesi önemli Artuklu medreselerindedir.²⁰⁹

Türk beyliklerinden Danişmendliler ise Amasya, Kırşehir, Malatya, Niksar, Sivas, Tokat gibi merkezlerde medreseler inşa etmişler. Niksar'da Yağlıbasan Medresesi²¹⁰ ile Tokat'ta Çukur Medrese bunlardan bazılarıdır.²¹¹ Danişmendli hükümdarı Nizâmeddin Yağlıbasan'ın Niksar ve Tokat'ta yaptırdığı medreseler, günümüze ulaşabilen medreselerdir.

²⁰⁷ Ocak, **a.g.e.**, s. 304.

²⁰⁸ Nuri Yavuz, **Anadolu'da Beylikler Dönemi (Siyasi Tarih ve Kültür)**, (3.Basım), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010, s. 132.

²⁰⁹ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, TTK Yayınları, İstanbul, 1969, s. 114., Ara Altun, "Artuklular", **TDVİA.**, C.3, TDVY., Ankara, 1991, ss. 418-419., Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1973, s. 133.

²¹⁰ Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri II (Selçuklu ve Beylikler Devri)**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1972, s. 26.

²¹¹ Sözen, **Anadolu Medreseleri II**, s. 21., Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 149., N. Şaman Doğan, **a.g.m.**, ss. 429-443.

XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl başlarına kadar, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hüküm süren Karamanoğulları, Dulkadiroğulları, Ramazanoğulları, Germiyanogulları, Candarogulları, Hamidoğulları, Aydınoğulları, Menteşeoğulları gibi beylikler, kuruldukları şehirlerin Türkleşmesini sağlayacak önemli imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu beyliklerden Karamanoğulları, etkili bir siyasi faaliyetin yanı sıra kültürel çalışmalar yönünden de mühim katkılar sağlamışlardır. Karaman'da Nefise Sultan (Hatuniye) Medresesi, Aksaray'da meşhur Zinciriye Medresesi, Ermenek'te Emîr Musa Medresesi; Karamanoğulları Beyliği'nin inşa ettirdiği medreselerdendir. Kütahya civarında kurulan Germiyanogulları ise Germiyanogulları ve Vâcidiye medreselerini inşa ettirmişlerdi. Hamidoğullarından Dünder Bey, Eğirdir'de; Emir Sinâneddîn ise Korkuteli'nde birer medrese inşa ettirmişlerdi. Anadolu'nun güneyinde; Balat, Milas, Peçin ve Tayas bölgelerinde hâkimiyet kuran Menteşeoğulları ise Peçin'de Ahmed Gâzi Medresesi, Yelli ve İlyas Bey medreselerini yaptırmışlardır. Ayasluğ (Selçuk), Güzelhisar (Aydın), Birgi ve Alaşehir'de varlık göstermiş olan Aydınoğulları da Selçuk'ta İlyas Bey, Tire'de Yahşi Bey medreselerini inşa ettirmişlerdi.²¹²

Anadolu'nun doğusunda Erzurum, Sivas ve Amasya sahasında hüküm süren İlhanlılar, aklı ilimlerin yoğun okutulduğu medreseler inşa ettirmişlerdi. İlhanlı hükümdarı Olcâytu Han Dönemi'nde Erzurum'da inşa edilen Yakutiye Medresesi²¹³ ile İlhanlı Veziri Şemseddîn Cüveynî tarafından Sivas'ta yaptırılan Çifte Minareli Medrese, bu devletin önemli eğitim kurumlarını oluşturmaktaydı.²¹⁴ Devlet teşkilatı, eyalet idaresi, adalet düzeni, askerî teşkilat, malî sistem gibi hususlarda İlhanlılardan etkilenen Akkoyunlular, eğitim kurumları, eğitim-öğretim sistemi, işlenen dersler ve kaleme alınan eserler, ilim-irfan sahibi âlimler yönünden de Moğolların Anadolu'daki uzantısı olan bu devletten etkilenmişler. Bunun en güzel örneği ise fıkıh çalışmalarıyla tanınan Cemâluddîn Yusuf Erdebili (ö.776/1374)'ydi. Cemâluddîn

²¹² Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, ss. 229-230., Yavuz, **Anadolu'da Beylikler Dönemi**, ss. 115-116., Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, s. 149., Kazıcı, **İslâm Medeniyeti...**, s. 345.

²¹³ Kemal R. Haykıran, **Moğollar Zamanında Yakındoğu**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s. 202., Ayşe Denknalbant, "*Yakutiye Medresesi ve Kümbeti*", **TDVİA.**, C.43, TDVY., Ankara, 2013., s. 293., Sözen, **Anadolu Medreseleri II**, s. 1., İ. Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, Ercan Matbaası, İstanbul, 1960, s. 302.

²¹⁴ Özkan Ertuğrul, "*Çifte Minareli Medrese*", **TDVİA.**, C.8, TDVY., Ankara, 1993, s. 312.

Yusuf Erdebili, İlhanlıların son dönemlerinde inşa ettirdikleri medreselerde yetişmiş bir fıkıh âlimiydi. Erdebili'nin *el-Envâr li-Ameli'l-Ebrâr* adındaki eseri, fıkıh alanında adından sıkça söz ettiren bir çalışma olmuştu. Nitekim Timurlu ve Akkoyunlu ilim çevreleri, Erdebili'nin bu eserine şerhler yazmış, hatta bu eser Uzun Hasan Bey'in inşa ettirdiği medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştu.²¹⁵ Böylece Selçuklular ve beyliklerin yanı sıra İlhanlıların da ilmî birikimi ve medrese geleneği Akkoyunlulara intikal etmişti.

2.3. Akkoyunlular Öncesinde Medrese Eğitimi

Hz. Muhammed, İslâm eğitiminin câmilerde verilmesini istediği için câmilere eğitimin ve öğretimin gerçekleştirileceği "suffa" adında bir bölüm kurduğunu. Bunun yanında Dört Halife Dönemi'nde ise câmilerde verilen eğitimde olumlu bir gelişme kaydedilmişti. Bu ilerlemeyi Fustat (Kahire), Medine ve Dımaşk (Şam) gibi şehirlerdeki canlılık göstermekteydi. Dört Halife Dönemi'nin ardından Emevîler zamanında farklı bir eğitim sistemi uygulanmış ve İslâm tarihi başta olmak üzere dinî ilimler alanında hayli ilerlemeler yaşanmıştı. Emevîler, İslâmî eğitimin artık mescitlerde verilmesine yoğunlaşmış; dil, din, doğa ve sosyal bilimler alanında gerçekleştirdikleri ilk çalışmalar sayesinde kendilerinden sonrakilere öncü olmuşlardı. Abbâsîler Dönemi'nde ise ibadethane ve eğitimin verildiği yer olarak kullanılan câmilerin yanı sıra, ayrı bir eğitim ve bilim kurumu olan "Beytü'l-Hikme" inşa edilmişti. Medreselerde gerçekleştirilen eğitim ve bilim çalışmalarına oldukça yakın bir işlev gören bu kurum, aslında bir tercüme merkeziydi. Beytü'l-Hikme'nin eğitim sistemi Yunanca, Sanskritçe ve Farsça yazılmış eserlerin çevirisi üzerine kuruluydu. Bu dönemde sistemli biçimde ele alınan dil, din, doğa ve sosyal bilimler alanında ilerlemeler yaşanmıştı. Emevîler Dönemi'nde eğitimin mescitlerde yapılmasının artması ve Abbâsîler Dönemi'nde de Beytü'l-Hikme'nin tesis edilmesiyle İslâm müesseseleri olgunlaşmış, medreselere uzanan süreçte zamanla müstakil birer bilim merkezi olmuşlardı.²¹⁶

Fâtımîler Dönemi'ne gelindiğinde ise eğitimin niteliği tamamen değişmişti. Çünkü onlar halifelerinin savunduğu İsmâîlîye mezhebinin yayılmasını temel amaç

²¹⁵ Haykıran, **a.g.e.**, s. 206.

²¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "*Abbasiler*", **TDVİA.**, C.1, TDVY., Ankara, 1988, ss. 40-41.

edinmişlerdi.²¹⁷ Bu yüzden de Şîîliğin yayılmasını devlet politikası haline getirmekle kalmamışlar, aynı zamanda başta medreseler olmak üzere diğer bütün eğitim ve bilim müesseselerini temelde Şîîlik esaslarına göre düzenlemişlerdi. Ders kitaplarından dersin işlenme yöntemine kadar bütün eğitim sistemini değiştiren Fâtımîler, Şîî mahiyette bir eğitim ve öğretim faaliyeti gerçekleştirmişlerdi.²¹⁸

Abbâsî halifeliğinin koruyuculuğunu üstlenen Selçuklular, Fâtımîlerin Şîîliği yaymak için yaptığı propagandalarla ve "Bâtınîlik" (İsmâîlîler) faaliyetleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştılar. Selçuklular, Şîîliğe karşı Sünnî eğitimin esas alındığı medreseler açma ihtiyacı duymuştu. Bu nedenle Sünnî düşünceyi insanlara aşılacak olan "Nizâmîye Medreseleri" açmıştı.²¹⁹ Selahaddin Eyyûbî de Selçuklu Devleti'nin yapmak zorunda kaldığı bu mücadelecî siyaseti izlemişti. Fâtımî Devleti'nin Şîîliği yayma faaliyetlerine karşı çetin mücadeleler veren Selahaddin Eyyûbî, Sünnîliğin kökleşmesini sağlamıştı. Şîî mezhebini tümüyle yok etmek için Şafî'î ve Mâlikî fâkihler için Mısır'da, Sünnî âkideye göre eğitim veren iki medrese inşa ettirmişti. Şîî'ye yandaş olan tüm kâdı ve müderrisleri tasfiye etmişti. Şîîliğin yayılmasına karşı yapılan mücadelelerde Sünnî sistemli medreseler, aynı zamanda Orta Asya'da da görülmekteydi. Nitekim Orta Asya'da X. yüzyılda kurulan medreselerin eğitim sistemi ve bu eğitimin içeriği, Sünnîliğin tüm bölgede yayılacağı ve kökleşeceği şekilde Kur'ân-ı Kerim, hadis ve fıkıh öğretimini merkeze alan programla hazırlanmıştı.

2.4. Akkoyunlu Dönemi Eğitim ve Bilim Kurumları

XIV. yüzyılda, oldukça karışık siyasî koşullar altında devlet kuran Akkoyunlular, zamanla Anadolu'dan Azerbaycan'a, İran'dan Irak'a kadar çok geniş bir coğrafyaya hâkim olmuştu. Bu genişleme beraberinde, komşularıyla sürekli siyasî çekişmeleri ve askerî mücadeleleri getirmişti. Bu yüzden Akkoyunlular; Karakoyunlular, Eratnalılar, Memlûkler ve Osmanlılarla askerî mücadelelere girmek zorunda kalmıştı. Böylesine karışık bir siyasî ortamda eğitim ve öğretim faaliyetlerini ve bilimsel çalışmaları ihmal etmeyen Akkoyunlular'da eğitim ve

²¹⁷ Hıfzırırhman Raşit Öymen, "İslâmîyet'te Öğretim ve Eğitim Hareketleri II", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.12, S.1, Ankara, 1964, s. 37.

²¹⁸ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", TDVİA., C.12, TDVY., Ankara, 1995, s. 235.

²¹⁹ Ocak, "Nizâmîye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", s. 722.

öğretim faaliyetleri temelde "mektep"lerde ve "medrese"lerde verilmekteydi.²²⁰ Ayrıca Akkoyunlular câmi, tekke, zâviye, darüşşifa ve külliyelerde "yaygın eğitim" denilebilecek eğitim ve öğretim faaliyetleri de yürütmekteydiler.

2.4.1. Câmiler

Câmide eğitim-öğretim faaliyetleri yürütülse de aslında medrese ile arasında, eğitim açısından temelde sınırları belirlenmiş kesin bir ayırım yoktu. Öyle ki medreselerin müstakil birer kurum olmasından sonra da câmiler, eğitim kurumu olarak hizmet vermeye devam etmişti. Hatta bazı medreseler, yapısal açıdan câmilerin bir bölümü olarak inşa edilirken bazıları ise câminin avlusu kullanılarak inşa edilmişti. Diyarbakır'daki Nebî Câmî Medresesi ve Şeyh Safa Medresesi gibi bazı Akkoyunlu medreseleri buna örnek olarak verilebilir. Yine Tebriz'de bulunan Nâsriyye Medresesi, "Sahib-Âbad" denilen meydana yakın bir yerde yapılan Hasan Pâdişah Câmî'nin avlusuna inşa edilmişti. Musullu aşiretinden Atabeğ Sûfi Halil Bey'in kendi adıyla yaptırdığı medrese de câmiyle yan yana inşa edilmişti. Evliyâ Çelebi'nin, Diyarbakır'daki eğitim ve ilim faaliyetlerine ilişkin "*cuma namazı kılınan) Diyarbakır câmilerinin her birinde birer veya ikişer ilim öğretim evleri medreseler vardır.*"²²¹ cümlelerinden câmi ve medrese biçiminde inşa edilen ve işlevleri birbirine çok yakın olan eğitim kurumlarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, câmilere Akkoyunlu Dönemi'nde de çeşitli işlevler yüklenmiştir. Aslında bir ibadethane olan bu dinî müesseseler, talebelerin temel dinî bilgilerini öğrendikleri ilk yerlerdi.

2.4.2. Mektebler

Akkoyunlu Dönemi en önemli eğitim ve öğretim kurumlarından biri de "mektebler" diğer adıyla da "mahalle mektepleri"ydi. Akkoyunlular, bu kurumları ülkenin dört bir tarafına inşa etmeyi kendilerine amaç edinmişlerdi. Akkoyunlularda mektebler genellikle, bir câmi ya da mescit binasına eklenerek yapılmaktaydı.²²² Bazen de Akkoyunlu sülalesinden Korkmaz Bey'in oğlu Ferruḫşad Bey'in 1517

²²⁰ Erşahin, a.g.e., s. 214.

²²¹ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY., C.1, Kitap 4, İstanbul, 2013, s. 24.

²²² Erşahin, a.g.e., s. 214.

yılında yaptırdığı külliyyeye dâhil olan câmi, medrese, imaret, han, hamam, türbe ve mezar gibi yapılar topluluğu içinde müstakil biçimde tesis edilmekteydi.²²³

Akkoyunlu Dönemi mahalle mekteplerinde gerçekleştirilen eğitim ve öğretimin temel amacı, talebeyi temel dinî bilgiler açısından geliştirmektir. Aralarındaki bazı yetenekli talebeleri, daha ileri seviye eğitim almalarını sağlamak için üst düzey eğitim kurumu olan medreselere hazırlamaktı.²²⁴ Bu amaçla talebelere öncelikle yazı yazma ve okuma öğretilmekte, basit düzeyde ilm-î hal dersleri verilmekteydi.²²⁵ İlerleyen süreçte bunlara ek olarak ibadet şekilleri gösterilmiş, basit hesap yapma yolları da öğretilmeye başlanmıştır. Böylelikle Akkoyunlu Devleti'nde mektepler talebenin tedricen gelişimini göz önünde bulunduran çok yönlü eğitim kurumları olmuştur.²²⁶ Nitekim Akkoyunlu sultanı Hamza Bey zamanında, Müslüman çocuklar mekteplerde bir yandan Kur'ân-ı Kerim ve tilâvet²²⁷ ile meşgul olurlarken diğer yandan günlük hayatta kullanacakları bilgiler de öğrenmekteydiler.

Akkoyunlu mekteplerindeki bu eğitim "imam", "muallim" ya da "müezzin" tarafından gerçekleştirilmekteydi.²²⁸ Bu görevlilerin nezaretinde mekteplerde verilen eğitimin süresiyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Çocuklarını mektebe gönderen ailelerin dersi gerçekleştiren muallime verdikleri ücret, aynî olduğu gibi nakdî de olabilmekteydi.²²⁹ Ayrıca medreselerde olduğu gibi mektepler de bazen bir vakfa bağlıydı. Eğer mektep herhangi bir vakfa kayıtlı ise dersi veren muallime vakfın gelirinden düzenli bir şekilde belirli bir miktar verilmekteydi.²³⁰

Akkoyunlu Devleti'nde mektepler, medreseler için bir hazırlık kademesiydi. Buralarda verilen eğitim ve öğretim sistemli bir şekilde gerçekleştirilmekteydi. Medreselere uzanan süreçte bu kurumlar, hem kurumsallaşma açısından hem de talebe yetiştirme yönünden mühim rol üstlenmişlerdi.

²²³ Woods, **a.g.e.**, s. 392., Hamza Gündoğdu, "*Akkoyunlu Devri Mimarisi*", **Türkler**, YTY., C.8, Ankara, 2002, s. 157.

²²⁴ Erşahin, **a.g.e.**, s. 214.

²²⁵ Erşahin, **a.g.e.**, s. 214.

²²⁶ Erşahin, **a.g.e.**, s. 214.

²²⁷ Ebû Bekr-i Tihriânî, **Kitâb-ı Diyârbekriyye**, C.I, s. 137, Terc. s. 93.

²²⁸ Erşahin, **a.g.e.**, s. 214.

²²⁹ Erşahin, **a.g.e.**, s. 214.

²³⁰ Erşahin, **a.g.e.**, s. 214.

2.4.3. Tekkeler ve Zâviyeler

XV. yüzyıl özellikle İran'da ve Anadolu'da, İslâm tasavvufunun zirve yaptığı bir dönemdi. Bu süreçte tarikatlara ait kurumların sayısında bir hayli artış olmuştu. Çünkü hükümdarlar, emîrler ve varlıklı tüccarlar, tekke ve zâviye yaptırmak için kıyasıya bir yarışa girişmiştiler. Bu şahısların inşa ettirdikleri tekke ve zâviyeler hem sûfilerin kaldığı ve ibadet ettikleri bir mekân, hem de oldukça zengin kütüphaneleriyle birer eğitim ve öğretim kurumu olarak vazife görmüştü. Ayrıca bu dinî kurumlarda mutasavvıflar, tasavvuf çizgisinde eğitim vermekle kalmamışlar, zâhiri ilimler de okutmuşlardı. Mesela Akkoyunlu sarayının en bilinen mutasavvıflarından biri İbrahim Gülşenî (940/1534)'ydi. Gülşenî daha talebelik yıllarından itibaren Akkoyunlu sarayına intisap etmişti. Ardından sarayda nişancılık vazifesine kadar yükselen İbrahim Gülşenî, zahirî ilimlerle uğraşmıştı.²³¹

2.4.4. Darüşşifalar

Akkoyunlu Dönemi'nde eğitimin yapıldığı bir diğer kurum darüşşifalardı. İslâm tıp tarihinde darüşşifalar, eğitim-öğretim ve bilim açısından önem arz eden kurumlardı. Çünkü buralarda hastalar tedavi edilmiş, tıp bilimine yönelik eğitimler gerçekleştirilmişti. "dârü't-tıb" adı verilen tıp medreseleri, aynı zamanda hastalara şifa dağıtan birer kurumdu.²³² Akkoyunluların öncesinde bu kurumların en güzel örneği "Selçuklu darüşşifaları"ydı.²³³ Bu kurumların Akkoyunlu Devleti'ndeki örneği ise Cihângir Bey'in Mardin'de Sultan Kasım Medresesi'nin hemen yanına kendi adıyla yaptırdığı (1444-1469) "Cihângir Bey (Ziangirbei) Zâviyesi"ydi. Bir külliye biçiminde tesis edilen bu zâviye câmi, tekke, çeşme, hastane, aşhane gibi yapılardan oluşmaktaydı. Bu zâviye eğitim-öğretim ve bilimsel faaliyetlerin gerçekleştirildiği, hastaların tedavi edildiği bir darüşşifa vazifesi görmüştü. Nitekim 1471 yılında Uzun Hasan Bey'in saltanat sürdüğü Tebriz'e gitmek için elçilik vazifesiyle görevlendirilen Venedikli Seyyah Josaphat (Giosafa) Barbaro, Harput'tan sonra Mardin'e geçtiği sırada hastalanmış, Cihângir Bey (Ziangirbei) Zâviyesi'nde tedavi görmüş ve iyileşene

²³¹ Himmət Konur, "Akkoyunlular Döneminde Tasavvuf", **Türkler**, C.7, YTY., Ankara, 2002, s. 815.

²³² KAZIÇI, **İslâm Medeniyeti...**, s.308.

²³³ N. Şaman Doğan, **a.g.m.**, ss. 429-443.

kadar burada misafir edilmişti.²³⁴ Buradan anlaşılacağı üzere Akkoyunlu Dönemi'nde darüşşifa hizmeti de veren zâviyeler işlevsel açıdan çeşitlilik arz etmekteydi. Akkoyunlu Dönemi tıp biliminin gelişmesine katkıda bulunan bu kurumlar, XV. yüzyılda Anadolu, Azerbaycan ve İran'da yıllarca bu amaçlara hizmet etti.

2.4.5. Kütüphaneler

İslâm dünyasında kütüphaneler, başta sultanlar olmak üzere âlimler, tarikatlar ve varlıklı şahıslar tarafından kurulmaktaydı.²³⁵ İlme önem verdiklerinden dolayı Akkoyunlu sultanları da saraylarında husûsî kütüphaneler kurdurmuşlar ve sorumlu kişiler atamışlardır.²³⁶ Kütüphane sorumluları sultanın kitaplarına bakmakla yükümlüydü. Nitekim Sultan Halil Bey, Fars valiliği sırasında sarayında bir bölümü kütüphane için tahsis ettirmişti. Sultan Halil Bey'in sarayında bulunan kütüphanedeki görevlilerin sayısı elli sekizdi.²³⁷ İlim, irfan sahibi bilginleri sürekli desteklediği bilinen Akkoyunlu sultanlarından Mardin'de hüküm süren Kasım b. Cihângir Bey ve Uzun Hasan Bey'in saraylarında da eğitim ve bilimsel faaliyetlerin yapıldığı kütüphaneleri ve buralardan sorumlu görevliler mevcuttu.²³⁸ Uzun Hasan Bey şehzadelğinde bile şeyhler ve âlimlerle fikir alışverişinde bulunmaktan hoşlanırdı. Sultan olduktan sonra sarayına din âlimlerini, bilginleri ve şeyhleri davet ederek, huzurunda fıkıh, hadis ve tefsir hususlarında tartışmaları yaptırmıştı.²³⁹ İlmî meselelerle ilgili tartışmalara katılabilecek kadar çağının bilgi birikimine sahip olan Uzun Hasan Bey'in sarayındaki kütüphanesi, Akkoyunlu Dönemi'nde kütüphanelerin ve sultanların buralara verdiği önemi göstermektedir.

XV. yüzyılda, mürşidler rehberliğinde birçok kitabın okutulduğu tekke ve zâviyelerin de kütüphaneleri mevcuttu. Bu tekke ve zâviyeler, sûfilerin kaldığı ibadet yeriye zengin kütüphaneleriyle birer eğitim ve öğretim kurumu olarak da işlev

²³⁴ Göyünç, **a.g.e.**, s. 90., Mehtap Nasıroğlu, *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Şanlıurfa, 2010, s. 34., Gündoğdu, "Akkoyunlu Devri Mimarisi", s. 162.

²³⁵ Fritz Krenkow, "Kütüphane", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1955, s. 1126.

²³⁶ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 274.

²³⁷ Kazım Yaşar Koprıman, "Memlûkler Dönemi'nde Mısır'da Sosyal Hayat", **DGBİT.**, C.7, İstanbul, 1989, s. 42., Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 274.

²³⁸ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 232.

²³⁹ Faruk Sümer, "Uzun Hasan", **TDVİA.**, C.42, TDVY., Ankara, 2012, s. 264., Hinz bu hususta Uzun Hasan Bey'in dört bin tekke ve zâviye yaptırdığını belirtmektedir. Bkz. Hinz, **a.g.e.**, s. 103.

görmekteydi.²⁴⁰ XV. yüzyılda Anadolu, İran ve Azerbaycan coğrafyalarında yaşanan başta siyasî düzensizlik ve iktisadî bunalım olmak üzere çeşitli sebeplerden dolayı, bu bölgelerde onlarca âlim yurtlarını terk etmek zorunda kalmış ve bunların bir kısmı Akkoyunlu ülkesine sığınmıştı. Bu din âlimlerine kıymetli hediyeler takdim eden Uzun Hasan Bey, onları koruyup kollamıştı. Ülkesinin her tarafında tekke ve zâviye inşa ettiren Uzun Hasan Bey²⁴¹ ile eşi Selçukşah Hatun, Aydınli Sûfi Dede Ömer Rüşenî gibi sayısız şeyhe hürmet etmiş ve onlara ibadetlerini yerine getirecekleri tekke ve zâviyeler tahsis etmiştiler.²⁴²

2.4.6. Medreseler

Doğu Anadolu, İran, Azerbaycan ve Orta Doğu gibi jeopolitik konuma sahip coğrafyada büyük bir imparatorluk kuran Uzun Hasan Bey, devletini kuvvetli esaslara bağlamak istediğinden öncelikle devletin idarî ve askerî kurumlarını belli bir sisteme oturtmuştu. Ardından ülkesinde ilim ve fennin yayılmasını istediği için şehirleri ihya etme yoluna koyulmuştu. Başta Tebriz, Diyarbakır, Urfa, Şiraz, Yezd ve Nahçivân gibi merkezler olmak üzere daha pek çok şehri bayındır hale getirmek için medrese inşa ettirmişti. Sultan, daima bilim, din ve sanat adamlarını korumuş, onlara hürmet etmişti. Irak, İran, Mâverâünnehir ve Türkistan'dan gelen birçok âlim, şair ve bilim insanını davet ederek etrafında toplayan²⁴³ Uzun Hasan Bey, bu önemli şahsiyetlerin devlete olan bağlılıklarını güçlendirmek için onlara suyuergallar²⁴⁴ vererek memnun etmeye çalışmıştı. Onları inşa ettirdiği medreselere müderris tayin ederek ayrıcalıklı bir makama getirmişti. Uzun Hasan Bey liderliğindeki Akkoyunlular ile bölgelerinde etkili bir güç olmayı hedefleyen Osmanlılar, Memlûkler ve Timurlular arasında siyasî mücadelelerin yanı sıra ilmî sahada da kıyasıya bir rekabet söz konusuydu.

²⁴⁰ Kara "Tekke", s. 396.

²⁴¹ Hinz, Uzun Hasan Bey'in 4 bin tekke ve zâviye inşa ettirdiğini bildirmektedir. Hinz, **a.g.e.**, s. 104.

²⁴² Hinz, **a.g.e.**, s. 105.

²⁴³ Şevket Beysanoğlu, **Kültürümüzde Diyarbakır**, San Matbaası, Ankara, 1992, s. 89., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 224., Yavuz, **Anadolu Beylikleri Dönemi**, s. 64.

²⁴⁴ Erşahin, **a.g.e.**, s. 227., Ü. Niayış, "*Diyarbakır'e Damga Vuran Türkmenler: Akkoyunlu Kültür ve Medeniyetine Bir Bakış*", s. 500.

2.5. Akkoyunlu Medreselerinde Sistem ve İşleyiş

2.5.1. Medrese İnşa Etmedeki Amaçlar

İslâm dünyasının orta ve yüksek düzeydeki eğitim ve bilim kurumu olan medreseler, pek çok Türk-İslâm devletinde olduğu gibi Akkoyunlular için de önemli kurumlardı. Bu medreseler, Akkoyunlu Devleti'nde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü, bilimsel çalışmaların gerçekleştirildiği, devletin temel kurumlarıydı. Dinî merkezli bir eğitim veren medreseler sayesinde Akkoyunluların hâkimiyeti altındaki coğrafyada Türk-İslâm kültürü, yayılma ve yerleşme imkânı bulmuştu. Nitekim Şîh Karakoyunlu Cihanşah "hakiki" mahlâsıyla XV. yüzyılda Azerbaycan edebiyatının klasiklerini oluşturduğu şiirler nazmederken,²⁴⁵ Uzun Hasan Bey de Kur'ân'ı Kerim'in mealini Türkçe'ye ilk kez çevirtmişti.²⁴⁶ Karakoyunlular Dönemi'nde Cihanşah, Tebriz'de Muzafferiye Medresesi gibi yapılar inşa ettirerek Celâleddîn Devvânî gibi ünlü âlimleri de kurumlara müderris tayin etmişti. Uzun Hasan Bey de Akkoyunlular Dönemi'nde Tebriz'i bilim ve kültür başkenti yapmak istemişti. Cihanşah'ın yaptırdığı Muzafferiye Medresesi'ne karşı, devasa Nâsırıyye Medresesi'ni inşa ettirmişti. Hatta kimi Batılı seyyahlarla Osmanlı coğrafyacıları, Uzun Hasan Bey Dönemi'nde Akkoyunluların Tebriz'de pek çok kültürel eser bırakmalarından dolayı devletin Doğu Anadolu'daki topraklarını "Türkmen Ülkesi"²⁴⁷ olarak da adlandırmıştılar.

İslâm toplumunda, geçmişte âlimlerle emîrlerin ilişkilerinin genellikle soğuk olduğu bilinmektedir.²⁴⁸ Akkoyunlu Dönemi'nde de benzer şekilde, medrese uleması ile tasavvuf zümreleri arasındaki ilişkiler pek iyi değildi. Ancak Akkoyunlu sultanları, bu iki kesim arasındaki dengeyi korumayı başarabilmişti. Tasavvuftaki "vahdet-i vücûd", "sema" ve "raks" hususları üzerine bazen çatışma noktasına varabilen tartışmalarda, bu iki kesim arasındaki ilişkiyi oldukça iyi yönetebilmişler.²⁴⁹

²⁴⁵ Lâtif Hüseyinzadâ, **Qaraqoyunlu Cahanşah Hâqiqi (Divanı)**, Bakı, 1997, s. 9., Süleyman Memmedov, "*Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan*", **Türkler**, C.6, YTY., Ankara, 2002, s. 869., Aka, "*Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...*", s. 841.

²⁴⁶ Nesib Nesibli, "*Osmanlı Safevî Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan*", **Türkler**, C.6, YTY., Ankara, 2002, s. 894., Erşahin, **a.g.e.**, s. 235. Togan, **a.g.e.**, s. 381

²⁴⁷ Salim Koca, "*Diyar-ı Rum'un Türkiye Haline Gelmesinde Türk Kültürü'nün Rolü*", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 23, Konya, 2008, s. 1.

²⁴⁸ Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 2**, s. 391.

²⁴⁹ Konur, "*Akkoyunlular Döneminde Tasavvuf*", s. 817.

Akkoyunlu sultanları siyasî düzen ve toplumsal refahın bir gereği olarak "Gülşeniyye", "Halvetiyye", "Nurbahşiyye", "Nakşibendiyye" ve "Bayramiyye" gibi Sünnî nitelikteki tarikatların yanında, Şîî karakterdeki "Nimetullahiyye", "Safevîyye" tarikatlarıyla da iyi ilişkiler kurabilmiştiler.²⁵⁰ Fakat bu kesimler arasındaki ilişkilerin yönetiminde âlimlerin yeri farklıydı. Çünkü âlimler, kurumsal düzeyde eğitim ve bilim çalışmalarının yürütüldüğü medreselerde müderris oldukları için hem emîrlere hem de tarikat şeyhlerine kıyasla bir adım öndeydiler.²⁵¹

XV. yüzyılda da bilim adamlarını desteklemek ve eğitim-öğretim kurumları inşa etmek, hükümdarlara büyük itibar sağlamaktaydı. Türk-İslam dünyasında, hemen hemen bütün hükümdarlar, bunu ülkeleri için bir gereklilik olarak görmüştiler. Akkoyunlular da dâhil oldukları kültür dünyasının bir gereği olarak tesis ettikleri medreselerde, eğitim faaliyetlerinin ve bilimsel çalışmaların gerçekleştirilmesi için, pek çok âlimi ve sanatkârı ülkelerine davet etmiştiler. Ali Kuşçu, Celâleddîn Devvânî, Abdurrahman Câmî, Dede Ömer Rûşenî ve İbrahim Gülşenî gibi bilim ve düşünce insanları, Uzun Hasan Bey tarafından Akkoyunlu ülkesinde ağırlandı. Keza devrin hükümdarlarının bilim insanlarını kendi ülkelerine davet etmelerindeki kıyasıya rekabeti gösteren en güzel örneklerden biri de Ali Kuşçu'ydu. Kuşçu, Uzun Hasan Bey tarafından Akkoyunlular ile Osmanlılar arasındaki diplomasiyi tesis etmesi için İstanbul'a elçi olarak gönderilmişti. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'a gelen Kuşçu'nun Osmanlı ülkesinde kalması için ısrar etmişti.²⁵² Bunun üzerine Kuşçu, elçilik görevini tamamladıktan sonra Osmanlı ülkesine gelerek Fatih Sultan Mehmed'in himâyesine girmişti. Otlukbeli Savaşı'na katılan Kuşçu, sonunda gökcisimlerinin Dünya'ya olan uzaklıklarıyla ilgili bir bölümün yer aldığı astronomi çalışması olan *Risâle el-Fethiye (Astronomi Üzerine)*'yi kaleme almıştı. Eserini, Otlukbeli zaferi dolayısıyla savaşın bittiği gün Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştu.²⁵³ Akkoyunlular himâyesindeyken Tercan Muharebesi'nde Fatih Sultan Mehmed'in çabaları sonucunda, Osmanlı ülkesine gelen Mevlânâ Mahmud Şarihî, Şirazlı Mehmed

²⁵⁰ Woods, **a.g.e.**, s. 149., Erşahin, **a.g.e.**, s.163.

²⁵¹ Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 2**, s. 391.

²⁵² Hinz, **a.g.e.**, s. 99.

²⁵³ Esin Kâhya, "On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirilmesi", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Ankara, S.14, 2003/1, s. 16., Hüseyin Gazi Topdemir, "Osmanlı Biliminin Öncülerinden Ali Kuşçu", **Bilim ve Teknik: TÜBİTAK**, Yıl 44, Sayı 522, Ankara, Mayıs 2011, s. 86.

Münşî ile fıkıh âlimi İmam Ali de bu isimlerdendi.²⁵⁴ Timur da aynı siyaseti gütmüştü. Mesela Arap dili, belagat, fıkıh, mantık ve metafizik konularında eser veren ve Kur'ân tefsirini Farsça yazan ünlü âlim Sa'eddin et-Taftâzânî²⁵⁵ gibi onlarca âlimi ülkesine davet ederek sarayında ağırlamıştı.²⁵⁶

XV. yüzyılda geniş bir coğrafyada hüküm süren Akkoyunlu Devleti'nin ülke içindeki insanlara erişebilmesi ve onları yönetebilmesi oldukça çok zordu. Bu nedenle toplumun sevip saygı gösterdiği ilim, fikir ve gönül adamlarıyla iyi ilişkiler kurmak ve bu şahsiyetler aracılığıyla insanlara ulaşmak, iyi bir yöntemdi.²⁵⁷ Nitekim Akkoyunlu Devleti'nde yönetimin isteklerini halka ileten, halkın da taleplerini yöneticilere bildiren medrese uleması etkili bir rol oynamıştı. Bu da âlimlerin, yöneticiler nezdinde büyük nüfuza sahip olduğu anlamına gelmekteydi. Bu yüzden eğitimin yanında idarecilik görevinde de bulunan ulema kökenli yöneticiler vilayetlerin hâkimlik makamlarına tayin edilmişler.²⁵⁸

Akkoyunluları medrese inşa etmeye yönelten bir diğer neden ise Safevî Tarikatı'ydı. Akkoyunlular, bu tarikatla sadece siyasî ve askerî olarak değil, eğitim alanında inşa edilen kültürel kurumlar düzeyinde de mücadele etmişler. Nitekim bunun etkili bir siyaset olduğunu en iyi bilenlerden biri de Şah İsmail'di. Şah İsmail bu politikayı Akkoyunlulara karşı çok iyi kullanmıştı. Akkoyunlu Devleti'nin önemli mevkiilerine Tarikat'a mensup bilginler, kadılar, münşîler ve hâkimler yerleşmişler.²⁵⁹ Şah İsmail'e bağlı seyyidler, kadılar, naibler ve müderrisler, Sünnî âkidenin esas alındığı Akkoyunlu medreselerinde İmamiyye Mezhebi'nin yayılmasına hizmet etmişler.²⁶⁰ Şah İsmail, Şîleştirme politikalarını o kadar sağlam uygulamıştı ki onun ölümünden sonra zaman zaman ortaya çıkan ciddi otorite boşluğuna rağmen Safevîler yıkılmamıştı. Şî esaslara dayanan Safevî Devleti, iki yüzyıldan daha fazla parçalanmadan kalabilmişti.²⁶¹

²⁵⁴ Hinz, **a.g.e.**, s. 99.

²⁵⁵ Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 2**, s. 517.

²⁵⁶ Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 2**, s. 538.

²⁵⁷ Konur, "*Akkoyunlular Döneminde Tasavvuf*", s. 817.

²⁵⁸ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 284., Erşahin, **a.g.e.**, s. 208.

²⁵⁹ Woods, **a.g.e.**, s. 382.

²⁶⁰ Woods, **a.g.e.**, s. 382.

²⁶¹ Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 3**, s. 25.

Şah İsmail, Horasan'a hâkim olduğunda maiyyetine giren Seyyid Kıvamüddîn Hüseyin, Belh'e giderek din işlerini düzene koymuştu. Şah zamanında fetvâ makamında bulunan Seyyid Mu'ziddîn Mehmed, Büyük İmamlar Mezhebi yolunda fetva vermeye özen göstermişti. *Haşiye-i Elfiyye*'yi Şeyh Alâüddin Ali bin Abdülâlî ise İmamiyye Mezhebi için içtihatlarında bulunmuştu.²⁶² *Sure-i Fâtiha-yı Kerim*'in tefsirine ve *Hadis-i Erbain*'in şerhiyle ilgili iki risale yazan Mevlânâ Şemseddîn Hufri, Arap ve Acep bilginlerinden Şeyh Zeynüddîn Ali ve onun sohbetlerine katılan Hille seyyidlerinden Ni'metullah²⁶³ Şah İsmail'in hizmetkârları olarak Akkoyunlu izlerini silmek için İmamiyye Mezhebi'ni yayınlardan sadece bazılarıydı. Aslında Akkoyunlular, Safevîlerin askerî mücadelesiyle değil politik yöntemle yıkılmışlardır.

2.5.2. Eğitim ve Bilim

Büyük Selçuklu Devleti, birçok Türk-İslam devletine askerî sistem, malî işler, adalet düzeni, eğitim sistemi ve devlet teşkilatı gibi yönlerden esaslı bir örnek olmuştur. Bunlardan biri de Akkoyunlu Devleti'dir. Akkoyunlular, eğitim-öğretim faaliyetlerinde ve bilimsel çalışmalar noktasında Selçuklulardan beri oluşan yüksek ilmî birikimden istifade etmişlerdir. Bu yönde eğitim sistemi kuran medreseler inşa etmişlerdir. Nizamiye medreselerini örnek alan Uzun Hasan Bey, Karakoyunlu Cihanşah'ın Muzafferiyeye Medresesi'nden kat kat daha büyük olan Nâsırıyye Medresesi'ni inşa ettirmişti.²⁶⁴ Selçuklulardan sonra kurulan Türk-İslam devletlerinin inşa ettiği medreselerde, Kur'ân-ı Kerim başta olmak üzere fıkıh, tefsir, hadis, kelam, felsefe, mantık gibi dinî ilimler öğretilmekteydi. Ayrıca astronomi, aritmetik, ferâiz (veraset hukuku), dil, edebiyat ve tarih gibi pozitif bilimler yapılmaktaydı.²⁶⁵ Akkoyunlular da inşa ettirdikleri medreselerinde bu ilimleri okutmaktaydılar.²⁶⁶

Akkoyunlu Devleti'nin hâkimiyeti altındaki coğrafyada yaşayan insanların kültürel ve toplumsal özellikleriyle dinî inanışlarının göz önünde bulundurulması,

²⁶² Woods, **a.g.e.**, s. 386.

²⁶³ Woods, **a.g.e.**, s. 387. Şah İsmail dönemi aydınları için bkz. Woods, **a.g.e.**, ss. 383-390.

²⁶⁴ Hinz, **a.g.e.**, s. 95.

²⁶⁵ Ann Katharina Swynford Lambton, **The Cambridge History of Iran: "The Internal Structure of the Seljuk Empire"**, (Edit. J. A. Boyle), Vol.V, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, p. 216., M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III**, TTK Yayınları, Ankara, 1992, ss. 379-380.

²⁶⁶ Erşahin, **a.g.e.**, s. 214., Mardin Valiliği, **Mardin İli 2011 Yılı...**, s. 69.

Akkoyunluların eğitim-öğretim politikalarının bir özelliği idi.²⁶⁷ Ayrıca İran, Irak, Azerbaycan ve Doğu Anadolu gibi geniş topraklarda hüküm süren Akkoyunluların etnik çeşitliliği de önemsemeleri, eğitim sisteminin niteliğini belirlemiştir.²⁶⁸ Bu konuda en dikkat çeken örnek Mardin'deki Sultan Kasım Medresesi'ydi. Hanefî hem de Şafîî müderrislerin ders verdiği²⁶⁹ bu medresede sarf, nahiv, belagat gibi Kur'ân-ı Kerim ve Arapça ilimlerine yönelik yürüttükleri eğitim ve öğretim faaliyetleri, yerel halkın kendi dilinde gerçekleştirilmekteydi. İslâmın farklı mezheplerinin yaşadığı Güneydoğu Anadolu'da ve İran'da bu hususa dikkat etmişler.

2.5.3. Nazarat ve Teftiş: "Divân-ı Sadâret"

Vilayetlerde adlî işlere bakan kadılar ve dinî işleri yürüten müftüler vardı. Medreselerin nazarat ve teftişi, "Divân-ı Sadâret" kurumuna aitti.²⁷⁰ Medreselerin sadaret makamı tarafından teftiş edilmesi, kurumsal düzeyde bir eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü anlamına gelmekteydi. Bu da eğitim işlerinin yerleşmiş bir sistemi olduğuna işaret etmektedir.

2.5.4. Mezun Talebeler

Talebeler medreseden mezun olduktan sonra bilgi, zekâ, sosyal statü, ilgi ve yeteneklerine göre vazifelendirilmekteydiler. Mezunlar, vasıflarına uygun olarak başta imam-hatiplik, müezzinlik olmak üzere kadılık, müftülük, muhtesiplik ve müderrislik görevleri alabilmekteydiler.²⁷¹

2.5.5. Medreselerde Islah Girişimi

Sultanlar, medreselerde bozulmalar olduğu zaman ya da eğitim ve bilim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesini aksatacak bir sorun çıktığında onunla bizzat ilgilenmişler. Böyle bir sorun Uzun Hasan Bey Dönemi'nde yaşanmıştı. Devrin bazı âlimlerinin ve bilginlerinin medreselerde bazı konularda haksız kararlar almaları ve medreseye ait vakıfları satarak paraları kendi zimmetlerine geçirmeleri üzerine, Sultan bunları cezalandırmak istemişti. Ancak Aydınî Sûfi Dede Ömer Rüşenî'nin araya

²⁶⁷ Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 75., Erşahin, **a.g.e.**, ss. 214-215.

²⁶⁸ Göyünç, **a.g.e.**, s. 75., Erşahin, **a.g.e.**, ss. 214-215.

²⁶⁹ Göyünç, **a.g.e.**, s. 75.

²⁷⁰ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, s. 284.

²⁷¹ Erşahin, **a.g.e.**, s. 215.

girmesi üzerine, Sultan onları bağışlamıştı.²⁷² İdarî düzen yanında, kurduğu malî sistemin bir gereği olarak merkezîleştirme siyaseti izleyen Uzun Hasan Bey, dönemin şeyhlerinin ve âlimlerinin kararlarında haksızlıklar yaptıkları, medreseleri yozlaştırmaya götürdükleri, vakıfları suistimal ettikleri gerekçesiyle sıkı kontrol altına almaya çalışmıştı. Bunu yaparken de çok dikkatli davranmış, Dede Ömer Rûşenî örneğinde olduğu gibi, kamuoyu üzerinde büyük nüfuzu olan kişilerin yardımına başvurmak zorunda kalmıştı. Uzun Hasan Bey, bir cuma sohbetinde İbrahim Gülşenî'ye ulemayı şöyle şikâyet etmişti: "*Bunlar şol rüşveti helal gibi yiyip Müslümanların haklarını batıl hüküm idenlerdir ve medreseleri harab idüb evkafını satıp mülk idenlerdir.*"²⁷³ Bunun üzerine Gülşenî ulemanın "*verese-i enbiya ve dinin direği*"²⁷⁴ olduğunu hatırlatarak Sultan'ın onları affetmesini sağlamıştı.²⁷⁵

Çeşitli mevzularda toplumun önemli liderleriyle istişare eden sultanlar, medreselerle ilgili ulemanın kötü uygulamaları hakkında onların görüşünü de alarak çözüm bulma yoluna gitmiş ve bu kurumların sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlamışlardır.

2.5.6. Vakıf Sistemi ve İşleyişi

İlmî ve içtimâî kurumların masraflarına karşılık olarak tahsis olunan araziye "vakıf arazi" denilmekteydi. İslâm coğrafyasında medreselerin giderleri çoğunlukla vakıf arazilerinin gelirlerinden karşılanmaktaydı.²⁷⁶ Akkoyunlular da inşa ettikleri medreselerde bu uygulamayı esas almışlardır.²⁷⁷ Sultan Yakub Bey'in 1488 tarihli fermanı, vakıf araziyle ilgili Akkoyunlu medreselerindeki uygulamaların Türk-İslâm devletlerindeki gibi işlediğini göstermektedir. Bu fermanda Sultan, bir evliyânın kabri ile bir medresenin bakımı için belirli bir araziyi vakıf olarak bağışladığını ilân etmişti.²⁷⁸

²⁷² Muhyî-yi Gülşenî, **Menâkib-ı İbrahim Gülşenî**, (Yay. Haz. Tahsin Yazıcı), TTK Yayınları, Ankara, 1982, s. 51.

²⁷³ Gülşenî, **a.g.e.**, s. XXX.

²⁷⁴ Gülşenî, **a.g.e.**, s. XXX.

²⁷⁵ Erşahin, **a.g.e.**, s. 216-217.

²⁷⁶ Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 2**, s. 484.

²⁷⁷ Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 191., Erşahin, **a.g.e.**, s. 215.

²⁷⁸ Vladimir Minorsky, "A Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aqqoyunlu (903/1498)", **Bulletin of The School of Oriental Studies (BSOAS)**, Vol.9, University of London, London, 1950, ss. 952-955.

Akkoyunlu medreselerinin vakıf sistemini gösteren en güzel örnek Sultan Kasım Medresesi vakfıydı. Mardin'deki bu medrese, XVI. yüzyıl başlarında bölgenin en zengin vakıflarına sahipti. 1526 yılında yapılan sayımda Mardin ve yakınlarında bu medreseye ait vakıfların tamamına yakınının Akkoyunlular zamanından kaldığı tespit edilmişti.²⁷⁹ Medrese vakıflarına ait bir diğer örnek ise Uzun Hasan Bey ve Sultan Yakub Bey'in hizmetinde bulunmuş olan Musullu aşiretinden Sûfî Halil Bey (ö.1491)'in²⁸⁰ Nahçivân'da kendi adıyla yaptırdığı Sufî Halil Câmî ve Medresesi'ydî.²⁸¹ Bu medresede birer imam ve müezzin görev yapmaktaydı. Vakıf kaydına göre, Şerûr Nahiyesi'nde "Zâviye" isimli köyde iki zemin bağ yerinin geliri câmî ve medreseye vakfedilmişti (bkz. ek 5).²⁸²

2.5.7. Dersler ve Kitaplar

Medreselerde temelde dinî ilimlerin merkeze alındığı bir müfredat uygulanmaktaydı. Bu tüm İslam coğrafyasındaki medrese müfredatlarıyla büyük ölçüde benzemektedir.²⁸³ Nitekim Osmanlı ve Selçuklu medreselerinde okutulan dersler ve okutulan kitaplar büyük ölçüde birbirine benzemektedir.²⁸⁴ Selçuklu medrese geleneğinden izler barındıran ilk dönem Osmanlı medreseleri, Selçuklu Dönemi'nin ilmî birikimini büyük ölçüde yansıtmaktaydı.²⁸⁵ Osmanlılarla Selçuklular arasında geçiş sürecini temsil eden Akkoyunlu medreseleri de işlenen dersler, okutulan kitaplar yönünden bu devletlerin inşa ettiği medreselerle ortak özellikler taşımaktaydı. Sarf, nahiv, bedî' beyan, mantık, belagat, tefsir, hadis, kelam, fıkıh, ilm-i hal ve edebiyat dersleri işlenmekteydi.²⁸⁶ Kitaplar medreselerde belli bir program dâhilinde

²⁷⁹ Göyünç, **a.g.e.**, s. 117., Erşahin, **a.g.e.**, s. 215.

²⁸⁰ Sûfî Halil Bey hakkında bkz., Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, ss. 582-583., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, ss. 107,150,155., Erşahin, **a.g.e.**, ss. 115-117.

²⁸¹ Ali Sinan Bilgili, **Osmanlı Vakıfları: İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da** (XVI. – XVIII. Yüzyıllar), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2011, s. 39.

²⁸² Bilgili, **a.g.e.**, s. 40.

²⁸³ Hüseyin Doğan, "*Medreselerde Okutulan Temel Âkîde Kitapları Üzerine Bazı Tespit ve Mülâhazalar*", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu II (05-07 Ekim 2012)**, Muş Alpaslan Üniversitesi, Muş, 2012, ss. 655-656.

²⁸⁴ Hızlı, "*Kuruluşundan Osmanlılara ...*," s. 279., H. Anameriç-F. Rukancı, "*XI. ve XVI. Yüzyıllar Arasında Medreseler ve Üniversitelerde Eğitim*", **TİD.**, C.23, S.2, İzmir, Aralık 2008, s. 45.

²⁸⁵ Hızlı, "*Kuruluşundan Osmanlılara ...*," s. 279, Hızlı, "*Osmanlı Medreselerinde Okutulan...*," s. 40.

²⁸⁶ Erşahin, **a.g.e.**, s. 214.

sıra gözetilerek okutulmaktaydı. Çünkü bu kitaplardaki konular sürekli tekrar edilerek her yeni konu daha ayrıntılı işlenmekteydi.²⁸⁷

Bu medreselerde bazı dersler ve kitaplar yüzyıllarca okutulmuş ve bunlar hemen hemen her medresenin vazgeçilmez dersleri ve kitapları olmuşlardır. Abdurrahmân Câmî, Celâleddîn Devvânî, İbrahim bin Abdülvehhab ez-Zincânî, İmam Ebu'l-Hüseyn Ahmed el-Kudûrî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Sa'deddîn et-Taftâzânî gibi pek çok âlimin yazdığı eserler, şerhleri ve hâşiyeleriyle birlikte yüzyıllarca okutulmuştu. Ek 6'te gösterilen dersler ve eserlerden bazıları Akkoyunlu medreselerinde de okutulmaktaydı (bkz. Ek 6). Nitekim Sultan Yakub Bey'in sarayında himâye ettiği tarihçisi Fazlullâh b. Ruzbihân Huncî'nin "*Ben Kur'ân-ı Kerim'i okuduğum zaman ilmî araştırmalara başladım. Sonra Sarf, Nahiv ve Arapça öğrenimi ile meşgul oldum...*"²⁸⁸ ifadelerinden bu derslerin Akkoyunlu medreselerinde de okutulduğu anlaşılmaktadır.

Dersler ve bu eserler ana hatlarıyla şunlardı:

Sarf

Sarf ilmi, kelime türemelerinin ve fiil çekimlerinin ele alındığı bir dersti. Bu derste okutulan kitaplar ise yazarı bilinmeyen ama medreselerde yüzyıllarca ezberletilen Arapça temel dil bilgisi kitabı "Emsile" idi. Diğer kitap ise yine yazarı bilinmeyen, kelimedenden kelime türetilen ve otuz beş kuralı anlatan "Binâ"ydı. Talebeler, bu eserleri yüzyıllarca ezberlemiştiler. İmam Birgivi'nin meşhur şerhiyle bilinen diğer kitap "Maksûd" ise Arapça fiil çekimlerini anlatan kitaptı. "İzzî" de İbrahim bin Abdülvehhab ez-Zincânî (ö.1257)'nin meşhur dil bilgisi kitabıydı.²⁸⁹

²⁸⁷ Marshall G. S. Hodgson, **The Venture of Islam**, Vol.2:"The Expansion of Islam in the Middle Periods", The University of Chicago Press, Chicago, 1974, Çev. Metin Karabaşoğlu, **İslâm'ın Serüveni**, C.2: "Orta Dönemlerde İslâm'ın Yayılışı", İz Yay, İstanbul, 1995, s.485., Sait Şimşek, "*Medreselerin Mevcut Durumu ve Beklentiler*", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş Alparslan Üniv, Muş, 2012, s.305.

²⁸⁸ Nader Nadernejad, "*Akkoyunlu Tarihi Hakkında Bir Eser: Sultan Yakup Tarihi (Tarih-i Alam Ârâyı Emîni)*", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı 13, Fasikül 1, Erzurum, 1985, s. 297., Önce Kur'ân-ı Kerim öğretilir ve ardından Kur'ân ile alakalı ilimler öğretilirdi. Bkz. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 2**, s. 485.

²⁸⁹ Hulûsi Kılıç, "*Sarf*", **TDVİA.**, C.36, TDVY., Ankara, 2009, s. 137.

Nahiv

Nahiv derslerinde, Arapça'nın cümle yapısı ve kuruluşu işlenmekteydi. Bu derste en yaygın okutulan kitaplar ise *Avâmil*, *İzhar ve Kâfiye* idi. Birgivî Mehmed Efendi (ö.1573)'nin eseri olan *Avâmil* bütünüyle kural ve örneklerin yer aldığı yirmi beş sayfalık bir eserd ki bu kitabın da birçok şerhi yapılmıştı. Asıl adı *İzhâru'l-Esrâr fi'n-Nahv* olan Birgivî'nin diğer eseri *İzhâr*'da ise *Avâmil*'de işlenen konular bütün ayrıntılarıyla anlatılmaktaydı. Osman b. Ömer b. Ebubekir (d.1174-ö.1248)'in yazdığı *el-Kâfiye*, nahiv konularının örneklerle açıklandığı ileri seviye bir kitaptı. Câmî bu esere, *el-Fevâidü'z-Zıyâiyye fi Şerhi'l-Kâfiye* adıyla ve genellikle *Molla Câmî* olarak bilinen bir şerh yazmıştı.²⁹⁰

Fıkıh

Hukukî ve şahsî uygulamalarla ilgili sorulara aslî cevapların arandığı "fıkıh"²⁹¹ ise hemen hemen her medresede talim edilmekteydi. Bu derste İbrahim b. Muhammed Halebî (ö.1549)'nin *Mültekâ/Halebî* adlı eseri ve ilk dönem medreselerinden beri okutulan İmam Ebu'l-Hüseyn Ahmed el-Kudûrî (ö.1036)'nin *Kudûrî* adıyla tanınan *Muhtasarü'l-Kudûrî* isimli eseri birçok kez şerh edilerek okutulmaktaydı. Burhaneddin el-Merginânî (ö.1197)'nin yazdığı *Hidâye* adlı eser ise Osmanlılardan önceki Türk-İslam medreselerinin çoğunda okutulduğu gibi, Osmanlı medreselerinde de yüzyıllarca üst düzey bir ders kitabı olarak okutulmaktaydı.²⁹²

Mantık

Mantık ilminde Hasan Hüsamud-Dîn el-Kâtî (ö.1264)'nin Porphyrios'un *Eisagoge* adlı eserinden esinlenerek neşrettiği *İsagoci/İsağûcî* adlı kitabı okutulmaktaydı. Molla Fenârî (d.1350-ö.1431)'nin bu esere şerh ettiği *Fenârî* isimli eser, çok defa şerh edilip hâşiyeleri yapılarak yüzlerce yıl medreselerde okutulmuştu. Kadı Siraceddin Mahmud el-Urmevî (ö.1283)'nin *Metâli'u'l-Envâr fi'l-Mantık* adlı eseri de çok kez şerh edilmiş ve hâşiyeler yapılmıştı. Cürcânî'nin şerhi ve Kara Davud'un hâşiyesi olan *Şerhu Metali'* de Osmanlı medreselerinde okutulmaktaydı.

²⁹⁰ Abdülhamit Birışık, "Medrese", **TDVİA.**, C.28, TDVY., Ankara, 2003, s. 334.

²⁹¹ Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 1**, s. 205.

²⁹² Ahmet Özel, "Fıkıh: Literatür", **TDVİA.**, C.13, TDVY., Ankara, 1996, s. 15., Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.17, S.1, Bursa, 2008, s. 37.

Kazvinî (ö.1293) mantık ilmiyle ilgili *Şemsiyye* isimli eser kaleme almıştı ki Cürcânî ve Taftâzânî'nin bu esere yaptıkları şerhler de en çok okunanlar arasındaydı.

Tefsir

Tefsir derslerinde, Nasıruddin Abdullah b. Ömer Beydâvî (ö.1286)'nin *Kadı Beydâvî* ya da *Kadı Tefsiri* adıyla bilinen *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil* isimli eseri okutulmaktaydı.²⁹³ Türk müfessir Cârullah Ebu'l-Kâsım Muhammed ez-Zemahşerî (ö.1143)'nin edebî sanatları incelikle kullanarak yazdığı *Keşşâf (el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl)* isimli eseri de tefsir derslerinde okutulmaktaydı.²⁹⁴

Hadis

Hadis alanında okutulan en önemli kitap kuşkusuz ki Ebu Abdullah Muhammed Buhârî (ö.870)'nin *el-Câmiu's-Sahîh* adlı kitabıydı. Eser o kadar kıymetliydi ki İslâmın en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmekteydi. *Buhârî* olarak bilinen eser, üst düzey medreselerde okutulmaktaydı.²⁹⁵

Kelam ve Akâid

Kelâm ve akâid, medreselerde talim edilen temel alanlardandı. Medreselerde okutulan akâid ve kelâm kitaplarının temel özelliği medrese zihniyetinin oluşmasında önemli bir işlevi yerine getirmeleriydi.²⁹⁶ Nasîrüddîn Tûsî'nin *Tecrîdü'l-Kelâm*'ını, Şemseddîn Mahmud el-İsfehânî'nin *Şerhu't-Tecrîd* isimindeki şerhi kelam alanında okutulmaktaydı. İsfehânî'nin *Şerhu't-Tecrîd*'ine, Cürcânî'nin *Hâşiye-i Tegrîd* isimli kaleme aldığı bu şerh o kadar meşhur olmuştu ki kelâm ilminde temel ders kitabı olarak medreselerde yüzlerce yıl okutulmuştu. İmam Maturidî'nin talebesi olan Ömer Nesefî (ö.1142)'nin yazdığı Hanefî akâid kitabı *Akâid-i Nesefî* ve Taftâzânî'nin bu esere yaptığı şerh yaygın okutulmuştu.²⁹⁷

²⁹³ Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", **TDVİA.**, C.6, TDVY., Ankara, 1992, ss. 101-102.

²⁹⁴ Ali Özek, "el-Keşşâfî", **TDVİA.**, C.25, TDVY., Ankara, 2002, ss. 329-330.

²⁹⁵ M. Mustafa el-A'zamî, "BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail", **TDVİA.**, C.6, TDVY., Ankara, 1992, s. 371., Hodgson, **İslâm'ın Serüveni 1**, s. 290.

²⁹⁶ H. Doğan, "Medreselerde Okutulan Temel Âkâide Kitapları Üzerine Bazı Tespit ...", s. 656.

²⁹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", **TDVİA.**, C.25, TDVY., Ankara, 2002, s. 200., Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, s. 37., Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler...", ss. 38-39., Birişik, "Medrese", s. 334.

Belâgat

"Meânî", "Beyân" ve "Bedî'" olmak üzere üçe ayrılan belâgat, konuşma sanatının inceliklerini açıklayan bir dersti. Bu derste okutulan kitaplardan biri, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserini şerh eden *Mısbah* isimli şerhiydi.²⁹⁸ Diğer kitap ise Taftâzânî (ö.1390)'nin *el-Mutavvel ale't-Telhîs* isimli eseri idi. Taftâzânî, Hatib Dımışkî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eserini şerh etmişti. Keza Taftâzânî'nin *Muhtasar* ve *Telhîs (Telhîs fi'l-Belâga)* adlı eserleri de Anadolu medreselerinde yüzlerce yıl temel ders kitapları olarak okutulmuştu.²⁹⁹

2.5.8. Öğretim Kadrosu

2.5.8.1. Müderris

Arapça'da öğretene anlamına gelen "tedris" kelimesinden türetilen "müderris" kelimesi medreselerde *ders okutan kimse* anlamında kullanılmaktaydı. Akkoyunluların inşa ettirdikleri medreselerde ders okutan müderrislere ilişkin bilgiler kısıtlıdır. Yine de bazı müderrislere, onların yaşam tarzlarına, yazdıkları kitaplara, devlet yönetimindeki rollerine ve sultanlarla olan ilişkileriyle ilgili bilgilere ulaşılmaktadır. Medreselerde müderrislik yapan Devvânî ve Tihhrânî gibi âlimler,³⁰⁰ aynı zamanda kadı, münşî ve saray kâtibi olarak da hizmet etmişler.³⁰¹ Örneğin Devvânî, Medrese-i Sekh'de bir müderris iken Fars vilayetlerinin (kazâ) yargı işlerinden de sorumluydu. Her gün medresede ders bitiminin ardından yargı işleriyle meşgul olmaktadır.³⁰² Nâsırıyye müderrislerinden Nakşibendî Derviş Sıracüddîn Kasım,³⁰³ Mevlânâ Abdüssamed ve Kadı Şeyhim³⁰⁴ gibi müderrisler de XV. yüzyıl Akkoyunlu başkenti Tebriz'de, Akkoyunlu bilim ve kültür çalışmalarına katkı sağlamışlardır.

²⁹⁸ Sadreddin Gümüş, "*CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif*", TDVİA., C.8, TDVY., Ankara, 1993, s. 136.

²⁹⁹ Şükrü Özen, "*Teftâzânî*", TDVİA., C.40, TDVY., Ankara, 2011, s. 303.

³⁰⁰ Erdem-Uyar, "*Akkoyunlular: Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı*", s. 880.

³⁰¹ Ebû Bekr-i Tihhrânî, *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, (Neşr. Necati Lugal-Faruk Sümer), TTK Yayınları, C. I, Ankara, 1993, s. VII.

³⁰² Woods, a.g.e., s. 382

³⁰³ Woods, a.g.e., s. 245.

³⁰⁴ Woods, a.g.e., s. 386.

2.5.8.2. Mu'îd

Arapça bir kelime olan mu'îd, müderrisin okuttuğu dersleri talebenin daha kolay anlamasını ve öğrenmesini sağlamak amacıyla, *dersleri tekrar eden ve daha açık bir şekilde anlatan hoca* mânâsına gelmektedir. Ders bitiminde müderris gittikten sonra, mu'îd dersleri talebelerin kolay anlayabileceği şekilde tekrar etmekteydi. Mu'îdin bu dersleri tekrar etmesinin sebebi, talebenin bazen kavrayamadığı hususları müderrise sormaktan çekinmesiydi.³⁰⁵ Talebeler, idrak edemediği bazı meseleleri mu'îde daha rahat danışabilmekteydiler.

Müderrislerle ilgili bilgilere ulaşılmasına rağmen, mu'îd kadrosuna ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Fakat genel olarak medreselerin sisteminin temelde aynı olduğu düşünüldüğünde büyük olasılıkla Akkoyunlu medreselerinde de mu'îd kadrosu mevcuttu. Çünkü medreselerin çoğunda bir mu'îdin olması zorunluluktur.³⁰⁶ Nitekim Eyyûbîler zamanında mu'îdlik medreselerde asıl bir kadroydu. Mardin'de bir Akkoyunlu Dönemi eseri olan Sultan Kasım Medresesi, Osmanlı Dönemi'nde altmışlı medreselerdendi.³⁰⁷ Osmanlı medreselerinde mu'îdlerin ellili ve daha aşağı seviyedeki medreselerde bile görevlendirildikleri, müderrisler gibi tayin edildikleri³⁰⁸ dikkate alınırsa Akkoyunlu Dönemi'nde bu medresede de mu'îd kadrosunun bulunduğu güçlü ihtimaldir.

2.5.8.3. Talebe

Medresenin temel unsurlarından olan talebe, Selçuklular'da "fakih" ve "mülâzîm"³⁰⁹ biçiminde adlandırılmaktaydı. Araplar ise "tâlîp" kelimesinin çoğulu olan "talebe" ve "tüllâb" sözcüklerini kullanmışlardır. "Talebe-tüllâb" kelimelerinin yerine Osmanlı Dönemi'nde *âlim* ve *âkil* mânâlarına gelen "danişmend" in yanı sıra, Farsça'da *yanmış* anlamına gelen "sûhte (softa)" ve "müste'îd" kelimeleri kullanılmaktaydı.³¹⁰

³⁰⁵ KAZICI, **İslâm Medeniyeti...**, ss. 379-380.

³⁰⁶ KAZICI, **İslâm Medeniyeti...**, s. 380.

³⁰⁷ Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, s. 571.

³⁰⁸ Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, s. 33

³⁰⁹ Osman Turan, "*Selçuklu Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri*", **Belleten**, C.12, S.45, TTK Basımevi, Ankara, Ocak 1948, s. 78.

³¹⁰ Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, ss. 31-32.

Akkoyunlu medreselerinde eğitim gören talebelerin yeme, içme ve uyku ihtiyaçları ders okudukları medreselerde karşılanmaktaydı. Talebenin medresede kalması onlara hem günlük yaşam açısından iktisadî kolaylıklar sağlamaktaydı, hem de kesintisiz ve daimi eğitim alma ve bilimsel çalışmalar yapma fırsatı sunmaktaydı. Çünkü talebeler medresede kaldığı zaman, mu‘ide bazı meseleler üzerine istediği soruyu sorabilmekteydiler. Ayrıca astronomi gibi bazı dersler, Sultan Kasım Medresesi’nde akşam tedris edilmekteydi.³¹¹ Talebeler, bu ilim merkezlerinde yanlarında aile efradı ya da akrabaları olmaksızın günlük işlerini yaparken el becerilerini de geliştirmekteydiler. Böylelikle kendilerini bedenlen ve zihnen eğiten talebeler, ahlakî açıdan olgunluğa erişerek toplumsal ilişkilerini geliştirmekteydiler.

2.5.9. Medreselerin Fizikî Yapısı

Medreseler, önceleri câmilerin hemen yanında inşa edilmekteydi. Fakat Mardin’deki Sultan Kasım Medresesi’nde olduğu üzere müstakil biçimde inşa edilmelerinin ardından kendi mimarî tarzlarını, yapısal özelliklerini ve işlevsel kullanımlarını oluşturmuşlardır. Ayrıca Orta Asya’dan Anadolu’ya uzanan geniş coğrafyada inşa edilen bu medreselerin mimarî oluşumları, her bölgede aynı şartlar altında oluşmamıştı. Genellikle câmi etrafında kurulan medrese binaları, iklim şartlarına ve dönemin hâkim mimarî üslubuna göre taştan, tuğladan, kerpiçten veya ahşaptan yapılmaktaydı.³¹² Yapılar sadece kullanılan malzemenin niteliği açısından değil, sosyo-ekonomik ve siyasal yönlerden de farklılıklar göstermekteydi. Akkoyunluların inşa ettiği medreseler, genellikle fizikî açıdan İslâm coğrafyasında yapılan pek çok medreseyle benzer özellikler taşımaktaydı. Akkoyunlu medreselerinin fizikî yapıları genel anlamda şu şekildeydi:

2.5.9.1. Avlu

Medrese bina düzeni, avlu etrafında kurulduğu için bir medresenin en önemli yerini avlu bölümü oluşturmaktaydı. Medresenin bir bütün olarak çalışmasını sağlayan avlu, yapının iç düzenini kuran organik bir mekân özelliği taşımaktaydı. Avlular açık ya da kapalı olabilmekteydi. Sultan Kasım Medresesi’nde olduğu gibi açık avlular dikdörtgen biçimindeydi. Kapalı avlular ise kare ya da kareye yakın bir dikdörtgen

³¹¹ Mardin Valiliği, **Mardin İli 2011 Yılı...**, s. 69.

³¹² Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, s. 25.

şeklindeydi. Kapalı avlulu medreselerde bazen revaklar görülmekteyken açık avlulu medreselerde revaklar avlunun bir parçası durumundaydı.³¹³

2.5.9.2. Eyvan

Medresenin avlusunu tamamlayan diğer bir yapı birimi de eyvandı. Medreselerde bir ile dört arasında eyvan bulunmaktaydı. Eyvan, işlev açısından çok önemliydi. Çünkü medreseyi yağmur ve güneş gibi dış etkenlerden korumaktaydı.³¹⁴ Mesela Mardin'deki Sultan Kasım Medresesi'nin tüm derslikleri, gün doğduktan güneş batana kadar güneş ışığından faydalanabilmekteydi. Selsebilli eyvanlar ise Mardin yöresinde çok kullanılan bir eyvan türüydü. Eyvan ve su arasındaki ilişkiyle ilgili bir hikâyesi³¹⁵ de olan Sultan Kasım Medresesi, bu tür eyvana sahip medreselerdendi. Ayrıca kapalı olmayan eyvanlar, çalışma ve dinlenme yeri de olarak da kullanabilmekteydi.³¹⁶

2.5.9.3. Talebe Odaları

Medreselerin en önemli bölümlerinden biri de talebenin kaldığı yer olan talebe odalarıydı. Talebe odalarının avlunun iki yanına konulduğu medrese yapıları, Osmanlı öncesinde Anadolu'da inşa edilen medreselerde bulunmaktaydı. Ekseriyetle bir tarafta dolap nişleri yer alırken diğer tarafta ocak yeri bulunmaktaydı. Kapıları her zaman medresenin avlusuna açılan talebe odalarının bazılarında pencereler mevcuttu, fakat bazılarında bulunmamaktaydı.³¹⁷

2.5.9.4. Mescit

Mescit hemen hemen bütün medreselerde mevcuttu. Mescitler bazen medrese binasının bir uzantısı olarak inşa edilir, bazen de avlu içinde müstakil biçimde yapılırdı. Yaz mevsiminde derslik olarak kullanılan ana eyvandaki mekân, mescit olarak da kullanılmaktaydı.³¹⁸

³¹³ Ziya Kazıcı, **Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi**, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 61.

³¹⁴ Ziya Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1991, s. 263.

³¹⁵ Sultan Kasım Medresesi bütün yönleriyle ele alınırken bu hikâyeye ilişkin bilgi verilecek. Ayrıca bkz. Mardin Valiliği, **81 İilde Kültür ve Şehir: Mardin**, Mardin Valiliği Yayınları, (Edit. Metin Eriş), İstanbul, 2012, s. 69.

³¹⁶ Çatakoğlu, **a.g.t.**, s. 18.

³¹⁷ Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, s. 62.

³¹⁸ Kazıcı, **Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi**, s. 62.

2.5.9.5. Türbe

Medreselerin esas bölümlerinden biri de türbelereydi. Medreseyi inşa ettiren kişiler, bazen medrese içindeki türbelere defnolunmak istemekteydiler. Bu nedenle medreselere, türbe yapımı bir gelenek halini almıştı.³¹⁹ Hatta bazı hükümdarlar, vefat ettikleri zaman, medresenin içine defnolunmalarını istemişlerdi. Bunlardan biri de Nâsırıyye Medresesi'ne defnolunan Uzun Hasan Bey idi.³²⁰

2.5.9.6. Havuz

Medreselerin avlu kısmının ortasında bulunan havuz, medreseye görsellik katan bir unsurdur. Aslında havuz sayesinde medresenin huzur verici ve rahatlatıcı bir ortama kavuşması hedeflenmekteydi.³²¹ Fakat Akkoyunluların Mardin'deki Sultan Kasım Medresesi'ndeki havuzun farklı bir kullanım amacı vardı. Astronomiyle ilgili bilimsel çalışmalar için akşam havuz etrafında toplanılmakta ve dersler gökyüzünün su üzerindeki yansımasından faydalanılarak yapılmaktaydı.³²²

2.5.9.7. Çeşme

Çeşmeler medreselerin içine ya da dışına yapılmaktaydı. Fakat pek çok medresede çeşmeler, medrese binasının hemen dış tarafına, medreseye yakın bir yere yapılmıştı. Böylece medresenin temiz su ihtiyacı mahalle çeşmelerinden karşılanılmaktaydı.³²³ Sultan Kasım Medresesi'nde çeşme, binanın içinde bulunmaktaydı.

2.5.9.8. Kışık Dershane

Açık avlulu medreselerde dersler, sıcak yaz mevsimlerinde eyvanlarda verilmekteydi. Soğuk havalarda ise kışık dershane denilen yerlerde yapılmaktaydı. Kışık dershaneler genelde ana eyvanın sağ ve sol tarafına bitişik şekilde inşa edilmekteydi.³²⁴

³¹⁹ Çatakoğlu, a.g.t., s. 18.

³²⁰ Hinz, a.g.e., s. 95.

³²¹ Kazıcı, Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi s. 64.

³²² Mardin Valiliği, 81 İlde Kültür ve Şehir: Mardin, ss. 69-70.

³²³ Kazıcı, Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi, s. 64.

³²⁴ Çatakoğlu, a.g.t., s. 18.

Zaman zaman medreselerin fizikî koşullarının iyileştirilmesine yönelik değişiklikler yapılabilmekteydi. Bu değişiklikler gerek müderrislerin ve mu'îdlerin ihtiyaçları doğrultusunda gerekse birdenbire ortaya çıkan durumlarda olmaktadır. Kullanım amaçlarının genişlemesi sonucu yeni yapı elemanlarına ihtiyaç duyan medreseler, giderek bir külliye şeklinde inşa edilmeye başlanmıştır. Bu durum aslında devletin ekonomik durumuyla doğrudan ilişkilidir. Devletin iktisadî açıdan ilerlemeler kaydetmesi, medreselerin giderlerini karşılayan vakıflara da yansımıştır. Artık iyiden iyiye kurumsallaşan bu kurumlar, fizikî ve mimarî açıdan önemli gelişmeler kaydetmişler.³²⁵

2.6. Akkoyunlu Dönemi Medreseleri

Akkoyunluların hüküm sürdüğü topraklarda inşa ettikleri medreselerin sayısı hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Ulaşılanlar ise binalarının kalıntılardan ve kaynaklardaki doğrudan ya da dolaylı atıflardan tespit edilebilmektedir. Kaynaklardan ulaşıldığı kadarıyla bu çalışmayla ilgili edinilen Akkoyunlu medreseleri şunlardır:

2.6.1. Şeyh Safa Medresesi (Diyarbakır)

Şeyh Safa Medresesi, Şeyh İbrahim Sâfi'nin oğlu Şeyh Cüneyd'in isteği üzerine, Uzun Hasan Bey tarafından, XV. yüzyılın ortalarında inşa ettirilmişti.³²⁶ Şeyh Safa Câmîi'ne câmiye bitişik yaptırılan medresenin adı, önceden "Câmi'ü's-Safi" iken sonraki dönemlerde "Câmi'ü's Safa" olmuştur. Şeyh Safa ismiyle birlikte "İparlı", "Parlı", "Parli", "İbariye", "Ibariye", "İpariye" gibi adlarla da anılmaktaydı.³²⁷ Şeyh'e duyulan saygıdan dolayı medreseye ve câmiye "Şeyh Safa" adının verildiğine

³²⁵ Çatakoğlu, a.g.t., s. 18.

³²⁶ Metin Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1981, s. 114.

³²⁷ Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi II**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay., Diyarbakır, 1998, s. 467., Ara Altun, "*Safa Camii Medresesi*", **Mimarlık, Şehircilik ve Turizm Dergisi: Arkitekt**, C.40, No.341, (Haz. Zeki S. Sayâr), Dilek Matbaası, İstanbul, 1971, s. 33., Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır (Müze Şehir): "Diyarbakır Camileri"**, (Haz. Ş. Beysanoğlu, M. Sabri Koz, E. Nedret İşli), YKY., İstanbul, 1999, s. 210., Metin Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yay., İstanbul, 1971, s. 48., İlhan Erdem, "Ak-Koyunluların Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri", **GTT**, (4), Ankara, 2002, s. 376.

inanılmaktadır. Ünlü bilgin ve tarihçilerden Müslihüddin Lârî'nin bir süre bu medresede ders vermesinden dolayı onun adıyla da anıldığı bilinmektedir.³²⁸

Şeyh Safa Medresesi'nin yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 1531 senesinde onarılan Şeyh Safa Câmîi'nin kapısının ve revaklarının artmasından hareketle medresenin XV. yüzyılın ikinci yarısında yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Çünkü medrese, câmîinin güneyindeki avlunun içine inşa edilmişti.³²⁹ Burada doğu-batı yönünde medreseye ait bir kalıntı uzanmaktadır.³³⁰ Tek katlı ve örtü kısımları dışında tamamen kesme taştan yapıldığı anlaşılan medresenin³³¹ konumu ve câmîi ile pek çok ortak özellikler taşımasından dolayı XV. yüzyılın başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir.

Medresenin mimarının kim olduğu açıklığa kavuşturulamayan bir diğer konudur. Ancak câmîinin onarım kitabesindeki Arapça yazıtta mimar ve mühendis Üstad Ahmed'ül-Âmidî'nin isminin geçmesi, adı geçen ismin medresenin mimarı olabileceğini akla getirirse de bunun ispatı oldukça güç görünmektedir.³³² Bu kitabe şu şekildedir:

*"Bismillâhirrahmânirrahîm. Müslümanların ve İslâm'ın sultanı, yerlerde Allah'ın gölgesi, Süleyman-ı âzâmet ve haşmet menbaı, Osmanlı padişahlarının gözü, Acem, Arap ve Rum sultanlarının sultanı ulu hakan en büyük sultan, Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman'ın devlet-i zamanında lütuf sahibi Allah'ın rahmetine çok muhtaç ve kullarının en küçüğü, zaif kul, fakir Amidli Hacı Abdurrahman oğlu Hacı Hüseyin Ali bu câmii-i şerifi onarttı. Allah her ikisinin taksiratını affetsin. Bu yapı üstündeki mühendis Amid'li Usta Ahmed'dir. Hicret-i nebeviyyenin 938 senesi tarihinde bu iş cereyan etti. Kâtibi Zaif Kul Simi Abdullah oğlu Mehmed"*³³³

³²⁸ Hamza Keleş, "Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S.38, Ankara, 2006, s. 4., Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, s. 151., Çelebi, **Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, (2013) C.1, Kitap 4, s. 43., Erşahin, **a.g.e.**, s. 215., Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 114.

³²⁹ Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 114.

³³⁰ Altun, **a.g.m.**, s. 33.

³³¹ Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, s. 152.

³³² Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 115.

³³³ Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 115., İrfan Yıldız, "Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Öncesi Cami ve Mescitleri": **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları III, Diyarbakır, 2011, s. 238.

Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* isimli eserinde câmiler bahsinde, Diyarbakır'daki eğitim ve ilim yerleriyle ilgili "(cuma namazı kılınan) Diyarbakır câmilerinin her birinde birer veya ikişer ilim öğretim evleri medreseler vardır."³³⁴ cümlelerinin ardından, tedrisat açısından önemli gördüğü "*Mercaniye Medresesi (Mesudiye Medresesi), Şafî Medresesi, Peygamber Câmii Medresesi, İpariye Medresesi, Hüsreviye Medresesi, Sarulizâde Medresesi, Şeyh Rumî Medresesi ve (...) Medreselerini*"³³⁵ zikretmiştir. Medreseler bahsinde ise Akkoyunlu Dönemi'nde inşa edilen Şeyh Safa Medresesi ile ilgili "*İpariye medresesi meşhur medresedir, kim burada ilm-i beyân görülür. Onun için talebeleri yakın zamanda âyân u beyân olup sâhib-i sadr olur yani talebeler yakın zamanda açık seçik hale gelip makam sahibi olur.*"³³⁶ demiştir. Evliyâ Çelebi'nin ifadelerinden bu medresede ilim tahsil eden talebelerin, kısa bir zaman diliminde eğitimlerini tamamlayıp devlet yönetiminde önemli makamlara eriştikleri anlaşılmaktadır.

Şeyh Safa Medresesi hacim olarak küçük bir medresedir. Medrese odalarının bir avlu etrafında yerleştirildiği mimarî düzen terk edilmiştir. Medresenin bütün mekânları bir çizgi üzerinde toplanmıştır. Bu özelliğiyle Diyarbakır medreseleri içinde ilginç bir örnek teşkil eden medrese, Anadolu'da şimdiye kadar rastlanılmayan bir biçimin örneğidir.³³⁷

Pek çok medresede olduğu gibi Şeyh Safa Medresesi'nde de en önemli bölüm dershaneydi. Diğerlerinin aksine, bu medresede dersane ortaya alınmış ve her iki yanında yer alan ikişer medrese odasının önüne revaklar yerleştirilmişti. Duvarlarında küçük rafların bulunduğu medrese odaları, birer pencereyle dışarıya açılmaktaydı. Bu sayede güneşin devamlı olarak güneyden geçmesiyle güneş ışınları bu küçük odalara daha uzun süre aydınlık sağlamaktaydı. Medresenin uzun ve yan odaları böyle bir

³³⁴ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Y.K.Y., C.1, Kitap 4, İstanbul, 2013, s. 24.

³³⁵ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 24.

³³⁶ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (2013) C.1, Kitap 4, s. 24., Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 114.

³³⁷ Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi "*Akkoyunlular*", *Gelişim Yayınları I*, İstanbul, 1986., s. 279., Altun, *a.g.m.*, s. 33., Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, s. 152.

avantaja sahip olmasa da genel olarak talebe odalarında ışık ve güneş sorunu başarıyla çözülmüştü.³³⁸

Bu medrese günümüzde Diyarbakır'ın Sur İlçesi'nin Melek Ahmet Paşa Mahallesi'nde bulunmaktadır. Diyarbakır'ın seçkin anıtsal mimarilerinden biri olan medrese, korunması gereken bir kültür varlığı olduğundan Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından özgünlüğü korunarak medrese mekânlarının iç kısmı tamamen boyanıp sıvanmıştır. Medresenin kapı ve pencereleri yenilenmiştir. Medrese ve avlunun zemini bazalt kesme taşlarla döşenmiştir. "Şeyh Sefa/İparlı/Müslihüddin Lâri Medresesi" adı ve (21.00.01/100) envarter numarasıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü veri tabanında "Türkiye Kültür Mirasları" arasında kayıtlıdır.³³⁹

2.6.2. Nebî Camiî Medresesi (Diyarbakır)

Nebî Câmîî, XV. yüzyıldan kalma bir Akkoyunlu eseridir. Minaresinin üzerindeki yazıttan "Diyarbakırlı Kasap Hacı Hüseyin" tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.³⁴⁰ Bu yazıtta devamlı olarak Hz. Muhammed'den "*Kaal en Nebîyyin*" diye söz edildiği için halk arasında "Nebî" ya da "Peygamber Câmîî" olarak bilinmektedir. Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde de bu yapının adı "Peygamber Câmîî" olarak geçmektedir. Bu câmîyle ilgili Evliyâ Çelebi eserinde "...*Ve Dağ Kapısı yakınındadır. Bu da eski câmidir ve gayet rûhaniyet vardır. Hepsi kârgir kubbelerdir ve baştanbaşa kurşunludur. Bir dört köşe minaresi vardır. Bir tarafında yine Şafî Câmîi vardır. Mihrabı, minberi ve müezzinler mahfeli sade süslüdür. Avlusunda havuzu ve fiskiyeleri mükellefdir. Bu da çok cemaate sahiptir. Bunda da rûhaniyet vardır. Hayır sahibinin rüyasına Hazreti Peygamber girmiş, onların öğretmesiyle yapıldığından 'Peygamber Câmîi' adıyla meşhurdur.*"³⁴¹ bilgisini vermekte ve bilginlerin öğretim evlerinin anlatımına geçmektedir: "*Hepsi (---) adet ilim yuvası*

³³⁸ Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 115., Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, s. 152., Gündoğdu, "*Akkoyunlu Devri Mimarisi*", s. 160., Altun, **a.g.m.**, s. 33., Ara Altun toprak zeminin dolması ve kalıntıya sığınanların asgarî yaşama koşullarını elde etme çabalarından dolayı yapının biçimini değiştirmiş olduğunu söylemektedir. Altun, buna karşın yine de genel olarak yapının formunun kesinlikle anlaşılmağa olduğunu belirtmektedir.

³³⁹ Nevin Soyukaya, Ercan Alpay, Fatma Kaya, Elif Hanar, Şeref Yumruk, Zafer Han, Orhan Balsak, **Diyarbakır Kültür Envarteri: (Merkez I)**, Diyarbakır İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakır, 2012, s. 238.

³⁴⁰ Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 117.

³⁴¹ Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, (2013), C.1, Kitap 4, s. 22.

medreselerdir. Birincisi yukarıda yazılan câmilerin her birinde birer ve ikişer ilim öğretim evleri medreseler vardır. Ancak bunlardan Câmi-i Kebir'de Mercaniye Medresesi: Bilginler arasında pâyesi vardır. Müderrisi ondan mollalığa yükselir. Müderrisi ve talebeleri vardır. Vakıfları sağlam olduğundan maaşları, et ve aydınlatma ücretleri devamlıdır."³⁴² ifadeleriyle önce şehrin önde gelen medreseleri ve buralarda beyan, fıkıh, kelim, tasavvuf, tevhid ve tefsir gibi okutulan ilimlerden bahsettikten sonra Nebî Câmî Medresesi ile ilgili "*Ve medrese-i Câmî-i Peygamber: Talebesi çokdur. Bunda bir kerre ilme bed' eden elbette ve elbette mahrum kalmamıştır.*"³⁴³ bilgisini vermiştir. Ancak Evliyâ Çelebi'nin bu medreseyle ilgili verdiği bilgiler sınırlıdır.

Nebî Câmî Medresesi'nin olduğu çevrede yol genişletme ve çevre düzenlemesi gibi çalışmalar yapıldığından medresenin bütünlüğü bozulmuştur. Ancak bu çalışmalar yapılmadan önce bölgede araştırma yapan Hasan Basri Konyar'ın "*Bugünkü medreseler Kadriye, Zinciriye, Mes'udiye, Ragibiye, Alipaşa, Peygamber Câmî, İbâriye'dir.*"³⁴⁴ ifadesinden bölgede yer alan tüm medreselere ve bu medreselerin önceki durumlarına ilişkin bilgilere ulaşılmaktadır. Ayrıca Nebî Câmî'nin batısında bulunan bu medrese Birinci Dünya Savaşı sırasında yıkıldığı ve "*Seyfüddîn Medresesi*"nin bulunduğu belirtilmektedir.³⁴⁵ Ancak Seyfüddîn-i Amidî'nin kendi adıyla inşa ettirdiği bu medresenin yapımının XII. yüzyılın sonu veya XIII. yüzyılın başına tarihlendirilebileceğinden Basri Konyar'ın sözünü ettiği medresenin, bu medrese olamayacağı öne sürülmektedir. Gerekçe olarak da yapının o yıllarda yıkılmış olduğu gösterilmektedir.³⁴⁶

Hem Hasan Basri Konyar'ın hem de Evliyâ Çelebi'nin sözünü ettikleri XV. yüzyıl Akkoyunlu eserlerinden olan Nebî Câmî Medresesi, Diyarbakır'da Dağ Kapısı yakınlarında, Nebî Câmî'nin kuzeyinde yer almaktadır.³⁴⁷ Medrese binasıyla câmî

³⁴² Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (2013), C.1, Kitap 4, s. 24.

³⁴³ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (2013), C.1, Kitap 4, s. 24.

³⁴⁴ Hasan Basri Konyar'ın verdiği bu bilgilere Metin Sözen'in *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi* adlı kitabından ulaşılmıştır. Bkz. Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 118.

³⁴⁵ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 118.

³⁴⁶ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 118.

³⁴⁷ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (2013), C.1, Kitap 4, s. 24., Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 117, Erşahin, *a.g.e.*, s. 216., Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, ss. 43, 45, 117., Gündoğdu, "*Akkoyunlu Devri Mimarisi*", ss. 160-161.

arasındaki havuz ise günümüzde farklı amaçlarla kullanılmaktadır. Havuz, kısmen günümüze kadar ulaşabilmiştir. Avlunun ortasında yer alan bir havuzu ve etrafında bulunan medresesinin yanı sıra câmisi de olan bu bölüm, Akkoyunlu Dönemi'nde oluşturulmuştur. Bununla birlikte, medreseyi yakından ilgilendiren Nebî Câmîi'nin yıkılan minaresi, 1530 yılında Hanefiler Câmîi ile birlikte tekrar yapılmıştı ve yan yana üç mekândan oluşmaktadır. Câmînin kuzeyinde kalan mekânların ise medresenin hangi bölümlerini oluşturduğu belirlenememiştir.

Medresenin inşa tarihinin belirlenmesindeki güçlüklerin sebebi, yapının kalan bölümlerinin son zamanlarda onarılmış olmasıdır. Ayrıca bu medrese, XV. yüzyıldan başlanarak 1530 yılına kadar gelinen uzun süreçte, çok fazla eklemelere ve değişikliklere uğradığı için yapım tarihinin belirlenmesi zorlaşmaktadır. Çünkü medresesinin bulunduğu çevre, tümüyle bir değişim geçirmiştir. Hanefiler Câmîi yıkılmış, minare Şafîîler Câmîi'nin yanına taşınmış ve Osmanlı Dönemi'nde eklenen kemerli giriş bölümü de yok olmuştur. Böylesine geniş çaplı bir değişimin olduğu çevrede, Nebî Câmîi Medresesi'ne ait mekânların, medreseyi bütünüyle yansıtabilmesi oldukça zor görünmektedir.³⁴⁸

Günümüzde Nebî Câmîi'nin batısında, dışarıya birer pencere ve kapıyla açılan üç büyük mekân yer almaktadır. Ayrıca daha sonra eklenip eklenmediği kesin olarak anlaşılamayan birbiriyle bağlantılı iki mekân da bulunmaktadır. Bu üç mekânın doğusunda sekiz küçük oda mevcuttur. Bunların önünde ise güneydeki avluya açılan revaklı bölüm yer almaktadır. İşlevleri değiştirilerek kullanılan bu mekânlar, bir ölçüde Diyarbakır'daki Şeyh Safa Medresesi'ni anımsatmaktadır. Çünkü her iki medresede de ortada avluya açılan derin bir eyvan mevcuttur. Bu eyvanın sağ ve solundaki revakların arkasında odalar bulunmaktadır. Bu yapının nasıl bir değişikliğe uğradığı da bilinmemektedir. Bedri Günküt, 1747 yılında Diyarbakır'da vali olan Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Nebî Câmîi Medresesi'nin yanında bulunan dâr'ül-kurrâ'yı yaptırdığını ifade etmektedir.³⁴⁹

Evliyâ Çelebi'nin "*Yukarıda yazdığımız câmilerin her birinin birer müderrisi olup, ikişer de medreseleri vardır.*"³⁵⁰ cümlesinden medresenin varlığı anlaşılmakta,

³⁴⁸ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, ss. 72, 117, 118.

³⁴⁹ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 118.

³⁵⁰ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, (2013), C.2 Kitap 4, s. 24

ancak bu medreseyle ilgili daha fazla bilgiye ulaşamamaktadır. Fakat Mehmet Mehdi İlhan'ın "*XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları*" adlı makalesinden bu medreseyle ilgili bir fikir edinilebilmektedir. Şöyle ki Hüsrev Paşa Medresesi'nde tedrisat gerçekleştirilmesi için günlük elli akçe tahsis edilmekteydi. Ayrıca iki talebeye de günde dörder akçe, muallime beş akçe ve muallim halifesine iki akçe verilmekteydi. Derslerin yapılması gerçekleştirilmesi için Mesudiye Medresesi'ne ise günde elli akçe ayrılmaktaydı. Altı öğrenciye günde toplam on iki akçe verilmekteydi. Bu medresede ders veren Mevlana Abdülatif'e günde sekiz akçe, Derviş Muhammed'e üç akçe, Piri Çelebi'ye iki akçe, Hüseyin Penbeduz'a bir akçe ve Hacı Muhammed'e dört akçe ödenmekteydi.³⁵¹ Bu bilgilerden yola çıkılarak eğitim-öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için müderrislere ve talebelere tahsis edilen akçe miktarlarının, Akkoyunlu Dönemi'nde Nebî Câmî Medresesi'nde eğitimin yapılması için ayrılan akçe miktarlarına yakın olduğu çıkarımı yapılabilmektedir.

2.6.3. Hasan Pâdişah Medresesi (Ruha/Urfa)

Akkoyunluların inşa ettikleri medreselerden biri de Uzun Hasan Bey'in Urfa'da kendi adıyla yaptırdığı Hasan Pâdişah Medresesi'dir. Urfa konusunda ayrıntılı bilgi veren Evliyâ Çelebi'nin, bu şehirdeki medreselere ve eğitim-öğretimin yapıldığı diğer yerlere ilişkin verdiği bilgi şu şekildedir:

"Tamamı (---) adet medreselerdir. Kızıl Câmi Medresesi, Firuz Bey Medresesi, 'Sultan Hasan Medresesi' vardır. Her câmide ayrıca öğrenci odaları da vardır. Ama bunların hususî dersîamları³⁵² ve evkafları vardır. Üç adet dâr'ül-kurrâ ve dâr'ül-hadîsleri de vardır. Talebesi gayet çok, Kürd bilginleri de çoktur. Bütün ilimleri tahsil etmiş müfessir, musannif ve bilgisiz deniz gibi engin kimse vardır. Otuz adet ebced okuyan çocuk mektebi vardır. Kızıl Câmi Mektebi, Hazret-i İbrahim Halil Mektebi, Sultan Hasan Mektebi, Ak Câmi Mektebi ileri gelenlerindedir. Her sene başında bayramlık elbiseleri vakıf tarafından yetim çocuklara dağıtılır. Surra ve hediyeleri boldur. (...)"³⁵³

Evliyâ Çelebi'nin yazdıklarından, aslında Urfa'da eğitimin sadece medreselerde değil aynı zamanda câmilerde ve mekteplerde verildiği anlaşılmaktadır.

³⁵¹ Mehmet M. İlhan, "*XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları:1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar*", **DTCF DER.**, C.16, S.21, Ankara, 1992, s. 55.

³⁵² "**Dersiâm (درس عام)**" medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan bir unvandır.

³⁵³ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, (2013) C.1, Kitap.3, s. 116.

Ayrıca Evliyâ Çelebi'nin eserinden Hasan Pâdişah Medresesi adı geçse de medrese hakkında verdiği bilgiler çok kısıtlıdır.

Uzun Hasan Bey'in kaledeki 867/1462 tarihli kitâbesi dikkate alındığında, bu câmi ve medrese XV. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmektedir. Bu kalenin (Kara Yülük) Osman Bey'in oğlu Uzun Hasan Bey (Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır Ali) tarafından 867/1462-1463 tarihinde tamir edildiğini bildiren, iç kalenin doğu duvarındaki kitâbe şöyledir:

*"Bismillâhirrahmânirrahîm. Mâ emera bi imâretihî Sultânü'l-Melikü'l-a'zam Ebu'n Nasr Hasan Bahadır Ali bin Osman bek elyabender Han halledallâhu mülkehû ve sultanehû ve zâlike sene seb'a ve sittîn ve semâne mie"*³⁵⁴

Medresenin yeriyle ilgili bilgilere yine Evliyâ Çelebi'nin eserinden ulaşılmaktadır. Evliyâ Çelebi'nin 1056/1646 tarihinde Urfa'ya yaptığı seyahatte "Sultan Hasan Medresesi" diye bahsettiği Hasan Pâdişah Medresesi, bugün Urfa'da "Akarbaşı Mevkii"nde bulunan Hasan Pâdişah Câmîi ile birlikte, câmi avlusunun kuzeyinde yaptırılmıştı.³⁵⁵

Medrese, değişen çevre koşulları yüzünden tahribata uğramıştır. Urfa şehriyle ilgili araştırmalar yapan Mehmet Şani Eren'in, Hasan Pâdişah Câmîi ile ilgili "*Câmii'nin dikdörtgen bir avlusu vardır. Doğu tarafında eskiden mevcut olan medrese binası son yıllarda yıkılmış olup yeri ambar olarak kullanılmaktadır. Avlunun kuzey tarafındaki medrese odaları buradan geçen caddenin genişletilmesi için yıktırılmıştır. Bugün bu yönde mazgallı bir duvar görünmektedir ki sonradan yapılmıştır.*"³⁵⁶ ifadelerinden medresenin uğradığı tahribatın derecesi anlaşılmaktadır. Medresenin yerinden bugün Akarbaşı Yolu geçirilmiş ve böylece medrese odalarının önünde bulunan câminin minaresi de yol kenarında kalmıştır.³⁵⁷

Uzun Hasan Bey tarafından yaptırılan medrese, Osmanlı Devleti'nin geç dönemlerine kadar faal olarak hizmet vermişti. Çünkü Şeyh Muhammed Halid (1823-

³⁵⁴ Mehmet Memiş, *Şanlıurfa Medreseleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, s. 67.

³⁵⁵ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (2013), C.1, Kitap.3, s. 116., M. Memiş, *Şanlıurfa Medreseleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 67.

³⁵⁶ M. Şani Eren'in bu ifadesine Metin Sözen'in *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi* adlı eserinden ulaşılmıştır. Bkz. Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 117.

³⁵⁷ M. Memiş, *Şanlıurfa Medreseleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, ss. 67-68.

1893) bu medresede ders almış, Hacı Mustafa Hafız (ö.1908) ile Sôranlardan Halil Efendi burada müderrislik yapmış ve Müftü Abdüllatif Efendi tefsir ilmiyle ilgili dersler vermişti.³⁵⁸ Bugün ise Hasan Paşa Külliyesi'nde yalnızca câmi bölümü ayakta kalabilmiştir.³⁵⁹

2.6.4. Ferahşad Bey Medresesi (Pulur/Bayburt)

Akkoyunluların erken yerleşim yerlerinden biri olan Bayburt; Korkmaz Bey, Kutluk Bey, Ferahşad Bey gibi Akkoyunlu sülalesinden gelen yöneticiler ve emîrlerin yaptırdığı câmi, medrese, mekteb, tekke, zâviye, han, hamam gibi eserleri bünyesinde barındırmaktadır. Bayburt'ta yapılar topluluğu biçiminde, bir külliye içerisinde oluşturulan bu eserler, Akkoyunluların erken dönem mimarî anlayışını yansıtmaktadır. Akkoyunlulardan Korkmaz Bey'in oğlu Ferahşad Bey (Ferhadşah Bey) tarafından 1517 yılında Bayburt'un Pulur Kasabası'nda bir külliye yaptırılmıştı. Külliye, Ferahşad Bey Câmî ile bir medrese, han ve hamamı kapsamaktaydı.³⁶⁰

Ferahşad Bey Medresesi, Pulur'un kuzey kesiminde, Ferahşad Bey yapılar topluluğunun kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır. Erzurum ve Ahlat şehirleri üzerine çalışmalar yapan Abdürrahim Şerif Beygu, Pulur'un kuzey kesiminde bulunan bu medresenin Akkoyunlu sülalesinden Süleyman Bey tarafından yaptırıldığı öne sürmüştür.³⁶¹ Ancak medrese, eğer Erzurum'da 1208/1793-94 yılında ölen Süleyman Bey tarafından yaptırılmışsa, inşasının XVIII. yüzyıl sonlarına doğru tamamlanmış olması gerekirdi. Oysa bu medrese hakkında, 1298/1881 tarihli bir tapu kaydında "*Zâviye-i câmiî şerif ve medrese-i münif Gazi Ferahşad Bey der kariye-i Pulur.*"³⁶² biçimindeki ifadede Ferahşad Bey'in adı geçmektedir. Buradan medresenin câmiyle birlikte inşa edildiği anlaşıldığından Akkoyunlu Süleyman Bey tarafından onarıldığı çıkarımı yapılmaktadır. Ayrıca Ali Kemalî'nin Ferahşad Bey yapılarıyla ilgili kaleme aldığı risalede "*Pulur karyesinde gayet muntazam ve âsârı nefise-i hayriyeden madut kârgir bir câmi ve ittisalinde bir imaret bir misafîrhane ve bir hamam bina*

³⁵⁸ Mahmut Karakaş, **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 108.

³⁵⁹ Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 117.

³⁶⁰ Woods, **a.g.e.**, s. 392., Keleş, **a.g.m.**, s. 7., Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, "*Akkoyunlular*", **Meydan Yayınları I**, İstanbul, 1969, s. 237.

³⁶¹ Beygu, **Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, s. 252., Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 130., Erşahin, **a.g.e.**, s. 216.

³⁶² Keleş, **a.g.m.**, s. 7., Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 130.

eylediği."³⁶³ bilgilerine ulaşılmaktadır. Ayrıca Kâtip Çelebi'nin "*Cihannüma*" adlı eserinde bu konuya dair bilgi olduğu câmi, han, hamama değinildiği bildirilmektedir. Tüm bu bilgilerin ışığında medresenin bânisi olarak Ferahşad Bey kabul edilirse, medresenin yapımının 1517 yılı dolaylarında bitirilmiş olması gerekmektedir.³⁶⁴

Ferahşad Bey Medresesi, Ferahşad Bey Câmîî'nin önünde bulunan avlunun kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Tek katlı olan medrese beş bölümden oluşmaktadır ve "L" biçimindedir. Doğu-batı yönünde yan yana sıralanan üç oda medresenin kuzey kanadını oluşturmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan iki dikdörtgen oda ise medresenin doğu kanadını teşkil etmektedir. Böylece kuzey kanadı ile doğu kanatları "L" şeklini meydana getirmektedir. Boyutları birbirine yakın üç küçük bölümün dışında, biraz daha büyük iki bölüm bulunmaktadır. Boyut olarak küçük olan bu medrese, güzel nişlerle süslü odalara sahiptir. Bütün odaların kapıları avluya açılmaktadır. Avluya açılan kapı ve pencereler özenle yapılmış, yüzeyleri fazla derin olmayan taş kemerlerle hareketlendirilmiş, kemer içleri yer yer Farsça yazıtlarla değerlendirilmiştir. Toprak damla örtülü olan medrese binasının özellikle avlu cephesi, renkli ve farklı boyutlarda (kelkit) kesme taşlardan yapılmıştır.³⁶⁵

Medresenin iç kısımları, dolma duvardır. İç bölümlerde göze ilk çarpan kısım ocaklardır. Büyük mekânın kuzey duvarında bulunan ocağın iki yanına, hareketli kemerleri olan üç bölümlü nişler yerleştirilmiş ve tümünde beyaz taş kullanılmıştır. Başta bunlar olmak üzere tüm bölümler pencerelerden yeterli oranda ışık almaktadır. Ancak bu kadar özenle yapılmış olan bu medresenin inşa edildiği zamanlarda uygulanan örtü sistemi tam olarak anlaşılamamıştır. Bugün tümü toprak damla örtülüdür. Medresenin batı kısmındaysa mutfak yer almaktadır ki bunun, Ali Kemalî'nin sözünü ettiği imaret olduğu tahmin edilmektedir. Medresenin bir bölümünü de misafirhane oluşturmaktadır. Medresenin hanı ise günümüze kadar ulaşamamıştır.³⁶⁶ Câmî, han, hamam, medrese, imarethane ve misafirhaneden oluşan Ferahşad Bey'in yaptırdığı bu yapılar topluluğu içinde, câmiden sonra uzun süre ayakta kalabilen yapı medresedir. Nitekim yapılar topluluğunun diğer unsurları,

³⁶³ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 130.

³⁶⁴ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 130.

³⁶⁵ Bayburt İl Kültür ve Turizm Müdürl., *Kültürün Kale Kenti Bayburt*, Bekder Yay., Ankara, 2011, s. 113., Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 132, Gündoğdu, "*Akkoyunlu Devri Mimarisi*", s. 157.

³⁶⁶ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 132.

özellikle Akkoyunlu Devleti'ni yıkan Safevîlerin tahribatı sonucu yıkılmıştı.³⁶⁷ Bu nedenle hamam ve medresenin dışındaki diğer yapılar ayakta olmadığı için bu yapılar topluluğunun biçimlenme düzeninin saptanması güçleşmektedir.³⁶⁸

2.6.5. Sultan Kasım Medresesi (Mardin)

2.6.5.1. Medresenin Bânîsi

Akkoyunlu Devleti'nin son dönemlerinde "Daî Kasım" ya da "Kasım Padişah" olarak bilinen Kasım b. Cihângir, 1494 yılında Şiraz valiliğine, 1496 tarihinde ise Diyarbakır valiliğine getirilen Kasım b. Cihângir, eyalet başkenti Mardin'de kendi adına para bastırmış, fermanlar yayımlamış, dış ülkelerle iyi ilişkiler kurarak bağımsızlığını güçlendirme yoluna gitmiş,³⁶⁹ kültürel kurumlar inşa etmeye girişmişti. Bu kurumlardan biri de Sultan Kasım Medresesi'ydi (bkz. ek 7).

Artuklular Dönemi'nde yapımına başlanan ve Timurlular Dönemi'nde Moğolların saldırıları sonucu inşası yarım kalan bu medresenin yapımı, Akkoyunlu sultanı Kasım b. Cihângir Dönemi'nde tamamlanmıştır.³⁷⁰ Bu konuda Fransız mimar, restoratör ve sanat tarihçisi Albert Gabriel, bu medrese binasıyla Sultan İsa Medresesi arasındaki büyük mimarî benzerliği, Akkoyunluların Mardin'i ele geçirdikleri zaman henüz inşası bitmeyen medreseyi tamamlatmış oldukları şeklinde açıklamaktadır. Gabriel, bu açıklamayı yaparken binanın üzerinde yapılış tarihine ait hiçbir kitabe bulunmamasını da göz önünde bulundurmıştır.³⁷¹ Bu bilgiler ışığında, medresenin büyük olasılıkla 1487-1502 yılları arasında bitirildiği tahmin edilmektedir.³⁷²

³⁶⁷ Akkoyunlu Devleti'ni yıkan Şah İsmail, Azerbaycan sahasından sürdüğü Akkoyunluları bu bölgelerde de takip etmiş ve buraları aşırı derecede tahrip etmişti. Bu durum adı geçen bölgeyi Osmanlıların fethetmesine kadar da sürmüştür. Nitekim İbn Kemal, Şah İsmail'in Akkoyunluları bertaraf etmek için giriştiği katliamlardan bahsederken onun hakkında "*Hasan Han'ın soyundan ve dirisinden ölüsünden gezdiği yeri arattı, ilde ve şehirde ve köyde teftiş etdi, her nerede Akkoyunlu'ya mensub ol sürüden mahsub kişi bulduysa öldürüp kanın yere akıtdı.*" şeklinde söylemekte, Şah İsmail'in medrese ve mescitleri harap ettirdiğini belirtmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. İsmet Miroğlu, **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası**, TTK Yay., Ankara, 1990, s. 35.

³⁶⁸ Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 132., Woods, **a.g.e.**, s. 301.

³⁶⁹ Woods, **a.g.e.**, ss. 167-168., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 152. Erşahin, **a.g.e.**, ss. 125-126.

³⁷⁰ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, s. 230., Yinanç, "*Akkoyunlular*", s. 262., Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, s. 571., Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 119., Erşahin, **a.g.e.**, s. 216., Woods, **a.g.e.**, s. 393., Banu Bilgicioğlu, "*Mardin*" **TDVİA.**, C.28, TDVY., Ankara, 2003, s. 50.

³⁷¹ Gündoğdu, "*Akkoyunlu Devri Mimarisi*", s. 161, Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, ss. 120, 212.

³⁷² Erşahin, **a.g.e.**, s. 216., Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, s. 119.

Sultan Kasım Medresesi,³⁷³ halk arasında genellikle "Kasımiyye Medresesi" adıyla bilinmektedir. Bu eğitim ve bilim kurumu, Mardin şehrinin batısında, eskiden *Bâb-ı Zeytûn* adı verilen yerin dışında,³⁷⁴ yani şehrin güneybatısında ve dışındadır. Kaynaklarda "zâviye" ve "mescid", "medrese" ve "zâviye"³⁷⁵ olarak da karşılaşılan Akkoyunluların bu eserin mimarı kesin olarak bilinmemektedir.³⁷⁶

Metin Sözen, şehrin dışında Cihângir Bey Zâviyesi ile birlikte inşa edilen bu yapının XV. yüzyılda Türkmenlerin bu bölgeye yerleştirilmesi siyaseti içinde değerlendirilebileceğini belirtmekte ve Nejat Göyünç'ün arşiv belgeleri ışığında bu konuya değinmesini, buna dayanak olarak göstermektedir.³⁷⁷

2.6.5.2. Medresenin Vakfı

Sultan Kasım Medresesi, Mardin'deki medreseler arasında, XVI. yüzyılda vakıf gelirleri en fazla olan medreseydi. Öyle ki bu medresenin vakıfları arasında 1526 yılında sadece Mardin'de 243 dükkân mevcuttu. Bu dükkânlardan 74 tanesi Kaysariyye adı verilen büyük bedestenin içerisinde bulunmaktaydı. Ayrıca şehirdeki Kasımiyye Hamamı, Kurs-ı Ednâ Köyü'nde dört, Amışmiş ve Karadere köylerinde birer değirmen mevcuttu. Bunlarla birlikte Kurs civarında on beş, Rişmil'de bir ve Mardin şehri etrafında altı adet bağ da vardı. Mardin kazasına bağlı Şamrah, İbrahimiyye, Kelbîn, Kızılkend gibi pek çok köyün dörte birlik hububat hisseleri bu evkafa dâhildi. Medresenin toplam geliri 141.082 akçeye ulaşmaktaydı. Bu gelirden medrese, zâviye ve mescidin bütün masraflarını karşıladıktan sonra artan günlük 51 akçe, yıllık 18.360 akçe ise havâss-ı humâyûna verilmekteydi. 1540 senesinde bu vakıflara Diyarbakır'da bulunan Kasım Pâdişah evkâfına ait 13 dükkân da ilâve edilmişti. Böylelikle yıllık gelir, 199.631 akçeye yükselmişti.³⁷⁸

³⁷³ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, ss. 120-121.

³⁷⁴ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s.119., Erşahin, *a.g.e.*, s. 216.

³⁷⁵ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 119.

³⁷⁶ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, ss. 120-121.

³⁷⁷ Göyünç bu konuda şunları belirtmiştir: "... Bunların (adı geçen bölgeye yerleşenlerin) mezhep bakımından Hanefî veya Şâfiî oldukları anlaşılmaktadır. Mardin'in güneybatısındaki Kasım Padişah Medresesi'nde XVI. yüzyılda hem Hanefî hem Şâfiî müderris ve öğrencilerin bulunuşu, bu medresede ve Mardin'in diğer muhteşem sanat eserlerinden biri olan Zinciriyye Medresesi'nde hem Şâfiîler, hem Hanefîler için iki mescidin varlığı bu husustaki deliller olmalıdır ..." Bkz. Göyünç, *XVI. Yüzyıl'da Mardin Sancağı*, s. 117., Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, ss. 119-120.

³⁷⁸ Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 117.

1540 yılında bu medresenin vakıf gelirlerinden faydalanan görevlilerin isimleri ve aldıkları gündeliklerin miktarı bilinmekteydi. Mevlânâ İnâyetüddîn günlük 15 akçe gelir alırken Mevlânâ Hüseyin Şirvânî on akçe almaktaydı. Mevlânâ Mansur Müneccim ise günde üç akçe almaktaydı. Bununla birlikte Kasım Pâdişah Medresesi ve zâviyesinin evkaf gelirininin 1564 yılında 266.795 akçeye yükseldiği anlaşılmaktadır. Aynı tarihte Kasım Pâdişah vakfının harcamalarından sonra artan gelirlerinden faydalananlar arasında Mevlânâ Muhyiddîn b. Bahaeddîn (günlük 30 akçe), Mevlânâ Şeydi Ali (on akçe), kadı İbrahim Çelebi (beş akçe), Mevlânâ Muhammed Veled-i Mansur (üç akçe) gibi şahıslar bulunmaktaydı.³⁷⁹ Daha geç bir tarih olan 1807/1222 yılında Nimetullah binti Seyid Ahmed, günlük beş akçe ile duacı vazifesini yürütmekteydi.³⁸⁰

2.6.5.3. Medresenin Özgün Yönleri

Sultan Kasım Medresesi'nde güneş ışığı, medresenin dersliklerini aydınlatmak için çok iyi kullanılmıştı. Gün doğduktan batana kadar, cephedeki bütün derslikler güneş ışığından faydalanabilmekteydi.³⁸¹ Akkoyunlular bu medresede güneş ışığı hususunda gösterdikleri inceliği, Diyarbakır'da Şeyh Safa Medresesi'nde de göstermiştiler.

Sultan Kasım Medresesi'nde eyvanlar ve duvarlar, yapıyı oluşturmak ya da yapıya sadece estetik katmak için kullanılmamıştı. Medresenin bu unsurları iklimlendirme, görsellik gibi mimarî amaçlarla kullanılırken eğitim ve bilim amacı güdülerek tasarlanmıştı. Avlunun tam kuzeyinde, iki kat yükselen ana eyvan bulunmaktadır ki bu yöre mimarisinde çok kullanılan selsebilli eyvandır. Bu eyvanda iki tane de çeşme yer almaktadır. Bu iki çeşmeden akan su, kanal yoluyla ortadaki havuza ulaşmaktadır (bkz. ek 8).³⁸² Akkoyunlular zamanında bu medresedeki astronomi dersleri, akşam havuz etrafında toplanılarak ve gökyüzünün su üzerindeki yansımasından istifade edilerek yapılmaktaydı.³⁸³

³⁷⁹ Baltacı, **Osmanlı Medreseleri**, s. 571., Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu...**, ss. 121-123.

³⁸⁰ Galip Eken, "*19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine*", **Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.20, Konya, 2006, s. 246.

³⁸¹ Mardin Valiliği, **Mardin İli 2011 Yılı...**, s. 69.

³⁸² Mardin Valiliği, **Mardin İli 2011 Yılı...**, s. 96.

³⁸³ Mardin Valiliği, **81 İilde Kültür ve Şehir: Mardin**, s. 70.

Dinî ve fennî ilimlerin beraber icra edildiği Sultan Kasım Medresesi'nin duvarlarında astronomi ve tıp bilimine ait semboller yer almaktadır. Medresenin eyvan ve havuz sistemine ilişkin birtakım rivayetler bulunmaktadır. Rivayetlere göre;

*"Sultan Kasım, bu medresede katledilmiştir. Sultan Kasım öldüğünde onun kız kardeşi Sultan Hanım, kardeşinin kanlı gömleğini ağıtlar eşliğinde bu eyvanın duvarlarına sürmüştür. Rivayet o ki bu eyvanın duvarlarına su döküldüğünde bugün hâlâ kan izleri belli olmaktadır. Bu yüzden duvardaki izlerin bunlara ait olduğu söylenmektedir."*³⁸⁴

Medreseyle ilgili diğer rivayet ise eyvanlar ve havuz sistemine ilişkin bir anlatıdır. Rivayete göre havuzun tasavvufî bir betimlemeyi gizlediği hikâyeye şu şekildedir:

*"Suyun duvardan çıktığı mekân anne karnını ve doğumu simgelemektedir. Suyun ilk döküldüğü yerde bulunan ve bazen tek, bazen iki kademeli olan minik bir havuz ise insanın bebeklik ve çocukluk dönemini simgelemektedir. Sonrasında geniş bir kanal uzanır ki, burası insanın gençlik dönemini simgeler. Bu geniş kanaldan bakıldığında sanki suyun hiç akmıyor da sabit duruyormuşçasına görünmesi ise tıpkı insanın gençlik yıllarının hiç geçmeyeceğini zannetmesi ve kendisinin hep genç kalacağını düşünmesine benzetilmektedir. Daha sonra dar bir kanal gelmektedir. Bu dar kanal ise insanın yaşlılık dönemini sembolize etmektedir. Su, bu kanalda hem çok hızlı akar hem de sürekli yan yüzlerden ortaya doğru bir dolanım yapar. Suyun akış hızı, yaşlılıkta zamanın ne kadar çabuk geçtiğini akış şekli ise insanın hayatı boyunca kazandığı deneyimleri özünde sindirmesini simgeler. Suyun döküldüğü yer mahşer yeridir ki, herkes oraya gider. Havuzun alt ve üst kısmında su için birer çıkış vardır. Üstten çıkan su cennete gidenleri, alttan giden su ise cehenneme gidenleri simgeler. Son tahlilde akan her suyun Mezopotamya ovasına ulaştığı ve orada bir bitkiye can verdiği düşüncesi ile ölen her canlının da bir şekilde ovada can bulacağına inanılır."*³⁸⁵

2.6.5.4. Medreseye Ait Mimarî Ayrıntılar

Câmi ve türbe gibi yapılarla birlikte külliye biçiminde inşa edilen iki katlı Sultan Kasım Medresesi, eğimli bir arazide yer almaktadır. Medrese, doğu yönündeki türbeler arasında yer almaktadır, batıda ise câmi bulunmaktadır. Ön cephesinde, sol tarafa doğru kaymış vaziyette bir taçkapı bulunmaktadır. Bu taçkapı yumuşak bir taştan yapıldığından bugün oldukça yıpranmış bir haldedir. Bu kapı genel çizgileriyle Sultan İsa Medresesi'nin düzenini yinelemektedir. Dışta mukarnaslı üç yönden dönen

³⁸⁴ Mardin Valiliği, **81 İilde Kültür ve Şehir: Mardin**, s. 69.

³⁸⁵ Mardin Valiliği, **81 İilde Kültür ve Şehir: Mardin**, s. 70.

bir şerit, içerde ise köşe sütunları bulunmaktadır. Yukarı kısımda üç dilimli bir kemer, içerde mukarnaslı bir kesim vardır. Kapısı düz taş hatıllı ve üstü bezemeli olup, bezemeler çok bozulmuş haldedir. Kapıdan girildiğinde beşik tonozlu bir koridor uzanmaktadır. Daha sonra, sonunda yıldız tonozla başlayıp çarkıfelek biçiminde bir kubbeye örtülmüş alana gelinmektedir. Tam karşıda bir oda bulunmaktadır, solda câmi bölümüne giden bir koridor vardır. Sağda medrese avlusuna çıkan kapı bulunmaktadır.³⁸⁶

Sultan Kasım Medresesi ana hatlarıyla Sultan İsa Medresesi'nin bir devamı olarak gözükmektedir. İkisinde de dilimli kubbeler, yıldız tonozlar, ana eyvanındaki sebil, mimarî yapıları ve bezemelerindeki özellikler birbirini çok yakından izlemektedir. Tüm benzerliklerine rağmen Sultan Kasım Medresesi'nin planı Sultan İsa Medresesi'nden farklı olarak kendine has bir mimarî biçim oluşturabilmiştir. Câmi bölümü sol tarafa alınmış ve arkasına başka mekân da konulmamıştır. Türbeler ise medreseye iyi bağlanmış, medresenin birliğini bozmamıştır. Medrese iki katıyla beraber bir bütündür ve iki köşeye konulan dilim kubbeli türbeler bu birliği tamamlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında medrese bütün kimliğiyle belirmekte ve az da olsa Anadolu'nun diğer medreselerine benzemektedir. Taçkapı yana alındığından revaklar doğrudan doğruya cepheye açılmış, medrese odaları konulmamıştır. Daha geç bir tarih taşımasına rağmen, dış görünüşü ve mimarî yapılarındaki değişiklikleri bir yana bırakılırsa Sultan Kasım Medresesi diğer medreselerle olan bağlantıyı koparmamıştır.³⁸⁷

Medresenin güneydeki taçkapısının medrese ile câminin arasına alınması, asimetrik bir durum oluştursa da bu durum medrese bölümünün planlanmasını kolaylaştırmıştır. Böylece Sultan Kasım yapıları (külliyesi); câmi, türbe ve medresesiyle bu bölgeye özgü, kendi içinde bütünleşen kapalı bir külliye oluşturmaktadır. Bir bakıma kaynaklardaki "zâviye ve mescid", "medrese ve zâviye" sözcükleri, yapının birbirine yakın birkaç işlevi içerdiğini göstermektedir. Hatta daha önce değinildiği üzere, XV. ve XVI. yüzyıllarda Türkmenlerin bu bölgeye yerleştirilme siyaseti içinde bu yapıların belirli görevleri yüklendikleri anlaşılmıştır.

³⁸⁶ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 123.

³⁸⁷ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 128.

Yapıların, kentin biraz dışında inşa edilmiş olması da yerleştirme politikasına ilişkin görüşü yansıtmaktadır.³⁸⁸

2.6.5.5. Medresenin Günümüzdeki Durumu

Birinci Dünya Savaşı'na kadar faaliyeti devam eden ve sonrasında kapatılan³⁸⁹ Sultan İsa Medresesi gibi bakım görmemiş, ancak son yıllarda onarılmıştır. Onarımın ardından gün yüzüne çıkan bu eser, günümüzde Mardin'in en önemli tarihî değerlerindedir. Yerli ve yabancı birçok turist, bu medreseye oldukça fazla ilgi göstermektedir. Ayrıca bu medresenin, bilim tarihi açısından bugünkü sibernetik ve robot biliminde çalışmalar yapmış olan ilk bilim adamı el-Cezerî'ye ithafen, adının "El-Cezerî Bilim Müzesi" olacağı bir bilim müzesine dönüştürülmesi planlanmaktadır.

2.6.6. Şah Sultan Hatun Medresesi (Mardin)

Akkoyunluların Mardin'de inşa ettikleri önemli eğitim kurumlarından biri de Şah Sultan Hatun Medresesi'dir. Medrese, resmî kayıtlarda "Tekke Câmîî" olarak geçmektedir. Bir külliye biçiminde inşa edilen bu medrese, zengin vakfa sahiptir.³⁹⁰ Medresenin vakıf kayıtlarından, önceden medresenin güney tarafında bir tekke ile bir câminin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu vakıf, söz konusu câmi ve tekke binalarının vakfiydi ve 1523 tarihinde vakfa, medrese ünitesi de kaydedilmişti.³⁹¹ Bununla birlikte câminin yapım tarihine ilişkin kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Câminin vakfına ilişkin ilk bilgilerin yer aldığı 1518 tarihli tahrirde, câminin adının geçmesi, Osmanlı öncesine ait olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Günümüze kadar büyük bölümü ulaşan medrese binasının ise Akkoyunlu sülalesinden İbrahim Bey'in hanımı Şah Sultan Hatun tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Bu durumda medresenin yapımı XV. yüzyıl sonu, XVI. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir.³⁹²

Câmiye ait kitabeden medresenin yerine ilişkin çıkarım yapılabilmektedir. Binanın ana giriş kapısının sağ üst köşesinde bulunan taş kitabe, Mardin müftüsü Celal

³⁸⁸ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, s. 128.

³⁸⁹ Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu...*, ss. 121-123.

³⁹⁰ Woods, *a.g.e.*, s. 392.

³⁹¹ Alpay İzberlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, TTK Yayınları, Ankara, 2002, s. 82, 314.

³⁹² Göyünç, *XVI. Yüzyıl'da Mardin Sancağı*, s. 108., Woods, *a.g.e.*, s. 393., Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, Gün Matbaası, İstanbul 1971, ss. 100-102., Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 577., Erşahin, *a.g.e.*, s. 216., İzberlik, *a.g.e.*, s. 81.

Yıldız tarafından okunmuştur. Bu kitabede "(...) *Hacı Ali Baba Mağribi tarafından tekke hayratına 1285 R.(Miladi 1869) tarihinde onarılmıştır.*" diye yazılmıştır. Yapının güneyindeki ilköğretim binasının yerinde câminin olabileceği, mahalleye adını veren tekke yapısının da bu câmi yakınında bulunduğu anlaşılmaktadır. Yapının ana girişindeki kitabede belirtilen 19. yüzyıldaki onarımla da güneydeki eyvanın mescide dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Buradan yola çıkarak medresenin bugün Mardin'in Tekke mahallesinde bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁹³

Medrese binasının 2006 yılında başlanan onarım çalışmaları, 2007 yılında tamamlanmıştır (bkz. ek 9). Taşıdığı tarihî ve mimarî özellikleri ile kültür mirasımız içinde önemli bir yeri olan bu yapı, uzun süre işlevsiz kalması, bakımsızlık, doğal koşullar ve yanına yapılan ilköğretim binasının olumsuz etkilerinden dolayı, büyük tahribata uğramıştır. Mekânsal düzende özgünlüğünü ve bütünlüğünü büyük ölçüde koruyan yapıda bozulmalar meydana gelmiştir.³⁹⁴ Medresenin maruz kaldığı bu tahribata rağmen, yapılan onarımla geçmişte bir dönem eğitim kurumu olarak hizmet veren bina, yıkılıp yok olmaktan kurtarılmıştır.

Onarılan kısımlarından medresenin yapısal özelliklerine bakıldığında, bu yapının açık ve iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Son zamanlarda onarılan câminin kuzey tarafına inşa edilen medresenin, doğu ve batı kısımlarında, dört ayağa oturan, çapraz tonozlarla örtülü revakları bulunmaktadır. Fakat sadece batı revakları günümüze ulaşırken diğer revaklar sonradan onarılmıştır. Bu revakların arkasında ve batı yönünde dördü küçük, biri ise ince, uzun ve büyük olmak üzere beş medrese odası bulunmaktadır. Doğü kısmında da aynı görünüşlerin yer alması gerekirken revaklar yıkılmış, bir küçük oda da eksilmiştir. Fakat doğü kısmındaki revaklar daha sonra onarılmıştır. Kuzey kısmında ise, bir bakıma eski gelenekleri sürdüren fakat biraz olsun orta avluya kapanan selsebilli bölüm bulunmaktadır.³⁹⁵

Akkoyunlu Dönemi eseri olan Şah Sultan Hatun Medresesi, revaklı bir avlunun dört tarafına dizilmiş mekânlardan oluşmaktadır. Yapı, avlulu medrese planına uygun

³⁹³ Neslihan Dalkılıç, F. Meral Halifeoğlu, Zülfikar Halifeoğlu, "*Mardin Tekke Camii - Şah Sultan Hatun Medresesi Restorasyon Çalışması*", **Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu - I**, Ankara, 2007, s. 25.

³⁹⁴ Dalkılıç vd., "*Mardin Tekke Camii-Şah Sultan Hatun Medresesi Restorasyon Çalışması*", s. 23.

³⁹⁵ Metin Sözen, **Anadolu Medreseleri**, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, C.2, İstanbul, 1972, ss. 171-173., Altun, **a.g.e.**, s. 100-102.

düzende inşa edilmiştir. Kuzey ve doğudan sokaklarla güney ve batıdan ise yeni yapılmış bir ilköğretim binasıyla çevrilidir.³⁹⁶ Genellikle kuzey ve batı kısmında yer yer ikinci katın izlerinin görüldüğü bu yapının, iki katlı olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. Daha önce değinildiği gibi medresenin güney kısmını şekillendiren câmi elden geçirilerek yenilenmiştir. Ancak câminin batı kısmında, yukarı çıkışı sağlayan merdiven bulunmaktadır ki eskiden burada bir minarenin olduğu bildirilmektedir.³⁹⁷ Bir bakıma câminin avlusunun değerlendirilmesinden meydana gelmiştir. Aslında Artuklular Dönemi'nden kalan birçok medresede, câmi-türbe birleşmesine tanık olunmuştur. Fakat Şah Sultan Hatun Medresesi, câminin avlusuna yerleştirilerek biraz olsun câmi-türbe birleşmesine tanık olunmuştur. Bu anlayış, XVI. yüzyılda özellikle Mimar Sinan tarafından bazı câmilerde de denenmişti. Osmanlı Dönemi'ndeki uygulamalardan önce, Akkoyunlu Dönemi yapısında aynı anlayışla karşılaşmak oldukça dikkat çekicidir. Yapı, diğer noktalardan Mardin'deki medreselere sıkı sıkıya bağlılık gösterdiğinden mimarî bir gelişimin devamı niteliğindedir. Câmi'nin bânisi İbrahim Bey'in, bu yapının dışında, Diyarbakır'da kendi adıyla anılan bir mescidi ve "Suakar" adıyla bilinen, bugün yıkılmış bir de hamamı bulunmaktaydı.³⁹⁸

2.6.7. Saray Hatun Medresesi (Harput)

Akkoyunlu hükümdarların yanı sıra değişik yörelerde hüküm süren emîrler, varlıklı kişiler, âlimler ve hanedanlığın eyaletlerdeki temsilcileri de buldukları yörelerde güçleri oranında başta eğitim kurumları olmak üzere çeşitli mimarî eserler inşa etmişlerdir. Bu eserler Anadolu'da Diyarbakır, Mardin, Urfa, Erzurum, Bayburt, Hasankeyf, Ahlat ve Çemişgezek gibi şehirlerde yoğunlaşmıştır.³⁹⁹ Akkoyunlular, bu yerleşim yerlerinden biri olan Harput'ta da medreselerle birlikte çok sayıda mimarî eser yapmışlardır. 1464 yılında Uzun Hasan Bey'in Harput'u almasının ardından validesi Saray Hatun⁴⁰⁰ kendi adıyla bir câmi (Saray Hatun Câmiî) yaptırmıştı. Bir

³⁹⁶ Dalkılıç ve diğerleri, "*Mardin Tekke Camii - Şah Sultan Hatun Medresesi ...*", ss.23, 25.

³⁹⁷ Sözen, *Anadolu Medreseleri*, s. 173.

³⁹⁸ Sözen, *Anadolu Medreseleri*, s. 173.

³⁹⁹ Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, "*Akkoyunlular*", s. 279.

⁴⁰⁰ Uzun Hasan Bey'in validesi Saray Hatun, Akkoyunlu Kutluğ Bey'in oğullarından Pir Ali Bey'in kızı ve Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in yeğeni idi. Saray Hatun, Osman Bey'in en büyük oğlu Ali Bey ile evlendirilmişti. Bu evlilikten de Hasan Bey (Uzun Hasan), ağabeyi Cihângir ve diğer kardeşleri doğmuştur. Dirayetli, zeki ve ileri görüşlü bir kadın hükümdar olan

külliye konumunda olan bu eser, Saray Hatun Medresesi'ni, bir mektebi, Cemşid Hamamı'nı ve bir de çeşmeyi kapsamaktaydı.⁴⁰¹ Fakat Saray Hatun Medresesi günümüze kadar ulaşamadığı için bu medreseyle ilgili bilgiler oldukça azdır.

Evliyâ Çelebi eserinde Harput'ta bulunan câmilerle ilgili "... *Meydan Câmii, Saray Hatun Câmii minaresizdir, Arslanlı Câmii, Zuhriyye Câmii medresesi vardır, Azar Hatun Câmii, Vasudiye Câmii ve Ağa Câmii nazik minareli güzel câmidir.*"⁴⁰² yazdıktan sonra medreseler bahsine geçer. Medreselerle ilgili "*Tamamı altı adet medresedir. Her câmide derslane bulunur ama Zuhriyye Medresesi, Ulucâmi Medresesi ve Hatuniye Medresesi vakıf tarafından müderrisleri vardır. Hepsinde hadis ilmi de görülür.*"⁴⁰³ demektedir. Evliyâ Çelebi'nin yazdıklarından müderrislerin ihtiyaçlarının vakıflar tarafından karşılandığı bu medreselerde hadis ilmi okutulduğu anlaşılmaktadır. Saray Hatun Medrese'ye ilişkin bilgilerin sınırlı oluşu medreseyle ilgili yapılan çalışmaları zorlaştırmaktadır.

2.6.8. Nâsırıyye Medresesi (Tebriz)

Karakoyunlular gibi Akkoyunlular da Tebriz'de önemli eserler vücuda getirmişlerdi. Bu şehirdeki eserler, özellikle Uzun Hasan Bey Dönemi'nde Tebriz'in başkent yapılmasından sonra ve Sultan Yakub Bey Dönemi'nde yoğunlaşmıştı. Öyle ki Akkoyunlular, Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri siyasî mücadelelerden dolayı, başta İtalyan kent devletleri olmak üzere Avrupalı Hıristiyan devletlerle siyasî ve

Saray Hatun imparatorluğunun siyasi meselelerinde oldukça önemli diplomatik işler yürütmüştür. Bunun en güzel örneği oğlu Uzun Hasan Bey ile Osmanlı hükümdarı II. Mehmet arasındaki husumetten dolayı elçilik vazifesiyle Akkoyunlu İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında diplomasiyi tesis etmeye çalışmasıdır. Daha geniş bilgi için bkz. Remzi Kılıç, "*Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı Akkoyunlu İlişkileri*", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.14, Kayseri, 2003, ss. 94-118., Zeki Tunç, "*Akkoyunlular Döneminde Harput*", **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu 23-25 Mayıs 2013**, Elazığ, ss. 569-578., Faruk Sümer, "*Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler*", **Bellekten**, C.LIV, S.210, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s.632., Tofiq Nəcəfli, "*Şərqi İlk Diplomat Qadını Saray Xatun*", **Şah İsmayıl Xətai, Elmi Praktik Konfransın Materialları**, Bakı/Azərbaycan, 2006, s. 43., Keleş, **a.g.m.**, s. 5., Ayşe Atıcı Arayancan, "*Akkoyunlu ve Karakoyunlu'da Kadının Devlet Yönetimi ve Diplomasideki Öneminde İki Örnek: Hatun Can Begüm ve Sara Hatun*", **TAD.**, S.29, Konya, 2011, ss. 285-301., Bekir Sıtkı Baykal, "*Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi*", ss. 67-81.

⁴⁰¹ Woods, **a.g.e.**, ss. 391-392., Gündoğdu, "*Akkoyunlu Devri Mimarisi*", s. 158., Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, (2013), C.1, Kitap 3, s. 173., Keleş, **a.g.m.**, s. 5.,

⁴⁰² Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, (2013), C.1, Kitap 3, s. 173.

⁴⁰³ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, (2013), C.1, Kitap 3, s. 173.

askerî alanda dostane ilişkiler kurmuşlardır. Tebriz ile İtalya arasında diplomasi trafiğini yürüten Caterino Zeno, Ambrogio Contarini, Ruy Gozales de Clavijo ve özellikle Venedikli Seyyah Josaphat Barbaro gibi seyyahlar, Akkoyunların Tebriz’de inşa ettirdikleri mimarî eserleri uzun uzun anlatmışlardır.⁴⁰⁴

Uzun Hasan Bey ve oğlu Sultan Yakub Bey zamanında mimarî eserler Tebriz’de yoğunlaşmıştı. Ancak bu yapılar, başta savaşlar ve Şîî-Sünnî çekişmesi olmak üzere depremler gibi pek çok doğal afetten olumsuz etkilendiği için bunların bir kısmı günümüze kadar gelebilmişti. Tebriz’deki Uzun Hasan Câmîî gibi günümüze kadar gelebilen yapılar neredeyse unutulmaya yüz tutmuştur.

Uzun Hasan Câmîî başkent dışında "Sâhib-Âbad" denilen ve asıl Tebriz’den bir dereceyle ayrılan kısımda bulunmaktaydı. Câmîî’nin adı kaynaklarda "Uzun Hasan Câmîî", "Hasan Pâdişah Câmîî" ya da "Nâsırıyye Câmîî" olarak geçmektedir. Kaynaklarda farklı adlarla anılan bu çok büyük câmîî ve odaları mermer sıva ve mavi altın sarısı çinilerle süslenmişti.⁴⁰⁵ Hasan-ı Rumlu süslemelerin güzelliğini "*Altın mühürlü kazan (güneş) onun duvarındaki altın işlemeli kazana duyduğu tepkiden her sabah yüzü kızarmış olarak doğmakta, göğün firûze rengi, onun seramiğinin laciverdinin parlaklığına duyduğu kıskançlıktan mosmor olmaktadır. Sağında ve solundaki işlemeli iki minaresi, başını dönen göğe yükseltmiştir.*"⁴⁰⁶ şeklinde betimlemişti. Evliyâ Çelebi ise Tebriz’i ziyareti ettiği sırada, Uzun Hasan Câmîî’ni görmüş ve izlenimlerini *Seyahatnâme*’sinde "(Hasan Pâdişah Câmîî’ni) Azerbaycan hükümdarlarından Sultan Uzun Hasan yaptırmıştır. Uzun Hasan, Sultan Fatih ile yaptığı savaşta yenilerek Tebriz’e kaçmış ve burada ölmüştür. Kabri bu câminin

⁴⁰⁴ Venedikli Seyyah Josaphat (Giosafat) Barbaro’nun Cihangir Bey Zaviyesi’ne ilişkin anlattıklarına daha ayrıntılı bilgi için bkz. Josaphat Barbaro, **Anadolu’ya ve İran’a Seyahat**, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005., Minorsky, "A *Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aqqoyunlu (903/1498)*", s. 935., L. Lockhart, R. Morozzo Della Rocca, M. F. Tiepolo, **Il Nuovo Ramusio: "I Viaggi in Persia degli Ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini"**, Publisher: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, MCML-XXIII, XIII+415 p., Rome/Italy, Çev. Mahmut Hasan Şakiroğlu, "*Venedik Elçileri Barbaro ve Contarini’nin İran’a Seyahatleri*", **Belleten**, C.XLII, S.165, TTK Basımevi, Ankara, Ocak 1978, s. 162.

⁴⁰⁵ Hinz, **a.g.e.**, ss. 93-94. Ayrıca adı geçen camideki aynı süslemenin büyük meydanın batısında yapılan "*Heşt Behişt*" (*Sekiz Cennet Sarayı*) adlı sarayda da bulunması Akkoyunluların ihtişamını sergilemektedir. Söz konusu saraylarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Barbaro, **a.g.e.**, s. 68., Ali Asgar Hikmet, **Camî**, (Çev. M. Nuri Gençosman), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949, ss. 41-42., Hinz, **a.g.e.**, ss. 94-95., Erşahin, **a.g.e.**, ss. 228-229.

⁴⁰⁶ Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 542.

güneyindedir. İç ve dışının dört tarafı, kubbelerinin hepsi çini ile işlenmiştir. Mihrap ve minberi, müezzin mahfili nakkaşlık sanatının emsalsiz bir örneği olup kimse bir testeresini bile vuramaz. Dört tarafında olan pencereleri demircilik sanatı ile işlenmiş olup necef taşları ile baştanbaşa süslenmiş ve parlatılmıştır. Bütün kapı ve pencereleri üzerinde vezinli kitabeler vardır. Hepsi Yakut musta'simi hattıyla tahrir olunmuştur. Mihrabın iki tarafında iki vezinli sarı renkli taş sütunlar bulunuyor. Her biri birer İran-Turan haracı değer güya kehribardır. Bu sütunların benzeri saîr diyarlarda yoktur."⁴⁰⁷ şeklinde tasvir etmişti.

Uzun Hasan Bey, kendi adıyla yaptırdığı bu câmiye ek olarak bir de medrese inşa ettirmişti. Kaynaklara göre en az Akkoyunlu sarayları kadar güzel olan bu câmiye ek olarak yapılan medresenin adı "Nâsırıyye Medresesi"ydi. Bu medresede, dönemin başlıca bilimleri tahsil edilmekteydi. XIV. ve XV. yüzyıllarda "Tebrizî" mahlasıyla yetişmiş birçok âlim, Tebriz'in o dönemdeki bilimsel çalışmalarına ve kültürel hayatına katkı sağlamışlardı. Nitekim Uzun Hasan Bey, kendisinin kurduğu bu bilim yuvasına verdiği değerlerin bir göstergesi olarak, ölünce buraya defnedilmişti.⁴⁰⁸

Nâsırıyye Medresesi'nin bânisi Uzun Hasan Bey'in ölümü ise *Ahsenü't-Tevârih*'te şu şekilde anlatılmaktadır: "*Uzun Hasan Bey, Gürcistan gazasına*⁴⁰⁹ *gittiğinde beraberinde seyyitleri, şeyhleri ve ıkta (suyurgal) sahibi olan herkesten bir topluluğu yanında götürüp Gürcistan vilayetini fethederek çok sayıda esir aldı. Onlardan seyyitlerden ve şeyhlerden her birine bir pay verip geri dönüp orada Ramazan bayramı gecesi ecel sakisinin elinden ölüm yudumunu içti. Kendi yaptırdığı yerlerden biri olan Bâğ-ı Nasırıyye'de defnedildi. Ömür süresi 50 yıl, annesi Saray*

⁴⁰⁷ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (2013), C.1, Kitap 4, ss. 224-225.

⁴⁰⁸ Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 542., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 224., Hinz, **a.g.e.**, s. 95., Woods, **a.g.e.**, s. 203., Ü. Niayış, "*Diyarbakir'e Damga Vuran Türkmenler: Akkoyunlu Kültür ve Medeniyetine Bir Bakış*", ss. 500-501., Erşahin, **a.g.e.**, ss. 229, 216., Aka, "*Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da...*", s. 843., Bilgili, **a.g.e.**, s. 73., Ali S. Bilgili, "*Tebriz*", s. 222., Recep Demir, *Hatâyî-i Tebrizî ve Mollâ Câmî'nin Yûsuf u Züleyhâ Mesnevîleri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2006, s. 15., Kader Polat, *V ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv., Sos. Bil. Ens., Erzurum, 2010, ss. 110, 111, 112, 136., Cihat Aydoğmuşoğlu, *Tarihte Tebriz*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, ss. 20, 90., Selim Özcan, *1727 (h.1140) Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Tebriz Sancağı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniv. Sos. Bil. Ens., Samsun, 1994, s. 50.

⁴⁰⁹ Daha geniş bilgi için Bkz. Sanjian, **Colophons of Armenian Manuscripts...**, s. 322.

Hanım.⁴¹⁰ Uzun Hasan Bey'in Tiflis'ten döndükten sonra, 882 yılının Ramazan Bayramı arifesinde (6 Eylül 1478) Tebriz'de vefat ettiği anlaşılmaktadır.⁴¹¹

John E. Woods'un *Akkoyunlular* kitabının ikinci ekinde, Akkoyunlu tarihi ile Şah İsmail'in ölümünden bir yıl önceye 930/1523 kadarki Safevî tarihini içeren bir yazma eserin noksan bir nüshasının, Necdet Sakaoğlu'nun kütüphanesinde bulunduğu belirtilmektedir. Nüşânın 43. - 52. sayfalarında tanıtılan yaklaşık altmış kişiden çoğunun, Şah İsmail Dönemi'nde İmâmiyye Mezhebi'nin yayılmasına hizmet eden ve Akkoyunlu Devleti'nin çöküşünde de dolaylı olarak rolleri bulunan seyyidler dikkat çekmektedir. Tanıtılan kişiler arasında şairler, münşîler, vak'anüvisler, müderrisler, kadılar ve nakibler bulunmaktadır (adı geçen nüshanın 22. yaprağı için bkz. ek 10).⁴¹²

2.6.8.1. Müderrisler

2.6.8.1.1. Sıracüddîn Kasım

Sıracüddîn Kasım, Akkoyunlu Dönemi Tebrizi'ndeki Nakşibendî topluluğunun en seçkin dervişlerindendi. XV. yüzyılda Tebriz'in fikir hayatına katkı sağlayan Sıracüddîn Kasım, başta Uzun Hasan Bey olmak üzere, Sultan Halil Bey'in saltanatları zamanında yüksek makamlara getirilmişti. Bu makamlardan biri de 1486 yılında Nâsırıyye Medresesi'nde müderrislikti. Tebriz'deki dinî cemaatin çok itibar ettiği Derviş Sıracüddîn Kasım, yıllarca bu medresede ders vermişti.⁴¹³

2.6.8.1.2. Mevlânâ Abdüssamed

Akkoyunlu kültür çalışmalarına hizmet etmiş olan Mevlânâ Abdüssamed, erdem sahibi bir bilgindi. Azerbaycanlı olduğu bilinen Akkoyunlu bilgin Mevlânâ Abdüssamed, Uzun Hasan Bey'in defnedildiği Nâsırıyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştı. Ayrıca Alişân Medresesi'ne de müderris olarak tayin edilmişti.⁴¹⁴

2.6.8.1.3. Kadı Şeyhim

Nâsırıyye Medresesi'nde müderris vazifesiyle görevlendirilen bir diğer bilim insanı da Kadı Şeyhim'di. Kadı Şeyhim aynı zamanda bu medresesinin müteveli

⁴¹⁰ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara, 2006, ss. 541-542.

⁴¹¹ Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, ss. 541-542.

⁴¹² Sakaoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakub ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 382.

⁴¹³ Woods, *a.g.e.*, s. 245.

⁴¹⁴ Sakaoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakub ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 386.

heyetinde bulunmaktaydı. Kendini dinî ilimlerde geliştiren Kadı Şeyhim, birçok ilme vâkıftı.⁴¹⁵

2.6.9. Abdaliye Medresesi (Cizre)

Abdaliye Medresesi, 1437 yılında Cizre Emîri Mîr Abdal tarafından Cizre’de yaptırılmıştı. Mîr Abdal tarafından yaptırıldığı için "Abdaliye" adı verilmişti. Medresenin güneyinin sağında bir mescit, güneyinin solunda bir derslane bulunmaktaydı. Kuzeyde ve batıda ise talebelerin kalacağı yurt şeklinde bir yapı ve müderrislerin kalacağı lojman tipi bir bina yer almaktaydı. Medresenin⁴¹⁶ dersaneleri güneyde ve solda olmak üzere iki taneydi. Dersanelerin alt katındaki bodrumda "Mem ile Zîn"^{e417} ait olduğu iddia edilen türbeler bulunmaktaydı. Türbenin kitabesinde ölümlerine ilişkin 854/1451 tarihli bir not düşülmüştü. Burada ayrıca belirtilmesi gereken husus, Fuzulî’nin yazdığı *Leylâ û Mecnûn*’un ilk yazılı örneklerinin Akkoyunlu Dönemi’nden kalma olduğudur. Aşkları beşerî aşktan ilahî aşka dönüşen *Leylâ û Mecnûn* ile *Mem û Zîn* hikayeleri, XV. yüzyılda Akkoyunluların hüküm sürdüğü coğrafyada yaşanmıştı.⁴¹⁸ Fuzulî, *Leylâ û Mecnûn* adlı eserini son Akkoyunlu hükümdarı Sultan Murad’a ithaf etmiş, Akkoyunlu Sultanı Elvend Bey’e de bir kaside yazmıştı.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 627., Sakaoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakub ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 386.

⁴¹⁶ Abdaliye Medresesi gibi Cizre medreselerinde okutulan ders kitapları ve eğitim-öğretim programlarına ilişkin fikir vermesi açısından daha ayrıntılı bilgi için bkz: Abdulmuttalip Arpa, **Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre: "Cizre Medreselerinde Arapça Eğitim Programı"**, (Edit. M. Nesim Doru), **Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri**, Martin Artuklu Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 411-419., Fadıl Ayğan, **Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre...**, "*Tarihten Günümüze Cizre Yöresi Medreselerinde Kelam ve Akaid Öğretimi*", (Edit. M. Nesim Doru), **Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, ss. 421-429.

⁴¹⁷ 1450(1451)’de aşkları beşerî aşktan ilahî aşka dönüşen Cizre beyi Mir Zeyneddin’in kız kardeşi Zîn ile Divan kâtibinin oğlu Memo ve onların gerçek hayatta kavuşmasına izin vermeyen Beko arasında geçen aşk hikâyesidir. Mem û Zîn olayının Mir Zeyneddin’in devrinde geçtiği iddia edilir.

⁴¹⁸ Abdullah Yaşın, **Bütün Yönleriyle Cizre**, Dicle Kitabevi, Cizre, 1983, s. 44-45., Abdulmuttalip Arpa, **Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre...**, : "*Tarihten Günümüze Cizre Yöresi Medreselerinde Kelam ve Akaid Öğretimi*", s. 422.

⁴¹⁹ Fuzulî’nin doğum tarihi de belli değildir. Hasibe Mazıoğlu, Farsça Divan’da Akkoyunlu hükümdarlarından Elvend Bey için yazmış olduğu kasideden o sırada en az 20-25 yaşlarında olduğu düşünüldüğünde, Fuzulî’nin 1480 civarında doğduğunu söylemektedir. Bkz. Hasibe Mazıoğlu, **Fuzulî Üzerine Makaleler**, TDK Yayınları, Ankara, 1997, s. 10.

2.6.10. Medrese-i Mansûriye (Şiraz)

Medrese-i Mansûriye'nin diğer adı Emîr Sadrüddîn Mehmed el-Hüseyînî Medresesi'dir. Yakub Mirza Bey ile Emîr Hasan Bey dönemlerinde, Şiraz âlimlerinden Emîr Sadreddîn Hüseyînî tarafından, Şiraz'ın Deştek mahallesinde inşa edilmişti. *Risâle-i Tahkîk-ı İ'lm-i İsbât-ı Vâcib*, *Hâşiye-i Şemsiyye*, *Hâşiye-i Mutâli'* ve *Hâşiye-i Tecrid* gibi eserleri kaleme alan⁴²⁰ Emîr Sadreddîn Hüseyînî, Mansuriyye talebeleri arasında meşhur olmuştu. Emîr Sadreddîn'in oğlu Gıyasuddin Mansur matematik ve diğer aklî ilimlerde kendinî ispatlamıştı. Gıyasuddin Mansur da babasının inşa ettirdiği medresede ders vermişti. Fars eyaletinde 50 köyden ibaret olan Mansuriyye Medresesi'nin vakıfları yılda yaklaşık 242.00 dinar aylık gelire sahipti ve vergiden muafı.⁴²¹ Medrese-i Mansûriye'yi yaptıran Emîr Sadreddîn, Yakub Mirzâ Bey (ö.1490)'in ölümünden kısa bir zaman sonra vefat etmişti.⁴²²

2.6.11. Mevlânâ Muhiyiddîn Medresesi (Şiraz)

Akkoyunlular zamanının hem dinî ilimler hem de pozitif bilimler alanında otorite kabul edilen ünlü bilgin, âlim ve müderris Celâleddîn Devvânî, ilim öğrenmek için Şiraz'a gitmiş ve Mevlana Muhiyiddîn Medresesi'nde inzivaya çekilmişti. Bu medresede sadece Devvânî değil, Mevlana Hasanşah Bakkal da ilim tahsil etmiş ve daha sonra aynı medresede müderrislik yapmıştı.⁴²³

2.6.12. Sûfî Halil Bey Camiî ve Medresesi (Nahçivân)

Uzun Hasan Bey ve Sultan Yakub Bey dönemlerinin meşhur emîrlerinden Sûfî Halil Bey, Akkoyunlu ülkesinin şehirlerinden Nahçivân'da kendi adıyla Sûfî Halil Câmîî ve Medresesi'ni inşa ettirmişti. Sûfî Halil Bey'in inşa ettirdiği bu medresede bir imam ile bir müezzin görev yapmaktaydı. Medreseye ait vakıf kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, Şerür Nahiyesi'nde *Zâviye* isimli bir köyde, iki zemin bağ yerinin geliri medreseye vakfedilmiş, ancak akçe miktarı belirtilmemişti.⁴²⁴

⁴²⁰ Sakaoğlu, "Uzun Hasan, Sultan Yakub ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi", s. 383.

⁴²¹ Kishimjan Eshenkulova, *Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulûm El-Evâ'il (Matematik, Astronomi ve Tıp)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001, ss. 75, 80., Woods, **a.g.e.**, s. 383.

⁴²² Sakaoğlu, "Uzun Hasan, Sultan Yakub ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi", s. 383.

⁴²³ Eshenkulova, **a.g.t.**, ss. 75, 80., Sakaoğlu, "Uzun Hasan, Sultan Yakub ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi", s. 383.

⁴²⁴ Bilgili, **a.g.e.**, ss. 39-40.

2.6.13. Şiraz'da Bir Akkoyunlu Medresesi (Şiraz)

Sultan Yakub Bey 888/1483 yılında Gürcistan gazasından döndükten sonra, Şiraz'da yönetimini devam ettiren Kadı Bey Purnak'ı bu şehirden almış ve Şiraz yönetimini, seferde büyük yararlılık gösteren Sûfî Halil Bey'e vermişti.⁴²⁵ Sûfî Halil Bey, Şiraz eyaletine vardığı sırada çeşitli imar ve kültür faaliyetlerine girişmişti. İlk olarak İran coğrafyasının bu kültür şehrinde bir medrese inşa ettirmişti. İnşa ettirdiği bu medreseye de Mevlâna Şemseddin Muhammed'i müderris olarak tayin etmişti.⁴²⁶ 892/1486 yılına kadar bu şehirde hem siyasî hem de kültürel yönden kayda değer hizmetlerde bulunmuştu.

2.6.14. Bağdat'ta Bir Akkoyunlu Medresesi (Bağdat)

Büyük âlim Abdurrahman Câmî, 1472 yılında, hac'a gitmek için Horasan'dan ayrılmış, Mekke güzergâhı üzerindeki Bağdat'a geçmişti. Câmî, burada üç ay kadar kalmış ve bu süre içinde şehrin en büyük medresesinde Şîî ve Sünnî âlimler, ileri gelen devlet adamları ve Akkoyunlu Maksud Bey'in katılımıyla büyük ilim meclis düzenlenmişti.⁴²⁷ Câmî'nin hac seyahatinden bu medreseyle ilgili edinilen bilgiler oldukça kısıtlıdır. Medresenin Maksud Bey'in hüküm sürdüğü dönemde,⁴²⁸ Akkoyunlu himâyesinde olan Bağdat'ta tesis edildiği, büyük bir medrese olduğu, Şîî ve Sünnî âlimlerden oluşan müderrislerinin olduğu bilinmektedir.

⁴²⁵ Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 578. Sufi Halil Bey 892/1486 yılında Sultan Yakub Bey tarafından bu eyaletten azledilmiş, yerine Kadı Bey getirilmişti. Kadı Bey, Şîrâz'ı 14 yıl idare ettikten sonra o da azledilince Kadı Beğ-i Purnak zayıflayan Akkoyunlu otoritesinden faydalanarak eyalette tekrar kendi hâkimiyetini sağlamıştır. Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 582.

⁴²⁶ Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 578.

⁴²⁷ Browne, **A Literary History of Persia: The Tartar Dominion (1265-1502)**, Vol. III, p. 510., Hikmet, **a.g.e.**, s. 92., Zeki Velidi Togan, "*Câmî*", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.3, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963, s. 17.

⁴²⁸ Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 491.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

AKKOYUNLULAR ZAMANINDA ÖNDE GELEN ÂLİMLER, BİLGİNLER, ŞAİRLER

3. AKKOYUNLU KÜLTÜR HAYATINA GENEL BİR BAKIŞ

Bir yöneticinin, hükmettiği topraklarda yaşayan insanlar nezdinde itibar görmesi ve devletini iyi idare edebilmesi için başarılı siyasî ve askerî faaliyetlerinin yanı sıra toplumun eğitimine önem vermesi, fikir insanlarına saygı duyması, bilim insanlarını ve sanatkârları desteklemesiyle yakından ilgilidir. Nitekim bunların farkında olan başta Uzun Hasan Bey olmak üzere diğer sultanlar ve devlet adamları, Akkoyunlu ülkesinde eğitim ve bilim çalışmalarını desteklemişler, bilginleri korumuşlar ve şehirlerin ihyası için pek çok çalışmalar yapmışlardır.

Doğu Anadolu'dan İran'a kadar büyük bir imparatorluk kuran Uzun Hasan Bey, devletini kuvvetli esaslara bağlamak istemiş, bu amaçla önce güçlü bir idarî ve askerî teşkilat kurmuştu. Ardından ülkesinin dört bir yanında bilimsel çalışmaların yapılacağı, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirileceği, başta medreseler olmak üzere, pek çok kültürel kurum vücuda getirmişti.⁴²⁹ XV. yüzyılda bilimsel çalışmalar ve kültürel faaliyetler yönünden Timurluların Heratı, Osmanlıların İstanbulu ve Memlûklerin Kahiresi'nden geri kalmamak için Uzun Hasan Bey de Akkoyunlu başkenti Tebriz'i ihya etmek istemişti. Bu sebeple Irak, İran, Mâverâünnehir ve Türkistan'ın âlim, şair ve ediplerini bol hediyelerle sarayına çekmeye başarmıştı.⁴³⁰ Bu bilginleri ve âlimleri koruyup kollayan Uzun Hasan Bey, onların Akkoyunlu sarayına intisabını sağlayarak Tebriz'i ilim ve sanat merkezi yapmıştı. Tebriz'in bilim ve kültür merkezi haline gelmesinde, Uzun Hasan Bey'in yaptırdığı Nâsiriyye Medresesi'nin etkisi büyüktü.⁴³¹ Diğer şehirlerde de farklı ilim sahalarından eserlerin okutulduğu medreseler yaptırmış ve buralara tayin ettiği

⁴²⁹ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, s. 224.

⁴³⁰ Hinz, **a.g.e.**, s. 99., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, s. 224., Ayşe Atıcı Arayancan, "White Sheep and Black Sheep Literature and Art", **Zeitschrift für die Welt der Türken (ZfWT)/Journal of World of Turks**, Vol.1, No.1, "Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Edebiyat ve Sanat", **TDA**, C.1, S.1, s. 247., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 208.

⁴³¹ Erşahin, **a.g.e.**, s. 227.

müdürlere maaş da bağlamıştı.⁴³² Zaman zaman din âlimleriyle ilmî meseleler üzerine sohbetler yapan Uzun Hasan Bey, sarayına davet ettiği âlimleri, bilginleri, edipleri ve müdürleri her hafta cuma geceleri huzurunda toplardı. Buharî okutturur ve ilmî sohbetler tertip ederdi.⁴³³ Merak saldıği konuları araştırdığı bir kütüphaneyi de sarayında kurdu muştı. Osmanlılar, Uzun Hasan Bey'in sarayındaki bu kütüphaneyi ele geçirdiklerinde yüzlerce ciltlik değerli el yazması kitaplarla karşılaşmışlardı.⁴³⁴ Kıymetli eserleri barındıran kütüphanenin kitap çeşitliliği de fazlaydı. Ayrıca bu kitapların bakımı ve kütüphanenin düzeni için burada elli sekiz kişi görevlendirilmişti.⁴³⁵ Kasım bin Cihangir Bey de yönetimini kurduğu Mardin'de bir kütüphane kurdu muştı.⁴³⁶

Akkoyunluları ihtişam çağına kavuşturan Uzun Hasan Bey, musikiyle de ilgilenmişti. İlme düşkünlüğünün yanı sıra musikiyi de o kadar severdi ki her sefere çıktığında doksan sekiz kişiden oluşan "ehl-i tarab" adındaki saz heyetini beraberinde götürürdü.⁴³⁷ Sultan Yakub Bey Dönemi'nde Akkoyunlu kültür hayatı zirve noktasına ulaşmıştı. Nitekim Yakub Bey bilim, sanat, edebiyat ve düşünceye bizzat önem vermişti. Hâmîsi olduğu bilim ve sanat adamlarını sarayında toplayan (bkz. ek 11) Yakub Bey'in adına pek çok kaside yazmışlardı.⁴³⁸ Ayrıca Yakub Bey kendisi de bir *Divan* kaleme almıştı.⁴³⁹

Akkoyunlular, XV. yüzyılda hem siyasî hem de kültürel yönlerden belli bir güce ulaşmış olan Osmanlılar, Timurlular, Memlûkler ve Karakoyunlularla rekabete girmişlerdi. Komşu ülkelerdeki bu kültürel canlılıktan istifade etmesini bilmişlerdi. Önemli isimleri ülkelerine çekerek bu kişilerin Akkoyunlu kültür dünyasına katkı sağlayan çalışmalarını kurumsal anlamda bir zemine oturtmayı da başarabilmişlerdi.

⁴³² Abbas al-Azzâvî, **Tarih el-İrak Beyne İhtilâleyn el-Hükûmet el-Türkmaniyye**, C.III, Bağdat 1357, s. 254., Ayşe A. Arayancan, "*Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Edebiyat ve Sanat*", s. 247., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 208.

⁴³³ Gülşenî, **a.g.e.**, s. 212., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu...**, s. 225.

⁴³⁴ Hinz, **a.g.e.**, s. 99, Erşahin, **a.g.e.**, s. 228.

⁴³⁵ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu...**, s. 225., Erşahin, **a.g.e.**, s. 228.

⁴³⁶ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu...**, s. 226

⁴³⁷ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu...**, s. 225.,

⁴³⁸ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu...**, s. 226

⁴³⁹ Gülşenî, **a.g.e.**, s. 124.

3.1. Akkoyunlu Kültür Dünyasının Önemli Kişileri

3.1.1. Celâleddîn Devvânî

3.1.1.1. Hayatı

Dinî ve aklî ilimlerin farklı dallarında birçok eser ortaya koyan Eş'arî kelâmcısı Celâleddîn Devvânî'nin adı tam olarak "Ebû Abdillâh Celâllüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddîkî"dir.⁴⁴⁰ "Celâl", "Molla Celâl", "Celâleddîn Devvânî" şeklinde de adına rastlanılan Devvânî'nin doğduğu yıl tam olarak tespit edilemese de, kaynaklardan ulaşılan bilgilere göre onun 827-830/1424-1427 yılları arasında doğduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴¹ Acem diyarının Kâzerûn şehrine bağlı Devvân köyünde doğmuş olan bu büyük bilgin, soylu ve âlim bir aileden gelmekteydi.⁴⁴² Devvânî'nin *es-Sevâdü'l-a'azam* adlı tefsiri kaleme alan babası Es'ad, Cürçânî'nin talebelerindendi. Devvânî ilk eğitimini memleketi Kâzerûn'da kendisine sarf, nahiv, mantık ile birlikte bazı şer'î ve aklî ilimleri okutan babasından almaya başlamıştı.⁴⁴³ Babasından aldığı ilk eğitimin ardından ilim başkenti olan Şiraz'a giderek Ebü'l Mecd el-Geylî, Safiyyüddîn el-Îcî, Mazharüddîn Muhammed el-Kâzerûnî, Hümâmeddîn Gülbârî, Rükneddîn Rûzbihân eş-Şirazî, Muhyevî Lârî ve Hasan Şah Bakkâl gibi meşhur âlimlerden aklî ve naklî ilimleri öğrenmişti.⁴⁴⁴ Devvânî'nin iyi bir âlim ve müderris olacağı daha talebeliği zamanında okuduğu ilimleri çabuk kavraması ve üstün zekâsıyla diğer talebeler arasından kolayca sıyrılabilmesi göstermişti.⁴⁴⁵

Eğitimini tamamlayan Devvânî ilk müderrisliğini Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın 1465 yılında Tebriz'de inşa ettirdiği Muzafferiye Medresesi'nde

⁴⁴⁰ Reza Pourjavady, **Philosophy in Early Safavid Iran**, (Edited by Hans Daiber, Anna Akasoy, Emilie Savage-Smith), E. J. Brill, Leiden, 2011, p. 4., Harun Anay, "*Devvânî*", **TDVİA.**, C.9, TDVY., İstanbul, 1994, s. 257.

⁴⁴¹ Carl Brockelmann, "*al-Dawwânî*", **EI¹**, (Edit. M. Th. Houtsma, T. W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann), E. J. Brill, Leiden, 2012, p. 933., Anay, "*Devvânî*", s. 257.

⁴⁴² Browne, **A Literary History of Persia: The Tartar Dominion (1265-1502)**, Vol. III, p.444.

⁴⁴³ John Cooper, "*al-Dawani, Jalal al-Din (1426-1502)*", **Routledge Encyclopedia of Philosophy** (Edit. Edward Craig), Vol.2, 1998, London, p. 806., Sakaoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 383.

⁴⁴⁴ Andrew J. Newman, "*Davānī, Jalāl-al-Dīn Mohammed*", **Encycloaepedia Iranica**, Vol.7, Fasc.2, Columbia Univ. Press, New York, 2011, p.132, Anay, "*Devvânî*", s.257, Khwandamir, **a.g.e.**, p.625.

⁴⁴⁵ Bakhtyar Husain Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, Vol. 2, Book: 4, Part: 4 (The Philosophers), (Edited by: M. M. Sharif), Published by: Pakistan Philosophical Congress, Lahore / Pakistan, 1966, p. 883., Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625., Anay, "*Devvânî*", s. 257.

yapmıştı.⁴⁴⁶ Ayrıca Cihanşah'ın oğlu Ebû Yûsuf Dönemi'nde sadâret makamında bulunan Devvânî,⁴⁴⁷ Akkoyunluların Tebriz'i almasından sonra Irak'a gitmiş, burada bir süre kaldıktan sonra, yaşamının büyük bir kısmını geçireceği Şiraz'a dönmüştü. Şiraz'a dönen Devvânî, Akkoyunluların hüküm sürdüğü bu coğrafyada, sultanlar ve devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kurabilmeyi başarmış, *Ahlâk-ı Celâlî* gibi çok önemli eserinin yanı sıra kaleme aldığı diğer kitaplarından bazılarını da Uzun Hasan Bey ile Sultan Halil Bey'e takdim etmişti.⁴⁴⁸ Bu ilişkiler 1478 senesinde Akkoyunlu tahtına oturan Sultan Yakub Bey Dönemi'nde de çok iyi seyretmiş, hatta Yakub Bey Devvânî'yi en büyük kadı (kadı'l-kudat) sıfatıyla, merkezinin Şiraz olduğu Fars eyaletine tayin etmişti (1478-1490). Devvânî bir darü'l-eytam olan Medrese-i Sekh'de yaptığı ilmî araştırmaların ardından ve talebelerine verdiği dersten sonra, her gün yargı işleriyle meşgul olmaktadır.⁴⁴⁹ Böylelikle Devvânî Şiraz'dan kaçışına kadar bütün Fars diyarının hem yargı işlerini yürütmüş hem de eğitim faaliyetleriyle ilgilenmişti.

Akkoyunlu Devleti'nin son dönemlerinde, oldukça buhranlı bir süreçte tahta geçen Sultan Göde Ahmed Bey (1497), Devvânî'ye büyük itibar göstermişti. Fakat aynı sene, Göde Ahmed Bey öldürülmüştü. O sırada Fars valisi olan Purnak Kasım Bey, Devvânî'nin mallarına el koymuş, Devvânî'yi de hapsedirmişti.⁴⁵⁰ Hapiste bir süre geçirdikten sonra buradan kurtulmayı başararak Şiraz'dan Fars eyaletinin Lâr bölgesine, buradan da *Şerhu'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye* ve *Tefsîru sûreti'l-Kâfirûn* (905/1499) isimli eserlerini kaleme aldığı Hürmüz Boğazı'ndaki Cerûn (Hürmüz)

⁴⁴⁶ Ann Katharine Swynford Lambton "*al-Dawānî*", **Eİ²**, Impression 4th, (Edit. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs), E. J. Brill, Leiden, 1991, p. 174.

⁴⁴⁷ Sajjah H. Rizvi, "*Dawani, Jalal al-Din 1427-1502*", **The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought**, (Editors: Gerhard Bowering, Patricia Crone, Wadad Kadi, Devin J. Stewart, Muhammad Qasim Zaman, Mahan Mirza), Princeton University Press, Princeton / New Jersey / USA., p. 126., Pourjavady, **a.g.e.**, p. 8., Lambton, "*al-Dawānî*", p. 174., Anay, "*Devvânî*" s. 257.

⁴⁴⁸ Chad G. Lingwood, **Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran (New Perspectives on Jāmī's Salāmān va Absāl)**, Leiden & Boston: Brill, 2013, p. 20., Anay, "*Devvânî*" s. 257.

⁴⁴⁹ Browne, **A Literary History of Persia: The Tartar Dominion (1265-1502)**, Vol. III, p. 444., Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, p. 883., Charles Ambrose Storey, **Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey, (Qur'anic Literature)**, Vol. 1, Part. 2, Publisher: Luzac & Co., London, p. 1277, Seyyed Hossein Nasr-Mehdi Aminrazavi, **An Anthology of Philosophy in Persia**, Vol. IV, I. B. Tauris Publishers, London, 2012, p. 89., Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625., Lambton, "*al-Dawānî*", p. 174., Pourjavady, **a.g.e.**, p. 8., Newman, "*Davānī, Jalāl-al-Dīn Mohammed*", p. 132., Sakaoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakub ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 383.

⁴⁵⁰ Pourjavady, **a.g.e.**, p. 13, Anay, "*Devvânî*", s. 258.

adalarına kaçıyordu.⁴⁵¹ Akkoyunlu ülkesindeki karışık siyasî ortamın az da olsa düzelmesinin ardından tekrar memleketine doğru hareket etmiş ve yolda Akkoyunlu Ebü'l Feth Bey'in ordusuna katılmıştı. Devvân'a yakın bir yere geldiği sırada hastalanmış ve 9 Rebûlâhir 908/12 Ekim 1502 tarihinde vefat etmişti.⁴⁵² Devvânî'nin defnedildiği mezarı, bugün kendi köyünde hâlâ mevcuttur.

Devvânî'nin, Abdülhâdî ve Sa'deddîn adlarında iki oğlu ve talebesi Muzafferüddîn Ali eş-Şîrâzî ile evlenen bir kızı vardı. Oğullarından Abdülhâdî, Devvânî'den önce ölmüş, diğer oğlu Sa'deddin de memleketi Şiraz'de ilim öğrendikten sonra bu şehirde eğitim işleriyle ilgilenmişti.⁴⁵³

3.1.1.2. Devvânî'nin Talebeleri ve "Devvânî Ekolü"

Karakoyunlular Dönemi'nde belli bir süre müderrislik yapan, hatta sadaret makamına da getirilen Devvânî, daha sonra Akkoyunlu ülkesine intisap etmiş, aklî ve naklî ilimlerde kendisini yetiştirerek bu devletin önemli mevkilerinde hizmet etmişti. Kaleme aldığı eserler sayesinde Devvânî, daha hayattayken ünü bütün İslâm coğrafyasına yayılmıştı. Osmanlı padişahlarından II. Bâyezid ile mektuplaşmış, hatta Padişah ona övgülerde bulunmuş, armağanlar takdim etmişti.⁴⁵⁴ Keza Devvânî'nin bu ününü duyan pek çok talebe ondan ilim tahsil etmek ve feyz almak için Şiraz'a akın etmişti.⁴⁵⁵ Şiraz'a gelip Devvânî'den tahsil gören bu talebeler aracılığıyla oluşan "Devvânî ekolü" oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştı.⁴⁵⁶ Hocaları Devvânî'den aldığı ilhamla ilmî çalışmalarını Acem diyarında sürdürmüş olan Cemâleddin Mahmûd eş-Şîrâzî ile birlikte Kādî Mîr Hüseyin el-Yezdî bu ekolün oluşumunda mühim rol oynayan talebelerindendi. Şah İsmail'in Akkoyunlu Devleti'ni yıkıp bu toprakları ele geçirmesinin ardından Osmanlı başkenti İstanbul'a yerleşen Hekimşah Muhammed el-Kazvînî ile Muzafferüddîn Ali eş-Şîrâzî, Devvânî'nin meşhur talebelerindendi.'nin Şiraz'a gelerek Devvânî'den yedi yıl eğitim aldıktan sonra İstanbul'a dönüp II. Bâyezid Dönemi'nde Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapan

⁴⁵¹ Anay, "Devvânî", s. 258., Pourjavady, **a.g.e.**, p. 13.

⁴⁵² Khwandamir, **a.g.e.**, p.625., Hossein-Aminrazavi, **a.g.e.**, p.89., Cooper, "*al-Dawani, Jalal al-Din (1426-1502)*", p.806., Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, p.883.

⁴⁵³ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625.

⁴⁵⁴ Pourjavady, **a.g.e.**, p. 11

⁴⁵⁵ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625.

⁴⁵⁶ Anay, "Devvânî", s. 258.

Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi de bu ekolün yayılmasında etkili olmuş talebelerindendi.⁴⁵⁷

3.1.1.3. Eserleri

Cürcânî ve Taftâzânî gibi büyük âlimlerden sonra yaşamasına karşın Devvânî, bütün İslâm coğrafyasında bu büyük İslâm âlimleri kadar iz bırakmış bir kişilikti. Çünkü eserlerinin çoğu yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve defalarca şerh edilmiş ve bu eserlere çok sayıda hâşiyeler yazılmıştı.

Felsefe

Celâleddîn Devvânî, felsefeye ve özellikle de işrak felsefesine ilgi duymuştu. Onun pek çok eserinde Eş'arî kelâmı ile birlikte Muhyiddîn İbnü'l Arabî'deki "vahdet-i vücûd" görüşü ve işrak felsefesinden etkiler bulunmaktaydı.⁴⁵⁸ Nitekim Devvânî, tefsir alanında yazdığı eserleri dâhil olmak üzere, neredeyse bütün eserlerini aslında kelâmî, felsefî ve tasavvufî bir bakış açısına dayandırarak kaleme almıştı. Ancak Devvânî'nin felsefî fikirlerinden ziyade, onun tasavvuf ve kelâmî yanı daha etkili olmuştu. Buna rağmen felsefe ile uğraşanlar onun felsefî fikirlerini benimseyerek onu kendilerine örnek almışlardı.⁴⁵⁹

İşrak felsefesinin en mühim hususlarından olan "işrâkî sezgiyi" kabul eden Devvânî, hikmetle alâkalı pek çok sorunun sezgi olmaksızın idrak edilemeyeceği kanaatindeydi. Keza İbn Sînâ ve Fârâbî'nin düşüncelerinden yararlanmış olduğundan hareketle, Devvânî'nin Meşşâî felsefenin bazı konuları dışında ciddi eleştiriler yapmadığı bilinmektedir. Hatta Devvânî "sudûr teorisi" gibi çok eleştirilen felsefî düşünceyi de kabul etmişti.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Pourjavady, **a.g.e.**, pp. 11, 15, 16.

⁴⁵⁸ Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, p. 883., Harun Anay, *Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Bölümü, İstanbul, 1994, s. 93.

⁴⁵⁹ Anay, "*Devvânî*", s. 258.

⁴⁶⁰ Erwin Isak Jakob Rosenthal, **Political Thought in Mediaval Islam c. 350 - c. 1450**: "al-Dawwânî: Application and Integration", Edited by: J. H. Burns, James Henderson, Cambridge University Press, Cambridge, 1958, pp. 210-211., Anay, "*Devvânî*", s. 258.

3.1.1.3.1. Şevâkilü'l-Hûr fî Şerhi Heyâkili'n-Nûr

Devvânî'nin felsefe alanında kaleme aldığı *Şevâkilü'l-Hûr fî Şerhi Heyâkili'n-Nûr* isimli eseri, Sühreverdî el-Maktûl (ö.1191)'ün *Heyâkilü'n-Nûr* adlı kitabının şerhidir.⁴⁶¹ Arapça yazdığı bu eser kısaca *Şerhu Heyâkil el-Nûr*⁴⁶² şeklinde de bilinmektedir. İlmî çalışmalarından ilki olan bu eseri, orta yaşlarda kaleme almıştı.⁴⁶³ Eser, istinsah edilerek çoğaltıldığı için çok fazla yazma nüshası mevcuttur. Bu nüshalarda eserin, Gıyâseddin Mahmud Hâce Cihan (ö.1511)'a takdim edildiği bildirilmektedir. Dolayısıyla çalışmanın kaleme ilk alınışında Hâce Cihan'a sunulduğu, tashih edildikten sonra ithaf yazısının çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Ancak eserin bazı nüshalarında Timurlu Ebû Sâ'îd Bahadır Han'a sunulduğuna dair bir bilginin olması, bu eserin kime ithaf edildiğinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu hususta en doğru olabilecek görüş, eserin bir kez Hint sultanlarından birine, diğer defasında başka bir hükümdara takdim edildiğidir.⁴⁶⁴

Kelâm

Devvânî, Allah'ın varlığını ve birliğini ispat etmek için aklı delile güvenmekteydi. Bunun yanında bir başka yapıtıdaysa "vahdâniyet" konusundan bahsederken bu mevzunun akıl, nakil, farklı buhranlar ve keşfle sabit olduğunu belirtmektedir. Bu konuda kuşku duyanların, ya akıllarının noksan olduğunu ya da selim yaratılışlarının bozuk olduğunu ileri sürmekteydi. Devvânî, "isbât-ı vâcib" hususunda ortaya koyduğu risâlelerinden ayrı olarak, neredeyse yazdığı her kitabında Allah'ın varlığı ve birliği gibi hususları titizlikle ele almıştı. İsbât-ı vâcib konusunda

⁴⁶¹ Hamid Naseem, **Muslim Philosophy: Science and Mysticism**, Published by: Sarup & Sons, New Delhi/India, 2001, p. 278., Pourjavady, **a.g.e.**, p. 9., Newman, "*Davânî, Jalâl-al-Dîn Mohammed*", p. 132., Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625., Cooper, "*al-Dawani, Jalal al-Din (1426-1502)*", p. 807., Anay, **a.g.t.**, s. 93., Sakaoglu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah ...*", s. 384.

⁴⁶² Müellif nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. K 2332) yer aldığı Devvânî'nin *Şevâkilü'l-hûr fî şerhi Heyâkili'n-nûr*'u ilk kez Muhammed Abdülhak ve Muhammed Yûsuf Kokan'ın araştırmasıyla yayımlanmıştır (Madras, 1953). Ayrıca Toyserkânî de neşretmiştir (*Selâsü resâ'il* içinde, Meşhed 1411, ss.99-269). Gıyâseddin Mansûr Şîrâzî ise bu esere *İşrâku Heyâkili'n-nûr li-keşfi zulumâti'l-gurûr* isimli bir reddiye kaleme almıştır. Ayrıca Nâsır Muhammedî yüksek lisans tezi olarak tahkik etmiştir. Bkz. Anay, **a.g.t.**, s. 117., Anay, "*Devvânî*", s. 260.

⁴⁶³ Anay, **a.g.t.**, s. 116.

⁴⁶⁴ Anay, **a.g.t.**, s. 115.

sadece hudûs delilini değil aynı zamanda imkân delilini de kullanan Devvânî, sadece imkân delili kullanıldığında yeterli olmayacağı görüşündeydi.⁴⁶⁵

Sıfatların zât üzerine zait olup olmadığı meselesine gelindiğinde, bunun temel inanç konularına girmediğini, bu nedenle iki görüşten birini kabul edenin tekfir edilemeyeceğini belirtmekteydi. Ayrıca bu konunun ancak keşf yoluyla idrak edilebileceği kanaatindeydi. Devvânî, ihtiyarî fiiller hususunda gerçek etkenin Allah olduğunu, kulun ise sadece kesbde bulunduğunu benimsemişti. Yazdığı ilk kitaplarında, bu görüşe muhalif olan Mu'tezile ile ilgili olarak başta kulların fiilleri hususunda ilhâd suçlamalarına varacak görüşler öne sürmüştü. Fakat daha sonra ortaya koyduğu eserlerinde, daha ılımlı bir bakış açısıyla bu görüşü benimseyenleri tekfir etmenin aslında doğru olmayacağı kanaatini beyan etmişti.⁴⁶⁶

3.1.1.3.2. Şerhu'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye

Eş'arî kelamcılarında olan Adudüddîn el-Îcî *'Akâ'idi'l-'Adudiyye* adlı bir eser kaleme almıştı. el-Îcî'nin kelâm üzerine yazdığı bu eser, ilim çevrelerince çokça şerh edilmiş ve hâşiyeler yazılmıştı. Eser, bütün İslâm coğrafyasında tanınmış ve kelam alanında en önemli eserlerden biri olmuştu. Devvânî de el-Îcî'nin eserini şerh edenler arasında bulunmaktaydı. Devvânî, bu eseri *Şerhu'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye* adıyla şerh etmişti. Arapça kaleme aldığı bu şerhi, felsefî bakış açısıyla yazmıştı. Şerh, kelam ilminin birçok konusunu içermekteydi. Devvânî'nin en tanınmış eserlerinden biri olan bu şerhe, pek çok hâşiyeye yazılmıştı.⁴⁶⁷ Bunlar Ahmed b. Muhammed Taftâzânî, Abdülhakim Siyâlkûtî, İsmail Gelenbevî ve Ehmed Edirnevî'nin kaleme aldığı hâşiyelerdi. *Şerhu'l-'Akâ'idi'l-'Adudiyye* Osmanlı medreselerinde yüzlerce yıl temel ders kitabı olarak okutulmuştu. Bazı yazmaları istinsah edilerek çoğaltılan ve oldukça fazla sayıda nüshaları bulunan eser, Osmanlı kültür çevrelerinin, eğitim ve bilim alanlarında her zaman istifade ettiği kaynak olmuştu. İlim çevrelerinin çok beğendiği Devvânî'nin bu eseri, birkaç kere yayımlanmıştı.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Anay, "*Devvânî*", s. 258.

⁴⁶⁶ Anay, "*Devvânî*", ss. 258-259.

⁴⁶⁷ Bu hâşiyelerin için bkz. Anay, **a.g.t.**, s. 136.

⁴⁶⁸ Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, p. 884., H. Anay, "*Devvânî*", ss. 259-260. Anay, **a.g.t.**, s. 136.

3.1.1.3.3. Hâşiye ‘alâ Şer-hi’t-Tecrid

İlhanlılar Dönemi’nin en önemli isimlerinden olan Nasîrüddîn Tûsî, kelâm alanında *Tecrîdü’l-Kelâm* isimli bir eser kaleme almıştı.⁴⁶⁹ Ali Kuşçu, Tûsî’nin bu eserine eş-Şerhu’l-Cedîd adlı bir şerh yazmıştı. Bunun üzerine Devvânî de *Hâşiye ‘alâ Şer-hi’t-Tecrid* adlı bir şerh kaleme almıştı. Devvânî, *el-Hâşiyetü’l-kadîme*, *el-Hâşiyetü’l-cedîde* ve *el-Hâşiyetü’l-eced* gibi isimlerle de bilinen bu şerhe, üç hâşiye yazmak durumunda kalmıştı.⁴⁷⁰ Çünkü Devvânî’nin bu şerhle ilgili yazdığı ilk hâşiyesine, onunla aynı dönemde yaşamış olan diğer âlim Sadreddîn-i Şîrâzî bir hâşiye yazarak ona karşı çıkmıştı. Böylece ilmî bir tartışma başlamıştı. Dolayısıyla Devvânî ile Sadreddîn-i Şîrâzî arasında başlayan ilmî münakaşa, onların aynı şerhe birden fazla hâşiye kaleme almalarını gerektirmişti.⁴⁷¹

3.1.1.3.4. Risâle fî İsbâti’l-Vâcib

Devvânî’nin kelâm hakkında ortaya koyduğu bir diğer eser *Risâle fî İsbâti’l-Vâcib*’dir.⁴⁷² Devvânî’nin Allah’ın varlığı ve birliği konusunu ele aldığı bu eseri, iki risâleden oluşmaktadır. Arapça yazdığı bu risâlelerin ilki *er-Risâletü’l-Kadîme fî İsbâti’l-Vâcib*, ikincisi ise *er-Risâletü’l-Cedîde fî İsbâti’l-Vâcib*’dir.⁴⁷³ Bu risâlelerin nerede ve hangi tarihte yazıldığıyla ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır.⁴⁷⁴ Devvânî’nin Allah’ın varlığı ve birliği konusunu işlediği bu ilk risâlesi, İslâm dünyasının büyük bir kısmında bilinmekteydi. Bu risâleyi böylesine bilinir kılan Devvânî’nin daha kendisi hayattayken ününün bütün İslâm coğrafyasına yayılmasıydı. Risâleye ait yazma nüshaların bir kısmının Akkoyunlu sultanı Yakub Bey’e, diğer kısmının Osmanlı padişahı II. Bâyezid’e takdim edildiği bildirilmektedir.⁴⁷⁵

Risâle fî İsbâti’l-Vâcib’in *er-Risâletü’l-Cedîde fî İsbâti’l-Vâcib* isimli ikinci risalesi kaynaklarda değişik biçimlerde karşılaşılmaktadır. Bunlar *Risâle fî İsbâti’l-*

⁴⁶⁹ Cooper, "al-Dawani, Jalal al-Din (1426-1502)", p. 807.

⁴⁷⁰ Newman, "Davânî, Jalâl-al-Dîn Mohammed", p. 132., Sakaoğlu, "Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi", s. 383., Anay, "Devvânî", ss. 260.

⁴⁷¹ Khwandamir, a.g.e., p. 625., Anay, "Devvânî", s. 260.

⁴⁷² Khwandamir, a.g.e., p. 625., Sakaoğlu, "Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi", s. 384.

⁴⁷³ Anay, "Devvânî", s. 260., Newman, "Davânî, Jalâl-al-Dîn Mohammed", p. 132., Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, p. 884.

⁴⁷⁴ Eserin kaleme alındığı söz konusu muhtelif tarihlere ayrıntılı bilgi için bkz. Anay, a.g.t., s. 122.

⁴⁷⁵ Newman, "Davânî, Jalâl-al-Dîn Mohammed", p. 132., Anay, "Devvânî", s. 260.

Vâcib el-Cedîd, Risâle fî el-Mebde' el-Evvel ve Sifâtih ve Esmâih, İsbat el-Vâcib el-Cedîde' dir. Arapça olan bu risâleyi, yaşamının sonlarına doğru Lâr'da ya da Geylan'da yazdığı tahmin edilmektedir.⁴⁷⁶ Eser, her ne kadar Allah'ın varlığını kanıtlamaya yönelik bir çalışma izlenimi uyandırır da aslında, Allah'ın vücudunun zatına zâit olup olmadığı, Allah'ın birliği, kudreti, iradesi, ilmi gibi kelâm konularını ele almaktadır.⁴⁷⁷ Devvânî'nin eserleri arasında en fazla yazmaya sahip olan bu eser, İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca Tahran'da yüksek lisans tezi olarak tahkik edilen eserin kısmî bir Farsça tercümesi de mevcuttur.⁴⁷⁸

3.1.1.3.5. Risâle fî îmâni Fir'avn

Devvânî'nin Arapça kaleme aldığı *Risâle fî îmâni Fir'avn*⁴⁷⁹ adlı eseri, *Risâle fî Hakk Fir'avn, Risâle fî el-Tefsîr, Risâle fî el-Redd alâ men Kâle bi Tekfîr İbn el-Arabî, Tefsîru Âyet "Kâle Âmentü Ennehû Lâ İllâhe İllallâh ellezî Âmenet bihî Benû İsrâîl ve Ene min el-Müslimîn"*⁴⁸⁰ gibi adlarla bilinmektedir. Devvânî bu eserinde, kelâmî alanın zor konularını işlemiştir. Şöyle ki ölüm esnasında, zor bir durum ya da olay karşısında iman etmenin makbul olup olmadığı kelâmî bir tartışmadır. Devvânî bu mevzuyla ilgili ölüm ya da zor durumda imanın kabul olduğunu savunmaktaydı. Dolayısıyla Firavun'un imanlı bir şekilde öldüğünü kabul etmekteydi ki bu hususta Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ile aynı görüşteydi. Devvânî bu görüşüne dayanak olarak ise Kur'ân-ı Kerim'de Yûnus Sûresi'nin 90. âyetini işaret etmekteydi. Ayrıca bazı akli ispatlarla birlikte bu konudaki düşüncesini desteklemekteydi.⁴⁸¹ Ayrıca Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'yi tekfir edenlere reddiye amacıyla birtakım eklemeler de yapmıştı. Bu bilgilerden eserin iki kez kaleme alındığı anlaşılmaktadır ancak eserin yazıldığı ilk haline ulaşamamıştır.

⁴⁷⁶ Anay, **a.g.t.**, s. 127.

⁴⁷⁷ Anay, **a.g.t.**, s. 127.

⁴⁷⁸ Anay, **a.g.t.**, s. 126.

⁴⁷⁹ C. Ambrose Storey, **Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Library of the India Office (Qur'anic Literature)**, Vol.2, Fasc.1, Oxford Univ. Press, London, 1930, p.55., Anay, **a.g.t.**, s.158.

⁴⁸⁰ Anay, **a.g.t.**, s. 158.

⁴⁸¹ Devvânî'nin bu konudaki görüşü Harun Anay'ın Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'ndeki "Devvânî" adlı maddesinden yararlanılarak yazılmıştır. Bkz. Anay, "*Devvânî*", s. 260.

3.1.1.3.6. Risâle fî (mes'eleti) halki'l-a'mâl

Küçük bir risale olan *Risâle fî (mes'eleti) halki'l-a'mâl* adlı eser, *Şerhu Risâle fî el-Cevher el Müfâarak*, *Şerhu İsbat el-Akl el-Küll*, *Şerhu Risâle el-Nâsriyye*, *Şerhu İsbat el-Akl*, *Şerhu Risâle Nefs el-Emr fî Tahkîki Ma'na Nefs el-Emr*, *Ta'lîka alâ Risâle Hâce Nasîr el-Tûsî fî Beyan el-Akl*⁴⁸² gibi isimlerle de bilinmektedir. Bu risâlede insanların eylemlerini Allah'ın yaratmış olduğu görüşünü ele almıştır.⁴⁸³

3.1.1.3.7. ez-Zevrâ' ve'l-Havrâ'

Devvânî'nin ilk eserlerinden olan *ez-Zevrâ' ve'l-Havrâ'*; *Risâle el-Celâl fî el-Hakâik*, *Risâle el-Mebde' ve el-Meâd*, *Zevra el-Fâdıl*, *Tenbîh el-Râkidîn*, *Risâle-i Zervâ* olarak da bilinmektedir. Devvânî, bu kitabında kelâmcıların, sûfîlerin ve filozofların "varlığın ne şekilde başladığı ve sonunun nereye varacağı konusundaki (mebde ve meâd)" görüşlerini, işrâkî bir yaklaşımla eleştirmiştir.⁴⁸⁴ "Vahdet-i vücûd (varlığın birliği)" felsefesini işlediği ve tasavvufa olan eğilimini yansıttığı bu eserini, ilim hayatının ilk yıllarında, oldukça kısa bir sürede yazmıştır.⁴⁸⁵ Hondmir bu konuyla ilgili "*Şeyh Mecdüddin Kirmânî'den dinledim. Celâleddin ed-Devvânî'nin Necef'teydi, Hz. Ali türbesinde iken bu risâleyi ayak üzerinde bir günde kaleme almış. Bu nedenle de Devvânî'nin bu eserine ez-Zevrâ' ve'l-Havrâ' adı verilmiş.*"⁴⁸⁶ demiştir. Devvânî'nin sonraki süreçte bir de şerh yazdığı bu eseri,⁴⁸⁷ pek çok âlim tarafından şerh edilmiştir.⁴⁸⁸

3.1.1.3.8. Risâle fî'r-rûh

Devvânî'nin *Risâle fî'r-rûh* adlı eserinin iki Türkçe tercümesi mevcuttur. Bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır.⁴⁸⁹

⁴⁸² Anay, **a.g.t.**, s. 151.

⁴⁸³ Anay, "*Devvânî*", s. 260.

⁴⁸⁴ Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, p. 888., Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625., Anay, "*Devvânî*", s. 260.

⁴⁸⁵ Anay, **a.g.t.**, s. 130.

⁴⁸⁶ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625., Sakaoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 384.,

⁴⁸⁷ Sakaoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 384.

⁴⁸⁸ *ez-Zevrâ' ve'l-Havrâ'* adlı esere yapılan şerh ve hâşiyelere bkz. Anay, **a.g.t.**, ss. 130-131.

⁴⁸⁹ Anay, "*Devvânî*", s. 260.

Tefsir

Daha çok bir kelâmcı olan Devvânî, Kur'ân-ı Kerim'in tamamını tefsir ettiği belli başlı çalışmalar da yapmıştı. "Tefsîrû'l-kalâkil" olarak bilinen küçük risâleler yazmıştı. Bu risâleler "kâfirûn", "ihlâs", "felak" ve "nâs" gibi "kul" lafzıyla başlayan küçük sûrelerin tefsiridir. Bunlara ek olarak, bazı âyetlere dayandırdığı kelâmî ve fikhî hususları ele aldığı müstakil risâleleri de mevcuttur.⁴⁹⁰

3.1.1.3.9. Tefsîru sûreti'l-Kâfirûn

Tefsîru sûreti'l-Kâfirûn, Devvânî'nin Şiraz'dan ayrıldığı sırada Hürmüz adalarında kaleme aldığı eseridir. Cevdet Akbay, Devvânî'nin bu eseriyle ilgili *Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsîru Kul Yâ Eyyühe 'l-Kâfirûn* adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Akbay, bu çalışmada ilmî açıdan Devvânî'nin kişiliğini ve eserlerini ele almıştır.⁴⁹¹

3.1.1.3.10. Tefsîru sûreti'l-İhlâs

Tefsîru sûreti'l-İhlâs küçük bir risâledir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde çeşitli nüshaları mevcuttur. Bu risâleyi Toyserkânî de yayımlamıştır.⁴⁹²

3.1.1.3.11. Tefsîru âyeti "Yâ benî Âdeme huzû zîneteküm"

Devvânî'nin *Tefsîru âyeti "Yâ benî Âdeme huzû zîneteküm"* şeklinde uzun bir adı olan bu eseri, A'râf sûresinin 31. âyetinin tefsiridir.⁴⁹³

Ahlâk

Devvânî'nin ahlâk anlayışında etkisi olan bilim adamı, İlhanlılar zamanında yaşamış olan Nasîrüddîn Tûsî'ydî. Çünkü Uzun Hasan Bey, Devvânî'yi Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eserini işrâkî bir yaklaşımla "düzeltici ve tamamlayıcı" olması için görevlendirmişti. Devvânî, Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsirî*'sini yapı olarak büyük ölçüde benzeyen *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eseri yazmıştı. Devvânî, Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsirî* eserini, Kur'ân-ı Kerim'deki âyetlere, Hz. Muhammed'in ve sahabesinin ahlâk anlayışına

⁴⁹⁰ Anay, "*Devvânî*", s. 259.

⁴⁹¹ Anay, "*Devvânî*", s. 259.

⁴⁹² Anay, "*Devvânî*", s. 259.

⁴⁹³ Anay, "*Devvânî*", s. 259.

uygun şekilde tekrar ele almıştı. Devvânî, konuyu titizlikle işlerken sırası geldikçe işrâk felsefesine uygun genişletmeler ve çokça eklemeler yapmıştı.⁴⁹⁴

3.1.1.3.12. Ahlâk-ı Celâlî

Celâleddîn Devvânî'nin en önemli eserlerinden biri olan *Ahlâk-ı Celâlî*'nin diğer adı *Levâmi 'u'l-işrâk fî mekârimi'l-ahlâk*'tır.⁴⁹⁵ Devvânî, 1467 ile 1477 yılları arasında kaleme aldığı bu eserini, Uzun Hasan Bey'in ricası üzerine hazırlamıştır. Ancak Sultan'ın ölümü üzerine oğlu Sultan Halil Bey'e takdim etmişti.⁴⁹⁶

Ahlâk-ı Celâlî, Nasîrüddîn Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsirî* eserinden sonra, ahlâk alanında Farsça olarak kaleme alınan kitaplar arasında en tanınanıdır. Devvânî de ahlâk ve siyaset alanlarında, felsefî içerik yönüyle Nasîrüddîn Tûsî'den etkilenmiş, onun *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı kitabını yakından takip etmişti.⁴⁹⁷ Bu yüzden *Ahlâk-ı Celâlî*, ahlâk psikolojisi açısından büyük oranda Tûsî aracılığıyla İbn Miskeveyh'in *Tehzîbü'l-ahlâk* adlı eserine, tasavvufî düşünceler açısından Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'ine, devlet ve siyaset ahlâkı konusunda Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-fâzıla* ve *es-Siyâsetü'l-Medeniyye* adlı eserlerine dayanmaktaydı.⁴⁹⁸

Devvânî, ahlâk ve siyaset alanında tasavvufî ve işrâkî düşünüşle kaleme aldığı⁴⁹⁹ *Ahlâk-ı Celâlî*'de "felsefî ahlâk ile dinî ahlâkın ıstılah ve muhtevâlarını

⁴⁹⁴ Bakhtyar Husain Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, Çev. Emrullah Yüksel, "Celâleddin Devvânî", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 6, Erzurum, 1986, s. 176.

⁴⁹⁵ Browne, **A Literary History of Persia: The Tartar Dominion (1265-1502)**, Vol. III, pp. 442-443., Cooper, "*al-Dawani, Jalal al-Din (1426-1502)*", p. 806., Hossein-Aminrazavi, **a.g.e.**, p. 89., Sakaoglu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 383., Majid Fakhry, **Ethical Theories in Islam (Islamic Philosophy Theology and Science)**, Vol. 3, Second Expanded Edition: 1994, Edited by H. Daiber and D. Pingree, Published by E. J. Brill, Leiden, 1994, p. 143., Andrew J. Newman, "*Davānī, Jalāl-al-Dīn Mohammed*" p. 132., Anay, "*Devvānī*", s. 261., George M. Wickens, "*AKLÂQ-E JĀLĀLĪ*", **Encyclopædia Iranica**, Vol.1, Fasc.7, Last Update Publish 2011, Columbia University: New York, p. 724.

⁴⁹⁶ Browne, **A Literary History of Persia: The Tartar Dominion (1265-1502)**, Vol. III, p. 443., Wickens, "*AKLÂQ-E JĀLĀLĪ*", s. 724., Lingwood, **Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran...**, p. 20., Sajjah H. Rizvi, "*Dawani, Jalal al-Din 1427-1502*", p. 126., Andrew J. Newman, "*Davānī, Jalāl-al-Dīn Mohammed*", p. 132.

⁴⁹⁷ Sajjah H. Rizvi, "*Dawani, Jalal al-Din 1427-1502*", p. 126., Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, p. 884., M. Nazif Şahinoğlu, "*Ahlâk-ı Celâlî*", **TDVİA.**, C.2, TDVY., Ankara, 1989, s. 16.

⁴⁹⁸ Şahinoğlu, "*Ahlâk-ı Celâlî*", s. 16., Wickens, "*AKLÂQ-E JĀLĀLĪ*", p. 724.

⁴⁹⁹ Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, p. 884., Andrew J. Newman, "*Davānī, Jalāl-al-Dīn Mohammed*", p. 132., Şahinoğlu, "*Ahlâk-ı Celâlî*", s. 16.

birleştirmişti."⁵⁰⁰ Bunun sonucu olarak Devvânî'nin ahlâk düşüncesinde "*sırât-ı müstakîm ile özdeşleştirdiği felsefî ahlâktaki itidal anlayışı ve dinî bir terim olan insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi oluşu*"⁵⁰¹ asıl konuları oluşturmaktaydı. Yönetim hakkının ilahî meşruîyeti noktasında, Kur'ân-Kerim'deki ayetlere dayandırılmıştı.⁵⁰² Akkoyunlu sultanlarının yönetim meşruîyetinin dayandırıldığı ilahî esaslardan, Ebû Davud Sicistanî'nin kaynak gösterildiği "*Allah, bu cemaate her yüzyılın başında,*

⁵⁰⁰ Anay, "*Devvânî*", s. 259., Şahinoğlu, "*Ahlâk-ı Celâlî*", s. 16.

⁵⁰¹ Woods, **a.g.e.**, s. 182., Newman, "*Davânî, Jalâl-al-Dîn Mohammed*", p. 133., Anay, "*Devvânî*", s. 259., Şahinoğlu, "*Ahlâk-ı Celâlî*", s. 16.

⁵⁰² Bu âyetler şunlardır:

"Halbuki onlar mağlubiyetten sonra birkaç yıl içinde muhakkak galip geleceklerdir."
(**er-Rûm Sûresi/3-4**)

"Ve sana Allah'ın şerefli bir yardımı ile nusret etmesi içindir."
(**el-Fetih Sûresi/3**)

er-Rûm âyetindeki "birkaç, üçten dokuza" kelimelerinin ve el-Fetih âyetindeki bütün harflerin toplamının ebced sistemine göre sayısal değeri 872 ya da 1467'ye tekabül etmektedir. Bu da Devvânî gibi birçok yazar tarafından Uzun Hasan Bey'in 1467 yılında Muş'ta Karakoyunlu Cihan Şah'ı yenmesinin ardından hızlı yükselişine yönelik söylenmiştir. Woods, **a.g.e.**, s. 180. Akkoyunlu tarihçilerinden Fazlullâh b. Ruzbihân-i Huncî, Uzun Hasan Bey'in Allah (c.c.) tarafından müslümanların yöneticisi olarak vazifelendirildiğini ve buna dayanak olarak da en-Nûr Sûresi'nin 55. âyetini göstermektedir:

"Sizden iman edenlere ve âmel-i sâlih işleyenlere Allah, kendilerinden evvel geçenleri nasıl kâfirlerin yerlerine getirdi ise, onları da yeryüzünde (müşriklerin yerine) geçireceğini, onlar için razı olduğu dinlerini (İslâmı) payidâr kalacağını korkudan sonra onları kati bir eminliğe çevireceğini vaat etmiş ve 'Bana ibadet edin. Bana hiçbir şeyi ortak tutmayın..' diye emreylemiştir. Bundan sonra küfredenler fasıklardır."
(**en-Nûr Sûresi/55**)

Bu âyetteki "sizden" kelimesi de "150" sayısını vermektedir ve Allah'ın yeryüzünde görevlendirdiği Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in adı olan "Hasan Beğ" ya da "Uzun Hasan"a denk gelmektedir (Woods, **a.g.e.**, ss. 180-181.) ki bu da Nisa Sûresi'nin "egemenlik âyeti olan 59. âyeti"ni akla getirmektedir:

"Ey müminler! Allah'a ve Peygamber'e ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin. Eğer bir şey hakkında çekişerseniz onu Allah'a ve Peygamber'e döndürün. Eğer siz Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsanız bu, sizin için hayırdır. Ve netice itibarıyla daha güzeldir."
(**Nisa Sûresi/59**)

Yine bu âyetin de Uzun Hasan Bey'in yönetme hakkı ilahi desteklerle temellendirildiği, Devvânî'nin Uzun Hasan Bey'in sayısal olarak Sultan-ı cihan, "dünya sultanı" ve fim zemîn û zaman, "yeryüzünün ve çağın bekçisi" unvanları olarak Müslümanların Uzun Hasan Bey'e itaat etme çağrısıdır. Woods, **a.g.e.**, s. 181.

imanı tazeleyecek birini gönderecektir." Hadis-i Şerîf'i ile de desteklenmişti.⁵⁰³ Buradaki "tazeleyici, yenileştirici" terimi çoğunlukla, XII. yüzyıl Şafîi-Eş'arî din bilgini Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî ile XVII. yüzyıl Nakşibendî âlimi Ahmed Sirhindî için kullanılmaktaydı. Bu hususla ilgili olarak Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*'de iman tazeleyicisi konusuna özgün bir bakış açısıyla yaklaşmıştı. Bu yönüyle 1475 yılları civarında Uzun Hasan Bey ve Sultan Halil Bey için yazılmış olan bu eser, siyaset üzerine bir risâle ve hükümdarlar için bir rehber olma özelliği taşımaktaydı. Bu eser aynı zamanda Uzun Hasan Bey iktidarının felsefi ve ideolojik temellerinden birini sergilemekteydi. Dolayısıyla Devvânî'nin niçin "tazeleyici" kavramını kullandığı, *Ahlâk-ı Celâlî*'nin girişinde Uzun Hasan Bey'in yönetiminden "halifelik" olarak söz etmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁰⁴

Ahlâk-ı Celâlî ile ilgili bir başka önemli husus ise ülke, toplum ve insanların belli esaslara göre tâbî tutulduğu ayrımıdır. Fârâbî'deki faziletli olan ve olmayan ülke (medîne) ayrımı, Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'sinde de yer almaktaydı. Devvânî'ye göre adaletin hüküm sürdüğü faziletli ülkede, rütbe ve mevkiiler ehliyet ve liyakat esasına uygun şekilde verilmeliydi. Âdil bir yönetimde her insan yetenekleri ölçüsünde erişebileceği en yüksek mertebeye çıkabilirken âdil olmayan iktidar ise baskıya dayanmaktaydı. Yine Devvânî'ye göre toplum; âlimler, askerler, tüccar-sanatkâr-işçiler ve çiftçilerden oluşan dört sınıfa ayrılmaktaydı. İnsanlar ise ahlâkî tabiatları ve eğitime olan yatkınlıkları açısından beş sınıfa ayrılmıştı:

1. Tabiatları tamamıyla iyi olup iyiliği yaşatma kudretinde olanlar,
2. İyi tabiatlı olmakla beraber tesir gücü olmayanlar,
3. İyiliğe ve kötülüğe eşit derecede uygun tabiatlılar,
4. Kötü olmakla beraber başkalarına kötü tesiri olmayanlar,
5. Kötü ve tesirli olanlar.⁵⁰⁵

Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*'nin giriş kısmında, ahlâk sorunlarını da işlemişti. Bu sorunları işlerken âyet ve hadislerle birlikte işrâk filozoflarından, din büyüklerinden ve sahâbelerden yararlanmıştı. Ahlâk anlayışında ve bu alana ilişkin kaleme aldığı

⁵⁰³ Woods, a.g.e., s. 181.

⁵⁰⁴ Woods, a.g.e., ss. 181-182.

⁵⁰⁵ Şahinoğlu, "*Ahlâk-ı Celâlî*", s. 16.

eserlerinde "eklektik tavır"⁵⁰⁶ sergileyen Devvânî, kişilerin günlük yaşamda sosyal ilişkiler kurarken nasıl konuşması ve oturup kalkması gerektiği, yemek yerken ne tür inceliklere dikkat edecekleri gibi âdâb-ı muâşeret konularını da işlemiştir. Çocukların nasıl eğitileceği ve eğitim yapılırken özellikle nelerin üzerinde durulması gerektiğini bütün yönleriyle ele aldığı *Ahlâk-ı Celâlî*'si⁵⁰⁷ Akkoyunlular için büyük önem taşımaktaydı. Çünkü bu kitapta, XV. yüzyıl Akkoyunlu medreselerinde talebelerin hangi esaslara göre ilim öğrendikleri ve bu eğitimin en önemli yanı olan ahlâk ölçütünün ne olduğu, bunun toplumda yansımalarının nasıl olduğu, devlet yöneticilerinin bunu ne ölçüde başarıyla uyguladığı gibi konularla ilgili dönemin bilginlerine ve âlimlerine rehber olmuştur. Kendisi de bir müderris olan Devvânî, iyi bireyler yetiştirmek amacındaydı. Ona göre iyi yetiştirilen bireylerin kurduğu ailelerden meydana gelen toplum ahlâklı olmaktadır.

Ahlâk-ı Celâlî, başta İran olmak üzere birçok İslam ülkesinde defalarca basılmıştır. W. T. Thompson tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.⁵⁰⁸

Mantık

3.1.1.3.13. Şerhu Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm

Celâleddîn Devvânî, *Şerhu Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelâm* isimli eserini Arapça kaleme almıştı. Asıl adı bilinmeyen bu eser kaynaklarda *el-Acâle*, *Hâşiye Tehzîb el-Mantık*, *Şerh el-Tehzîb* isimleriyle geçmektedir. Eserin yazıldığı yer ve tarih de kesin olarak bilinmemektedir. Ancak 898/1492-1493 tarihli yazma nüshasından hareketle, bu tarihten önce yazıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁰⁹

Devvânî'nin mantık alanında kaleme aldığı bu eser, Sa'deddîn et-Taftâzânî'nin *Tehzîbü'l mantık ve'l-keîâm* adlı eserinin şerhiydi. Taftâzânî'nin bu eserinin mantık bölümü yarım kalmıştı. Devvânî'nin şerhiyle bu bölüm tamamlanmış oldu. Eserin giriş bölümünden anlaşıldığı kadarıyla, Devvânî bu eserini ders notları şeklinde

⁵⁰⁶ Siddîqi, **A History of Muslim...**; "Jalal al-Din Dawwani", p. 884., Anay, "*Devvânî*", s. 259.

⁵⁰⁷ Fakhry, **Ethical Theories in Islam...**, p. 143., Wickens, "*AKLÂQ-E JÂLÂLÎ*", p. 724., Türkiye Gazetesi, **İslâm Âlimleri Ansiklopedisi**: "Celâleddîn-i Devvânî", C.13, İhlâs Matbaacılık Gazetecilik ve Sağlık Hizmetleri A. Ş., İstanbul, 1996, s. 345.

⁵⁰⁸ Bu eserin yayımlandığı yer ve tarihler şu şekildedir: Kalküta 1810; Leknev 1283, 1296, 1302, 1309, 1316, 1334, 1337; Bombay, ts.; Lahor 1923. İngilizce'ye tercümesi: W. T. Thompson, **Practical Philosophy of the Muhammadan People**, London, 1839.

⁵⁰⁹ Anay, **a.g.t.**, s. 119.

hazırlamıştı. Medreselerde tedris edilmesi için kaleme alınan bu kitap, defalarca şerh edilmiş ve hâşiyeler yazılmıştı.⁵¹⁰

3.1.1.3.14. Hâşiye ‘alâ Şerhi’ş-Şemsiyye

Ali b. Ömer el-Kâtibî mantık alanına ilişkin eş-Şemsiyye adında bir risâle kaleme almıştı. Daha sonra Kutbüddîn er-Râzî, el-Kâtibî'nin bu eserini *Tahrîrî'l-kavâ'idî'l-mantıkıyye fi Şerhi'ş-Şemsiyye* adıyla şerh etmişti. Bunun üzerine Devvânî er-Râzî'nin yaptığı bu şerhin "Tasavvurât" kısmına hâşiye yazmış ve *Hâşiye 'alâ Şerhi'ş-Şemsiyye*'sini bu çalışmalardan hareketle meydana getirmişti.⁵¹¹ Devvânî'nin Arapça kaleme aldığı bu eser; *Hâşiye-i Şemsiyye*, *Hâşiye ber Evâyl-i Şer-i Şemsiyye ve Havâşî Şerîfe-i Şerîfiyye*, *Hâşiye alâ el-Tasavvurât*, *Hâşiye ber Şerh-i Şemsiyye*, *Hâşiy alâ Tahrîr el-Kavâid el-Mantıyye (fi Şerh el-Şemsiyye) li el-Kutbuddîn el-Razî ve Hâşiye alâ Şerh el-Şemsiyye* gibi adlarla da tanınmaktadır. Şerh eş-Şemsiyye derslerinin notlarını biraraya getirerek oluşturduğu eseridir. Kitabın giriş bölümünde Devvânî'nin üzerinde durduğu bilgilerden onun bu eseri, ders notları amacıyla hazırladığı anlaşılmaktadır. Nitekim bazı kaynaklar, *Hâşiye 'alâ Şerhi'ş-Şemsiyye*'nin medreselerde ders kitabı olarak okutulduğunu bildirmektedir.⁵¹² Abdullah Yezdî ve Emîr Ebulfeth b. Hüseyinî Kazvînî bu esere, birer hâşiye yazmışlar, Gıyaseddîn Mansur Şîrâzî ise bir reddiye hazırlamıştı.⁵¹³

Tasavvuf

Celâleddîn Devvânî, İslâm düşüncesinin üç temel sistemi olan kelâm, felsefe ve tasavvufu birleştirme amacındaydı. Bu amaçla incelediği hususları, bu üç disiplinin yöntem ve görüşlerini göz önünde bulundurarak çalışmaktaydı. Bu nedenle bazen İslâm'ın bu üç temel sisteminden birine ya da diğerine yaklaşmaktaydı. Son dönemde kaleme aldığı eserlerinin ilgiyle karşılanmasının altında yatan neden de zaman zaman çatışan bu üç temel sisteme yönelmesi, savunmalar yapması ve bu düşünceleri birleştirme yoluna gitmesiydi.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Siddiqi, *A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"*, p. 884., Anay, "*Devvânî*", s. 257. Yazılan hâşiye ve şerhler için bkz. Anay, *a.g.t.*, ss. 119-120.

⁵¹¹ Khwandamir, *a.g.e.*, p. 625., Anay, "*Devvânî*", s. 260., Sakaoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 384.

⁵¹² Anay, *a.g.t.*, ss. 152-153.

⁵¹³ Anay, *a.g.t.*, s. 153., Anay, "*Devvânî*", s. 260.

⁵¹⁴ Anay, "*Devvânî*", s. 259.

Devvânî'nin bir başka yönü ise Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'yi takip etmesi ve "vahdet-i vücûd" felsefesine olan ilgisiydi. Devvânî, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'ye çok saygı göstermiş, hatta onu tekfir edenlere karşı cevaplar geliştirmişti. O, İbnü'l-Arabî'nin Firavun'un imanının kabulüyle ilgili mevzunun yanı sıra insân-ı kâmil, zuhur, tevhid ve varlığa ilişkin görüşlerini desteklemekteydi. Devvânî, tasavvufa olan bu eğilimine karşın, uzlete çekilmeye karşı çıkmaktaydı. Onun bu mevzulardaki düşünceleri pasif değil aktif, münzevî değil toplumsal bir boyuttaydı. Zaten tüm yaşamı boyunca kendisi sadâret, kadılık ve müderrislik görevlerinde bulunduğu için inzivaya çekilerek bir tasavvufî yaşamı tercih etmediği anlaşılmaktadır.⁵¹⁵

3.1.1.3.15. Risâle-i Sayha ve Sadâ

Tasavvuf alanında kaleme aldığı *Risâle-i Sayha ve Sadâ* eserinde Allah'ın birliği, isimleri, sıfatları ve bunların ortaya çıkmasıyla ilgili bazı hususları incelemiştir.⁵¹⁶

Edebiyat

3.1.1.3.16. Şerh-i Rubâ'ıyyât

Edebî sahada ortaya koyduğu *Şerh-i Rubâ'ıyyât* adlı eserinde bazı tasavvufî rubâîleri şerh etmişti. Daha kendisi hayattayken ünü tüm Orta Asya'dan Anadolu'ya yayılan Devvânî, edebî alanda tasavvufî rubâîlerden oluşan bu eserini, Osmanlı padişahı II. Bâyezid'e takdim etmişti.⁵¹⁷

3.1.1.3.17. Şerh-i Yek Gazel-i Hâce Hâfız

Bu risâlede Hâfız-ı Şîrâzî'ye ait olan bir gazeli şerh etmişti. Bu eserin dikkat çeken özelliği, Devvânî'nin bu risâleleri yazarken kendine ait tasavvufî görüşlerini de katmış olmasıydı.⁵¹⁸

⁵¹⁵ Anay, "Devvânî", s. 259.

⁵¹⁶ Anay, **a.g.t.**, s. 87., Anay, "Devvânî", s. 260. Ayrıca *Risâle-i Sayha ve Sadâ*, Muhammed Rızâ Ezhârî tarafından neşredilmiştir. Muhammed Rızâ Ezhârî Faslnâme-i Miskât, sy. 29 içinde, Meşhed 1369 hş., ss. 137-147.

⁵¹⁷ Anay, "Devvânî", s. 260. *Şerh-i Rubâ'ıyyât*'ın çeşitli neşirleri vardır. Mehdî Dehbâşî, Tahran 1368 hş., Zuhûrüddin Ahmed, *Quarterly Research Journal*, Lahor, 1990, XII/1-4, ss. 89-116.

⁵¹⁸ Anay, "Devvânî", s. 260.

3.1.1.3.18. Şerh-i Beytî ez Gülşen-i Râz

Şebüsterî'nin meşhur eseri Gülşen-i Râz'ın bir beytinin şerhidir. Devvânî'nin bu eserini İsmâil Vâiz Cevâdî Tahran'da yayımlamıştı.⁵¹⁹

Siyaset

Devvânî yazdığı eserlerden bazılarını özellikle de siyasete ilişkin kaleme olanlarını, Akkoyunlu sultanlarının himâyesinde yazmış ve onlara takdim etmişti. Bu eserler Akkoyunluların devlet teşkilatı, askerî sistem ve eğitim sistemi üzerine başka kaynaklarda bulunamayacak bilgiler sunmaktadır.

3.1.1.3.19. 'Arznâme

Devvânî, Akkoyunlu şehzadesi Halil Bey'in Şiraz valiliği görevini yürüttüğü sırada Halil Bey'in huzurunda 881/1476 yılında⁵²⁰ tertip edilen bir geçit törenine katılmıştı. İşte Devvânî '*Arznâme* adıyla bilinen bu eserini, iştirak ettiği bu merasimde gördüklerinden hareketle kaleme almış ve Akkoyunlu şehzadesi Halil Bey'e takdim etmişti.⁵²¹ Bu eser *Risâle-i 'Arznâme*, *Risâle-i Arz-ı Leşker* ya da *Risâle der Arz-ı Leşker*, *Arz-ı Sipâh*, *Risâle el-Arz*, *Risâle-i Arz*, *Risâle der Şerh-i Hâl-i Hümayun* gibi isimlerle tanınmaktadır, ancak asıl adı bilinmemektedir. Eserin içeriğine, yazılış sebebine ve "arz-ı leşker" ifadesine bakıldığında, niçin bu isimlerle tanındığı anlaşılmaktadır.⁵²² Kaleme aldığı siyasetname türündeki bu eseri, Farsça yazmıştı. Çünkü Akkoyunlu Devleti'nin askerî, idarî teşkilâtına ve saray teşrifatına ilişkin bilgiler içermektedir. Ayrıca adı geçen merasim Fars'ta Band-i Mîr'de gerçekleştirildiğinden dolayı, bu eser taşra teşkilâtıyla da ilgili bilgiler sunmaktadır. '*Arznâme* Akkoyunlu kültür tarihine ilişkin birinci elden eserdir.⁵²³ Bu açıdan bakıldığında eser, Akkoyunlu kültür tarihinin en önemli kaynaklarından kabul edilmektedir. Çalışmanın bir nüshası, talebesi Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi hattıyla yazılmış ve bu yazının bir nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde

⁵¹⁹ Anay, "*Devvânî*", s. 261. *Şerh-i Beytî ez Gülşen-i Râz* adlı eserin Tahran'da yayımına ilişkin bilgiler için bkz. (Tahran 1342 hş., Tahkik der Mebde-i Âferîneş, 1/9, ss. 13-25).

⁵²⁰ Vladimir Minorsky, "*A Civil and Military Review in Faris in 881/1476*", **Bulletin of The School of Oriental Studies (BSOAS)**, Volume:10, Issue:1, University of London, London, 1939, p. 146.

⁵²¹ Newman, "*Davânî, Jalâl-al-Dîn Mohammed*", p. 132.

⁵²² Anay, **a.g.t.**, s. 117.

⁵²³ Anay, "*Devvânî*", s. 261.

mevcuttur.⁵²⁴ İlk kez Kilisli Rifat,⁵²⁵ ardından İrec Efşâr⁵²⁶ tarafından yayımlanmıştır. V. Minorsky özet halinde İngilizce'ye çevirerek değerlendirmiştir.⁵²⁷

3.1.1.3.20. el-Erbeûn el-Sultâniyye

el-Erbeûn el-Sultâniyye'nin diğer adı *el-Müştemile alâ el-Ahkâm el-Rabbâniye*'dir. Arapça kaleme aldığı bu eserin içinde, sultanlarla ilgili kırk bir hadisin yer aldığı bildirilmektedir.⁵²⁸ *el-Erbeûn el-Sultâniyye*'nin yazıldığı yer ve tarihle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Fakat bu esere ait olan bir nüshanın başında, 1492/1493 tarihli bir yazının dönemin Akkoyunlu sultanına sunulduğu bilinmektedir. Buradan hareketle bu yazının, 1492 yılında Akkoyunlu tahtına oturan 1497 yılına kadar devleti yöneten Sultan Rüstem Bey'e sunulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 1492 yılında takdim edilen bu yazıdan Devvânî'nin Rüstem Bey'i "Arap ve Acem ülkelerinin hâkimi (vârisü memâlik el-Arab ve el-Acem)" şeklinde methettiği anlaşılmaktadır.⁵²⁹

3.1.1.3.21. Risâle-i 'Adâlet

Celâleddîn Devvânî'nin iki risâleden oluşan bu eseri, İran'da birkaç kez yayımlanmıştır.⁵³⁰ Devvânî, bu eserini Akkoyunlu sarayına intisap eden şairlerin koruyucu ve destekçisi olan Sultan Yakub Bey'e sunmuştu.⁵³¹

3.1.1.3.22. Ünmûzecü'l-'ulûm

Ünmûzecü'l-'ulûm isimli eserin adı tam olarak *Risâle fî Mesâil Min el-Fünûn*'dur. Bununla birlikte eser *Risâle fî Mesâil Min el-Fünûn Şettâ*, *el-Mesâil el-Aşr fî el-Kelâm*, *Risâle fî el-Mesâil el-Aşara*, *Mevdûat el-Ulûm* gibi adlarla da bilinmektedir.⁵³² Ön sözünde otobiyografik bilgilere yer verdiği bu eserini, nerede ve hangi tarihte kaleme aldığıyla ilgili bilgi mevcut değildir. Eser; fıkıh, tefsir, tıp,

⁵²⁴ Revan Köşkü, nr. 2042, vr. 13^b – 33^a

⁵²⁵ *Millî Tetebbûlar Mecmuası*, II/5, İstanbul, 1311, ss. 273-305, 385-386.

⁵²⁶ Tahran 1335 hş.

⁵²⁷ Minorsky, "A Civil and Military Review in Faris in 881/1476", ss. 141-178.

⁵²⁸ Anay, **a.g.t.**, s. 146.

⁵²⁹ Anay, **a.g.t.**, s. 146.

⁵³⁰ Siddiqi, **A History of Muslim Philosophy: "Jalal al-Din Dawwani"**, p. 884., Anay, "*Devvânî*", s. 261. Devvânî'nin *Risâle-i 'Adâlet* adlı eserinin İran'daki bazı yayımları şunlardır: İsmâil Vâiz Cevâdî, **Tahkik der Mebde-i Âferîneş**, 1/1, Tahran 1342, ss. 13-23., Necîb Mâyil-i Herevî, **Mecmû 'a-i Resâ'il-i Hattî-yi Fârisî** içinde, Meşhed 1368, 1, 60-72.

⁵³¹ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, Erşahin, **a.g.e.**, s. 231.,

⁵³² Anay, **a.g.t.**, s. 113.

geometri, astronomi, mantık gibi oldukça çeşitli bilim sahalarına ilişkin bilgiler barındırmaktadır. Devvânî, bu alanlarda kaleme aldığı eserlerinde, tartışmalı hususlarla ilgili kendi görüşlerine de yer vermişti. Bunun yanında Devvânî'nin tahsil gördüğü hocalara ve tedris ettiği derslere ilişkin bilgileri de içermektedir.⁵³³

3.1.2. Ali Kuşçu

3.1.2.1. Hayatı

Timurlular Dönemi'nde Semerkand'da yetişen, Akkoyunlu sarayında belli bir süre kaldıktan sonra Osmanlı ülkesinde büyük bir şöhret kazanmış olan, Türk astronom ve matematikçisi Ali Kuşçu'nun adı tam olarak, Kuşçuzâde Alâüddîn Ebû el-Kâsım Ali İbn Muhammed'dir. Kısaca Alâeddîn ibn Muhammed el-Kuşçu olarak bilinen bilim adamının, XV. yüzyıl başlarında Mâverâünnehir'de doğduğu bilinse de tam olarak hangi ilde ve tarihte doğduğu belli değildir. Ancak dinî ve iptidâî eğitimini Semerkand'da almış olduğu dikkate alındığında, Semerkand'da doğduğu tahmin edilmektedir. Ali Kuşçu'nun babası Muhammed, Timur'un torunu Uluğ Bey'in (1394-1449) doğancıbaşısı olduğundan "kuşçu" olarak bilinmektedir.⁵³⁴

Ali Kuşçu⁵³⁵ tahsilini büyük ölçüde Timurlu sarayında Uluğ Bey'in himâyesinde almıştı. Gıyâsüddîn el-Kâşî, Kadızâde-i Rûmî, Uluğ Bey ve etrafındaki pek çok bilim adamından matematik ve astronomi dersleri almıştı. Semerkand'da eğitimini tamamlayan Kuşçu, rivayete göre daha ileri bir tahsil görmeye karar vermiş, ancak hocalarından müsaade alamama endişesi yüzünden gizlice Kirman'a gitmiş ve oradaki bilim ve fikir insanlarından dersler almıştı. Eğitim için geldiği Kirman'da bulunduğu süre içinde, okuma ve inceleme imkânı bulduğu pek çok eserle birlikte Nasîrüddîn Tûsî'nin *Tecrîdü'l-keîm* isimindeki kitabına ulaşmıştı. Sonraki süreçte Tûsî'nin eserini *Şerhu't-Tecrîd* ismiyle şerh etmiş ve İlhanlı hükümdarı Ebû Sâ'id Bahadır Han'a sunmuştu. Kuşçu, Semerkand'a tekrar döndüğünde, Kirman'da yazdığı

⁵³³ Anay, **a.g.t.**, s.113., Anay, "*Devvânî*", s. 261. Devvânî'nin bu eseri Toyserkânî tarafından tahkik edilip yayımlanmıştır. Bkz. (nşr. S. A. Toyserkânî, Selâsü resa'il içinde, Meşhed 1411, ss. 263-340.

⁵³⁴ Taşköprüzâde İsmâeddin Ahmed Efendi, **eş-Şekâiku'n-Nûmâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye**, (Neşr. Ahmet Suphi Fırat), Enderun Yayınları, İstanbul, 1985, s. 180., Abdülhak Adnan, "*Ali Kuşçu*", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.1, Eskişehir, MEB., s. 321., A. Süheyl Ünver, **Türk Pozitif İlimleri Tarihinden Bir Bahis: Ali Kuşçu Hayatı ve Eserleri**, Kenan Matbaası, İstanbul 1948, s. 13., Muammer Dizer, **Ali Kuşçu**, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara, 1988, s. 3.

⁵³⁵ Bu çalışmada Ali Kuşçu daha çok Akkoyunlular bağlamında ele alınmıştır.

Risale Hall el-Eşkâl el-Kamer (Ay'ın Görünümleri Üzerine) adlı çalışmasını Uluğ Bey'e sunmuş ve onun iltifatına mazhar olmuştu. Ayrıca *Risâle der İlm-i Hey'e (Astronomi Risâlesi)* ile *Risâle der İlm-i Hisâb (Aritmetik Risâlesi)* isimlerinde Farsça iki çalışma da kaleme alan Kuşçu, ilminin ilerlemesi için Uluğ Bey'in isteği üzerine Çin'e gönderilmişti. Çin dönüşünde de sadece dünyanın yüzölçümünü değil, aynı zamanda meridyeni de hesap edebilmişti.⁵³⁶

Uluğ Bey'in 1449 yılında vefat etmesinin ardından hâmişiz kalan Ali Kuşçu, Timurlu topraklarında başgösteren taht kavgalarından dolayı, haca gitmek bahanesiyle mirzalardan izin alıp yola koyulmuştu. Azerbaycan bölgesine geçerek Akkoyunlu başkenti Tebriz'e ulaşmıştı.⁵³⁷ Ali Kuşçu, Irak-ı Acem'den Tebriz şehrine vardığında Uzun Hasan Bey, ona pek çok ikrâmda bulunmuş, büyük bir hüsnü kabul göstermişti. Onun, Akkoyunlu sarayının müdavimlerinden biri olmasını istemişti.⁵³⁸ Çünkü Uzun Hasan Bey'in, Akkoyunlu İmparatorluğu'nun merkezîleşme ve teşkilatlanma sürecini büyük ölçüde tamamlamıştı. Akkoyunlu coğrafyasında bilimin ve eğitimin ilerlemesi için bu yönde kurumlar inşa ederek ülkesinin şehirlerini ihya etmeye koyulmuştu. Bu amaçla çevredeki bilim ve sanat adamlarını, şairleri, din âlimlerini sarayında toplamaya çalışmıştı. Böyle bir bilim ve kültür siyaseti izlediği için Kuşçu'nun Akkoyunlu ülkesinde kalmasını istemişti. Nitekim bu esnada *Kitâb-ı Diyârbekriyye* adlı eseri kaleme alan Tihriânî, matematikçi Mahmud Can, âlim ve edip Kadı İsa, Devvânî ve İdris-i Bitlisî gibi isimler de Uzun Hasan Bey'in ricası üzerine, onun döneminde Akkoyunlu topraklarında kalmışlardı.⁵³⁹ Uzun Hasan Bey'in isteğini geri çevirmeyen Kuşçu, Akkoyunlu ülkesinde kalmaya karar vermişti. Ali Kuşçu Akkoyunlu sarayında kaldığı süre içinde daima Türk tarzı bir giyim kuşamla Herat'a kadar gitmiş, şâir ve âlim Câmî'ye de bir ziyaret gerçekleştirmişti.⁵⁴⁰

⁵³⁶ Dizer, **a.g.e.**, s. 4., Ahmet Kankal, "*Ali Kuşçu*", **DTCF DER.**, C.36/1-2, Ankara, 1993, s.180., Adnan, "*Ali Kuşçu*", s. 321. Cengiz Aydın, "*Ali Kuşçu*", **TDVİA.**, C.2, TDVY., İstanbul, 1989, s. 409.

⁵³⁷ Dizer, **a.g.e.**, s. 5., Ünver, **Türk Pozitif İlimleri Tarihinden Bir Bahis...**, s. 16., Adnan, "*Ali Kuşçu*", s. 321.

⁵³⁸ Taşköprüzâde, **a.g.e.**, s. 182.

⁵³⁹ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 225.

⁵⁴⁰ Hikmet, **a.g.e.**, s. 67., Adnan, "*Ali Kuşçu*", s. 322., Ünver, **Türk Pozitif İlimleri Tarihinden Bir Bahis...**, s. 16.

Ali Kuşçu'nun Akkoyunlu ülkesinde kaldığı süre içinde üzerinde düşünülmesi gereken bir husus vardır. Timur'un torunu Uluğ Bey'in vefat etmesinin ardından haca gitmek bahanesiyle mirzalardan müsaade alarak yola koyulup, Akkoyunlu payitahtına gelmiş olan Ali Kuşçu'nun Tebriz'de hangi işle meşgul olduğu aslında tam olarak bilinmemektedir. Ali Kuşçu'nun hayatını ele alan kaynaklara bakıldığında, onun niçin hemen hemen yirmi iki sene Uzun Hasan Bey'in hüküm sürdüğü Akkoyunlu topraklarında kaldığıyla ilgili bir bilgi de mevcut değildir. Ancak Ali Kuşçu'nun yirmi iki sene neden Akkoyunlu himâyesinde kaldığı, 1300'lü yıllarda Gâzân Han tarafından Tebriz'de kurdurulan rasathaneyi Uzun Hasan Bey'in tekrar faaliyete geçirme düşüncesinde olduğuyla açıklanabilmektedir. Akkoyunlular, Tebriz'deki rasathaneyi tekrar canlandırmak için, Ali Kuşçu gibi büyük bir astronoma ihtiyaç duymuş olabilirlerdi. Nitekim ülkesinde ilim ve fennin yayılmasını ilke edinen Uzun Hasan Bey, öncelikle başkent Tebriz'i ihya etmek istemişti. Uzun Hasan Bey, Ali Kuşçu'yu böyle bir düşünceyle sarayında tutmuşsa da bu rasathaneyi tekrar canlandırma girişimi gerçekleşmemiştir.⁵⁴¹

Uzun Hasan Bey, Fatih Sultan Mehmed ile aralarındaki anlaşmazlığı çözmesi için Ali Kuşçu'yu, İstanbul'a elçi olarak göndermek ister. Ali Kuşçu da bu sorunun çözümüne katkıda bulunmak için İstanbul'a doğru yola koyulur. Kuşçu, İstanbul'a ulaştığında Fatih tarafından hürmetle karşılanır. Çünkü Fatih, Doğu'nun ve Batı'nın âlimlerini ve bilginlerini İstanbul'da toplamayı amaç edinmişti. İşte bu amaçla aklî ve naklî ilimlerdeki bilgisine hayran olduğu Ali Kuşçu'nun İstanbul'da kalmasını istemiş, hatta ona ısrar dahi etmişti. Fatih'in ricası üzerine Ali Kuşçu, elçilik vazifesini tamamlaması şartıyla İstanbul'da kalabileceğini bildirir. Tebriz'e dönen Ali Kuşçu elçilik görevini yerine getirdikten sonra Uzun Hasan Bey'den müsaade alarak İstanbul'a doğru hareket eder. Fâtih, Ali Kuşçu'nun yola çıktığı haberini alır almaz onu Akkoyunlu-Osmanlı sınırında karşılamak için aralarında önemli devlet adamlarının, askerlerin, âlimlerin ve saray hizmetlilerinin bulunduğu kalabalık bir heyet gönderir. Öyle ki Fatih, Kuşçu'nun İstanbul'a gelene dek konakladığı her bir yer için de bin akçe harc-ı râh tahsis ettirdiği bildirilmektedir.⁵⁴²

⁵⁴¹ Kankal, **a.g.m.**, s. 109.

⁵⁴² Taşköprüzâde, **a.g.e.**, s. 182., Dizer, **a.g.e.**, s. 5., Adnan, "*Ali Kuşçu*", s. 322., Kankal, **a.g.m.**, s. 109., Ünver, **Türk Pozitif İlimleri Tarihinden Bir Bahis...**, ss. 16-17.

Akkoyunlular bağlamında Ali Kuşçu ile ilgili düşünülmesi gereken diğer bir nokta ise Uzun Hasan Bey'in onu elçi olarak İstanbul'a göndermesiydi. Kaynaklar incelendiğinde, Kuşçu'nun elçilik görevini yürütürken hangi çalışmalar üzerinde yoğunlaştığı, hangi vazifeleri yerine getirdiği gibi hususlara ilişkin de bilgi bulunmamaktadır. Şayet Akkoyunlu-Osmanlı arasındaki sorunun çözümü için bir barış anlaşması imzalanmış olsa, bunun çok uzun soluklu bir uzlaşma olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Fatih Sultan Mehmed, 11 Ağustos 1473 (16 Rebî'ül-Evvel 878) tarihinde Akkoyunlular üzerine sefer düzenlemişti.⁵⁴³

3.1.2.2. Eserleri

Ali Kuşçu astronomi, matematik, kelam, sarf, nahiv, tefsir, vaaz, istiare, tarih ve lügat gibi çeşitli alanlarda kitap ve risaleler kaleme almıştır. Bu eserlerinden bazıları hacimli araştırma, bazılarıysa ders kitabı, bir kısmı da belirli meseleleri ele alıp çözen risalelerdir.

Kuşçu'nun eserlerinin işlendiği bu bölümde, onun Akkoyunlu Dönemi'nde kaleme aldığı eserleri üzerinde ayrıntılı durulmuştur. Diğer çalışmaları ise bilim sahaları ve konuları verilerek kısaca tanıtılmıştır. Ayrıca bütün eserleriyle ilgili bilgiler için *Ali Kuşçu Bibliyografyası* isimli çalışmaya bakılabilir.⁵⁴⁴

3.1.2.2.1. er-Risâletü'l-fethiyye

16 Rebî'ül-Evvel 878 (11 Ağustos 1473) tarihinde, Osmanlılar ile Akkoyunlular arasında yapılan Otlukbeli Savaşı'na iki taraftan da âlimler ve bilim adamları katılmıştı. Bu şahsiyetlerden biri de Fatih Sultan Mehmed'in yanında savaşa katılan Ali Kuşçu'ydu. Ali Kuşçu, bu savaş esnasında astronomiyle ilgili bir çalışma hazırlamıştı. Kuşçu, bu eserini Fatih Sultan Mehmed'in Otlukbeli Savaşı'nı kazandığı gün tamamlanmasından dolayı çalışmaya *Fethiyye* adını vermişti. Arapça yazdığı bu eserini, Fatih Sultan Mehmed'e takdim etmişti. Osmanlı padişahı da bu kitabı ciltleterek husûsî kütüphanesine koymuştu.⁵⁴⁵

⁵⁴³ Kankal, **a.g.m.**, ss. 109-110.

⁵⁴⁴ Bkz. Müjgan Cunbur, **Ali Kuşçu Bibliyografyası**, Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1974.

⁵⁴⁵ Ünver, **Türk Pozitif İlimleri Tarihinden Bir Bahis...**, s.43.

Fethiyye (Astronomi Üzerine), bir girişle üç bölümden meydana gelmektedir. Eserin giriş bölümünde nokta, çizgi, düzlem gibi bazı geometrik kavramların tarifleri yer almıştır. Birinci kısımda, gezegenlerin küreleri işlenmekte ve gezegenlerin hareketleri ele alınmıştır. Eserin ikinci kısmında ise Yer'in şekli ve yedi iklim ile ilgili çalışmalara yer verilmiştir. Kitabın son bölümünde, Yer'e ilişkin ölçüler (çevresi, çapı vs.) ve gezegenlerin uzaklıkları verilmiştir. Son bölümün giriş kısmında daire çevresi ve alanı, küre yüzeyi ve hacmi, birbiriyle orantılı dört miktardan bilinmeyen miktarın nasıl hesaplanacağı, üçgenlerin kenarları ve açıları arasındaki oranlar ele alınmıştır.⁵⁴⁶ Kuşçu'nun Yer, Güneş ve Gezegen sistemleriyle ilgili çağının çok ötesinde tespitlerini yazdığı bu eseri, medreselerde astronomi ders kitabı olarak okutulmuştur.

Fethiyye, Kuşçu'nun torunu Mîrim Çelebi ve talebesi Sinan Paşa tarafından ayrı ayrı şerh edilmiştir. Eser önce, Kanûnî Sultan Süleyman'ın emriyle, Ali İbn Hüseyin tarafından 1548 yılında Halep'te *Hulâsa el-Hey'e (Astronominin Özeti)* adıyla Türkçe'ye çevrilmişti. Daha sonra Mühendishâne-i Bahr-i Hümâyun baş müderrisi Seyid Ali Paşa, 1824 yılında *Mir'âtü'l-âlem (Evrenin Aynası)* adıyla Türkçe'ye tercüme etmişti. Eserin İstanbul kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunmaktadır.⁵⁴⁷

3.1.2.2.2. Fâide fi Eşkâli Utarid

Ali Kuşçu'nun *Fâide fi Eşkâli Utarid (Merkür'ün Görünümleri Üzerine)* eseri, merkür gezegeninin hareketleriyle ilgili bilgileri içermektedir. Ayrıca Kuşçu, astronom Ptolemaios (Batlamyus)'un *Almagest* adlı eserinde, bu gezegenin hareketlerine ilişkin iddia ettiği bilgilerden yanlış olanları ortaya çıkarıp düzeltmişti. Eser, "Semerkand astronomi ve matematik üslubunun" astronomi sahasında kaleme alınan ender teorik çalışmalardan biridir.⁵⁴⁸

3.1.2.2.3. Risâle fi'l-hey'e

Astronomi alanında Farsça kaleme aldığı *Risâle fi'l-hey'e (Astronomi Makalesi)* adlı risalesi, bir mukaddime ve iki makaleden meydana gelmektedir. Molla

⁵⁴⁶ Yavuz Unat, "Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış", C.8, **Osmanlı "Bilim"**, (Edit. Güler Eren), YTY., Ankara, 1999, s. 412., Ünver, **Türk Pozitif İlimleri Tarihinden Bir Bahis...**, ss. 42-43., Aydın, "Ali Kuşçu", s. 409., Dizer, **a.g.e.**, ss. 27-28.

⁵⁴⁷ Unat, "Osmanlı Astronomisine...", s. 412., Topdemir, **a.g.m.**, s. 87., Aydın, "Ali Kuşçu", s. 409.

⁵⁴⁸ Topdemir, **a.g.m.**, s. 87.

Pervîz (ö.1579)'in *Mirkâtü's-Semâ* adıyla Türkçe'ye çevirdiği bu eserin İstanbul kütüphanelerinde nüshaları vardır.⁵⁴⁹

3.1.2.2.4. Risâle fî Asl el-Hâric Yumkinu fî el-Sufliyeyn

Türkçe adı *İki İç Gezegende Dışmerkezlilik Kuralı* olan Kuşçu'nun bu eseri, gökyüzünün ve güneşin hareketleri konusunda, Arapça yazdığı risalesidir. Batlamyus, Kutbuddîn Şîrâzî'nin *et-Tuhfetü's-şâhiyye fi'l-hey'e* adlı eserinde iki iç gezegen olan Merkür ve Venüs'ün hareketlerine ilişkin görüşler öne sürmüştü. Kuşçu bu risalesinde Batlamyus'un düşüncelerini tenkit ve tashih etmişti.⁵⁵⁰

3.1.2.2.5. Şerh-i Zîc-i Uluğ Bey

Ali Kuşçu'nun *Uluğ Bey Zic'inin Şerhi*, Uluğ Bey için düzenlenen zîc'in tamamlanmasına ciddi katkılar sağlamıştı. Bu zîc, Kuşçu'nun kendi çalışmaları neticesinde tamamlanmıştı. Kuşçu, daha sonra bu esere Farsça bir şerh yazmıştı.⁵⁵¹

3.1.2.2.6. Risâle fi'l-hisâb

Aritmetik alanında yazdığı *Aritmetik Üzerine* eseri, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. *Risâle fi'l-hisâb* çalışması, *el-Muhammediye*'nin esasını teşkil etmektedir. Osmanlı medreselerinde, orta seviyede matematik kitabı olarak okutulmuştu. Eserin yaklaşık 50 yazma nüshası, günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunlar dünyanın değişik el yazması kütüphanelerinde bulunmaktadır. Farsça özgün nüshaysa Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur.⁵⁵²

3.1.2.2.7. Risâle el-Muhammediyye

Matematik Üzerine isimli bu çalışması, aslında *Risâle fi'l-hisâb* adlı eserinin genişletilmiş şeklidir. Kuşçu, kendi el yazısıyla hazırladığı bu eserini, Fatih Sultan Mehmed'e ithaf etmişti (1472). Fatih Sultan Mehmed de bu eseri husûsî kütüphanesine koymuştu. Bahaüddîn Amilî'nin *Hülâsatü'l-hisâb* adlı eserine kadar, Osmanlı medreselerinde orta seviyeli matematik ders kitabı olarak okutulmuştu. Eser, bir giriş

⁵⁴⁹ Aydın, "Ali Kuşçu", s. 409., Ünver, *Türk Pozitif İlimleri Tarihinden Bir Bahis...*, ss. 36-37.

⁵⁵⁰ Topdemir, *a.g.m.*, s. 87.

⁵⁵¹ Kankal, *a.g.m.*, s. 116., Dizer, *a.g.e.*, s. 26.

⁵⁵² Ünver, *Türk Pozitif İlimleri Tarihinden Bir Bahis...*, ss. 37-38., Dizer, *a.g.e.*, s. 26., Aydın, "Ali Kuşçu", s. 409. Ayrıca eserin İstanbul'daki özgün nüshası için Bkz. (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü no: 2733 /3 varak, 170 b221 a, Ali Kuşçu hattı müellif nüshası). Ayrıca bu eser, *Mizanü'l hisâb* adıyla basılmıştır (1850 ve 1853).

ve iki fen bölümlerinden oluşmaktadır. Birinci fen, hesap ilmini ele alırken ikinci fen ise mesaha (yüzey ölçümü) ilmini içermektedir. Günümüze kadar yaklaşık yirmi nüshası ulaşmıştır.⁵⁵³

3.1.2.2.8. eş-Şerhu'l-cedîd 'ale't-Tecrîd

Ali Kuşçu'nun *eş-Şerhu'l-cedîd 'ale't-Tecrîd*'i, Nasîrüddîn Tûsî'nin kelâm ilmine yönelik çok bilinen *Tecrîdü'l-keîâm*'ının şerhidir. *eş-Şerhu'l-cedîd 'ale't-Tecrîd* de pek çok kez şerh edilmişti. Devvânî ile Sadreddîn Şîrâzî, bu şerh üzerine kaleme aldıkları haşiyelerle ilmî münakaşa başlatmışlardı. Bu nedenle iki âlim, aynı esere birden fazla hâşiye yazarak karşılıklı itiraz ve cevap mahiyetindeki tartışmalarını devam ettirmişlerdi.⁵⁵⁴

3.1.3. Abdurrahman Câmî

3.1.3.1. Hayatı

"Molla Câmî" adıyla da bilinen Nakşibendî tarikatına mensup İranlı bu âlim ve şairin adı tam olarak "Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî"dir. XV. yüzyılda Akkoyunluların hâkim olduğu İran coğrafyasında yetişen büyük âlim ve şâirlerindendi. Câmî, 22 Şâban 817 (7 Kasım 1414) tarihinde, Horasan'da Câm vilâyetinin Harcird/Hurcerd Kasabası'nda dünyaya gelmişti. "Câmî" mahlasını alması Harcird'in bağlı olduğu Câm vilayetinden ileri gelmektedir.⁵⁵⁵

Câmî, ilk eğitimini önce Harcird'den Herat'a giderek (823/1420) Nizâmiye Medresesi'nde müderris olan babasından almıştı. Dönemin tanınan âlimlerinden Mevlânâ Cüneyd Usûlî'den Arap dili ve edebiyatının başlıca kaynaklarını okuyan Câmî, daha sonra Cürcânî'nin talebesi Ali es-Semerkindî ile Teftâzânî'nin talebesi Şehâbeddin Muhammed el-Câcermî gibi meşhur âlimlerin derslerine devam etmişti.

⁵⁵³ Unat, "Osmanlı Astronomisine...", s. 412., Aydın, "Ali Kuşçu", s. 409. Ünver, **Türk Pozitif İlimleri Tarihinden Bir Bahis...**, s. 41.

⁵⁵⁴ Adnan, "Ali Kuşçu", s. 322.

⁵⁵⁵ Farah Fatima Golparvaran Shadchehr, 'Abd Al-Rahman Jami: "Naqshbandi Sufi, Persian Poet", (PhD. Dissertation), The Ohio State University, Ohio, 2008, p. 9., Khwandamir, **a.g.e.**, p. 519., Browne, **A Literary History of Persia: The Tartar Dominion (1265-1502)**, Vol. III, p. 507., Togan, "Câmî", s. 16., Hikmet, **a.g.e.**, s. 65., M. M. Sharif, **A History of Muslim Philosophy**, Vol.2, Pakistan Philosophical Congress, Rutgers University, Otto Harrassowitz / Wiesbaden, 1966, p. 868., Devletşah, **Devletşah Tezkiresi IV**, (Çev. Necati Lugal), Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977, s. 561., Lloyd Ridgeon, "Jami, 'Abd al-Rahman", **Encyclopaedia of Islamic Civilisation and Religion**, (Edit. Ian Richard Netton), Publisher: Routledge, London & New York, p. 326.

Bu âlimlerden aldığı eğitimin ardından Uluğ Bey Dönemi'nde Semerkand'a giderek Uluğ Bey Medresesi'nde Bursalı Kadızâde-i Rumî (ö.841/1437)'den riyâziyat dersleri almıştı. Ayrıca Câmî, daha sonra gelen meşhur astronomi ve matematik âlimi Ali Kuşçu ile birlikte riyâzî hususlarla ilgili çalışmalar gerçekleştirmişti. Çalışmalar sırasında Kuşçu, Câmî'ye astronomiyle ilgili oldukça çetin sorular yöneltmiş, bu sorulara anında çözümler üretebilmiş olan Câmî'nin ilmî seviyesini görüp onu takdir etmişti. Nitekim kabiliyeti ve keskin zekâsı sayesinde Câmî, ilmî meseleleri açıklayabilme gücü ve bakış açısını, açık bir şekilde ortaya koyabilmişti. Onun bu yeteneğiyle birleştirdiği cesaretiyse herkesi kendisine hayran bırakmıştı.⁵⁵⁶

Câmî'nin pek çok alanla ilgili ilmi oldukça kısa sürede tekâmül ederek erişkinliğe ulaşması⁵⁵⁷ ve daha kendisi hayattayken ününün, Orta Asya'dan Anadolu'ya bütün İslâm coğrafyasında yayılmasını sağlayan bazı etmenler bulunmaktaydı. Bu etmenlerin başında, XV. yüzyıl İran'ı başta olmak üzere, tüm Asya ve Anadolu'daki siyasî koşullar, halkın ve devlet büyüklerinin bazı tarikatlarla olan eğilimiydi. Çünkü Câmî, doğduğunda İran'da farklı iki saltanat hüküm sürmekteydi. Bu hanedanlardan ilki, İran'ın doğusunda hâkim olan ve devlet başkentlerinin Semerkand ve Herat olduğu Timur oğulları iken, ikinci hanedanlar ise İran ülkesinin batı ve güney bölgelerinde söz sahibi olan ve ikisinin de başkentlerinin Tebriz olduğu Karakoyunlular ile Akkoyunlu Türkmenleri'ydi. Dolayısıyla Câmî'nin yaşamı; Timur oğulları, Karakoyunlu Cihanşah, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey ve onun oğlu Sultan Yakub Bey dönemlerinde geçmişti.⁵⁵⁸ Ancak XV. yüzyılda İran'da ortaya çıkan siyasî buhranlar ve saltanat için girilen çetin mücadelelerden biri de Timur oğulları Dönemi'ydi. Çünkü Şahrüh'un ölümünün ardından 850-856 seneleri arasında ve Ebû'l-Kasım Babür (856-861) ile Ebû Sâ'id'in (873-875) vefat etmelerinden sonra, İran coğrafyasında siyasî düzensizlikler, sosyal çalkantılar, cinayetler ve yağmalar başgöstermişti. İşte İranlı Câmî, Timurlu bu üç hükümdarın kavgalı şekilde tahta çıkmalarına ve tahttan inişlerine şahit olmuştu. Bu sancılı süreç, Hüseyin Baykara Dönemi'ne dek sürmüştü. Baykara'nın İran'da sağlam bir yönetim tesis etmesiyle

⁵⁵⁶ Togan, "Câmî", s. 16., Hikmet, **a.g.e.**, ss. 66-68.

⁵⁵⁷ Shadchehr, **a.g.t.**, p. 11.

⁵⁵⁸ Chad G. Lingwood, "'The qebla of Jāmi is None Other than Tabriz': 'Abd al-Rahmān Jāmi and Naqshbandi Sufism at the Aq Qoyunlu Royal Court", **Journal of Persianate Studies** 4, Leiden, E. J. Brill, 2011, pp. 233-234., Hikmet, **a.g.e.**, s. 5.

Câmî, Mâverâünnehir’de manzum ve mensur eserler kaleme alabileceği yaklaşık 25 yıllık sağlıklı bir ortam imkânı bulmuştu. Bu elverişli ortamda, İran’ın batı ve güney kesimindeyse Uzun Hasan Bey ile oğlu Sultan Yakup Bey hüküm sürmekteydiler. Özellikle Uzun Hasan Bey’in oğlu Sultan Yakub Bey Dönemi’nde Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Azerbaycan, Mezopotamya bölgesi bütünüyle huzura kavuşmuştu.⁵⁵⁹

Câmî’nin tahsilinde önemli rol oynayan ve onun XV. yüzyıl Akkoyunlu İranı’nın seçkin âlimleri arasında olmasını sağlayan bir diğer etmen ise Orta Asya’dan Anadolu’ya bütün İslâm ülkelerinde tam bir yayılma halinde olan mutasavvife akîdeleriydi. Şöyle ki XV. yüzyıl tüm İslâm coğrafyasında pek çok tarikatın ortaya çıkıp giderek büyüdüğü bir süreç olmuştu. İşte bu tarikatlardan biri de çok geniş bir coğrafyaya yayılmaya başlayan Nakşibendîlik’ti.⁵⁶⁰ Câmî müderris olduktan sonra tasavvufa meylederek oldukça genç bir yaşta yetken Nakşibendî’ye tarikatının Kaşgar büyüklerinden olan Sa’deddîn-i Kâşgarî’ye intisap etmişti. Kâşgarî’nin ölümünün ardından 1465 yılında, Semerkand’a giderek Timurlu Ebû Sâ’îd’in çok fazla hürmet gösterdiği Hoca Ubeydullah Ahrâr’a bağlanmıştı.⁵⁶¹ İşte Câmî, kendisinin manevî terbiyesinde çok büyük rol oynamış olan Ubeydullah Ahrâr gibi bütün ilgileri tarikat liderleri üzerinde toplayan bir çevrede yetişmiş ve ilmini olgunlaştıran Câmî de bu topluluğun büyüklerinden olmuştu.⁵⁶² Bu nedenle Câmî’nin eserleri, Nakşibendîyye tarikatının edebî literatüründe oldukça geniş bir yer edinmiştir.

Nakşibendî büyüklerine intisap eden Câmî, haca gitmek için 1472 yılında Herat’tan ayrılmıştı. Bağdat güzergâhını takip eden âlim, Uzun Hasan Bey’in tayin ettiği yeğeni Maksud Bey’in yönetiminde olan bu şehirde üç ay kadar kalmıştı. Bağdat’ta kaldığı süre içinde Maksud Bey ile yönetimden sorumlu pek çok devlet adamı ve şehirdeki bütün ulema ona yakından ilgi göstermiş, şehrin en büyük medresesinde mühim ilmî sohbetler gerçekleştirilmişti. Bu sohbetler esnasında kaleme aldığı *Silsiletü’z-zeheb* adlı eserinde, Sünnîlik doğrultusunda kullandığı bazı

⁵⁵⁹ Shadchehr, **a.g.t.**, p. 20., Hikmet, **a.g.e.**, ss. 5-6.

⁵⁶⁰ Erken dönem Nakşibendîyye’nin coğrafi dağılımı ve Hâcegân hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jürgen Paul, **Die politische und soziale Bedeutung der Nagsbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert**, Berlin & New York, 1991, ss. 15-25.

⁵⁶¹ Hoca Ubeydullah Ahrâr ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hamid Algar, "*Ahrar, Khwaja ‘Ubayd Allah b. Mahmud Nasir al-Din (806-95/1404-90)*", **EI**, (Edited by: P. Beaman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel and W. P. Heinrichs). E. J. Brill, Leiden, 17 July 2007, pp. 50-52.

⁵⁶² Devletşah, **a.g.e.**, s. 561., Togan, "*Câmî*", s. 16.

ifadelerinden ötürü Şîî âlimler ona çıkmıştı. Girilen ilmî münakaşada Câmî, fikirlerini başarıyla savunabilmiş ve Şîî âlimleri susturabilmişti. Böylece Sünnî âlimler ve devlet adamları nezdinde onun itibarı ziyadesiyle artmıştı.⁵⁶³

Hac vazifesini ifa ettikten sonra tekrar Bağdat güzergâhını takip eden Câmî, önce Halep üzerinden Akkoyunlu Mehmed Bey'in yönetiminde olan Diyarbakır'a geçmişti. Bu şehirde bir süre bulunduktan sonra, Uzun Hasan Bey'in imparatorluk başkentini henüz taşıdığı Tebriz'e geçmişti. Uzun Hasan Bey, Câmî'nin Tebriz'e geldiğini haber alır almaz Kadı Hasan, Ebû Bekr-i Tihriânî, Derviş Kasım gibi devlet adamlarını, saray tarihçilerini ve önde gelen âlimlerden oluşan heyeti, bu büyük âlimi karşılamaya göndermişti. Câmî, kendisi için husûsî tanzim edilen yere getirilmiş ve burada Uzun Hasan Bey ile hasbihal edip mühim istişareler gerçekleştirmişlerdi. Akkoyunlu sultanı ona son derece hürmet etmiş, çok kıymetli hediyeler vermiş ve onun Tebriz'de kalmasını çok istemişti. Ancak Câmî, oldukça yaşlı olan annesini ziyaret edeceğini belirterek Akkoyunlu başkentinden hareket etmiş ve Sultan Hüseyin Baykara'nın hüküm sürdüğü Timur Devleti'nin başkenti Herat'a 1474 yılında ulaşmıştı.⁵⁶⁴

Câmî, kutsal topraklarda dinî vecibelerini yerine getirdiği sırada, Uzun Hasan Bey ile mektuplaşmalar yoluyla⁵⁶⁵ iletişimi sürekli devam ettirmişti. Kutsal topraklardan Herat'a dönmesinin ardından bu defa Akkoyunlu tahtına oturan Sultan Yakub Bey Dönemi'nde iyi ilişkiler sürmüştü. Yakub Bey genç yaşta sultan olduğu için Câmî, Divan'ında Akkoyunluların bu genç sultanına yazdığı kasidede ona birçok öğütte bulunmuştu.⁵⁶⁶ Dolayısıyla Yakub Bey de kendisine devlet yönetimi dâhil çeşitli konularda salık veren Horasanlı bu üstada çok büyük saygı duymuştu.

⁵⁶³ Browne, **A Literary History of Persia: The Tartar Dominion (1265-1502)**, Vol. III, p. 510., Hikmet, **a.g.e.**, s. 92., Togan, "*Câmî*", s. 17., Hamid Algar, **Nakşibendîlik**, (Genişletilmiş 3. Baskı), İnsan Yayınları, İstanbul, 2012, s. 292.

⁵⁶⁴ Shadchehr, **a.g.t.**, p. 59., Lingwood, **a.g.m.**, p. 235., Hikmet, **a.g.e.**, s. 37.

⁵⁶⁵ Hikmet, **a.g.e.**, s. 35. Câmî'nin Akkoyunlu sultanına yazdığı uzun mektup, Uzun Hasan Bey'in Hicaz yollarının güvenliği ve Gürcistan savaşına ilişkin bilgiler içeren daha önce yazdığı mektubuna bir cevaptır. Uzun Hasan Bey'e övgülerin sıralandığı mektubun içeriği hakkında bilgi için bkz. Hikmet, **a.g.e.**, s. 36.

⁵⁶⁶ Hikmet, **a.g.e.**, s. 37., Shadchehr, **a.g.t.**, p. 59. Ayrıca bu kasidenin bazı bölümlerine ilişkin bilgi için bkz. Hikmet, **a.g.e.**, ss. 37-38.

Câmî, Yakub Bey'in vefatının ardından kaleme aldığı *Silsiletü'z-zeheb* adlı mesnevisinde, Akkoyunlu sultanının başarılı yönetiminden, düşkünleri koruyup kolladığından ve daima zalimlerin karşısında olduğundan bahsederken onun vefatından ötürü duyduğu acıyı da belirtmekteydi.⁵⁶⁷ *Silsiletü'z-zeheb*'in yanı sıra Yakub Bey adına müstakil bir eser olan *Selâmân ü Ebsâl*'ü yazmıştı.⁵⁶⁸ Bu eserin ilk ve son bölümlerinde, Sultan'ın adını övgüyle anmıştı. *Selâmân ü Ebsâl* isimli mesnevisinde göze çarpan bir husus ise Câmî'nin Uzun Hasan Bey'i rüyasında gördüğü ve onunla bu rüyada konuştuğu esnada, Uzun Hasan Bey'in eğilerek üstadın elini öpmesiydi. Dahası gördüğü bu rüyayı, kaleme aldığı mesnevisinin Sultan tarafından kabul edildiğine yormaktaydı.⁵⁶⁹ Bunlarla birlikte *Hâtimetü'l-hayât* isimli üçüncü divanında ise Akkoyunlu sultan Yakub Bey'i methettiği kasideleri mevcuttur. Bu kasidelerin birinde Sultan'ın Tebriz'de inşa ettirdiği Heşt-Bihişt Sarayı'na övgüler dizmişti.⁵⁷⁰

Sonuç olarak Câmî, başta Akkoyunlular olmak üzere dönemin Osmanlı, Timurlu, Karakoyunlu Devletleriyle sıkı münasebetlerde bulunmuş, Bahâeddin Nakşibend, Ubeydullah Ahrâr gibi büyüklerle birlikte Câmî de Türk-İslâm dünyasında oldukça saygı gösterilen, hürmet edilen şahsiyet olmuştur. O, Safevî öncesi İran edebî anlayışını, sadece kendi doğduğu vatani ve yaşadığı dönemde yakından tanıdığı Türklerle değil, aynı zamanda Osmanlı Türkleri ile de buluşturmayı başarabilmişti. Tek oğlu Ziyâeddin Yûsuf adına *el-Fevâ'idüz-Ziyâ'iyye* isiminde öyle bir eser kaleme almıştı ki, daha Câmî'nin kendisi vefat etmeden bütün Türk dünyasında, medreselerde ders kitabı olarak tedarik edilmişti. Câmî'nin bir önemi de onun başlıca edebî eserlerini Farsça kaleme almasından ve İran klasik şairlerinin sonuncusu olarak kabul edilmesinden ileri gelmektedir.⁵⁷¹

⁵⁶⁷ Hikmet, **a.g.e.**, s. 38.

⁵⁶⁸ Shadchehr, **a.g.t.**, p. 59., Helmut Ritter, "*Câmî: Eserleri*", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.3, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963, s. 19. Lingwood, **a.g.m.**, p. 234., Hikmet, **a.g.e.**, s. 39.

⁵⁶⁹ Hikmet, **a.g.e.**, s. 40., Adı geçen bu rüya için bkz. Hikmet, **a.g.e.**, ss. 40-41.

⁵⁷⁰ Hikmet, **a.g.e.**, s. 41., Câmî'nin Heşt-Bihişt Sarayı'yla ilgili yazdıkları için bkz. Hikmet, **a.g.e.**, s.41.

⁵⁷¹ Ritter, "*Câmî: Eserleri*", ss. 17-18.

3.1.3.2. Eserleri

Câmî'nin Akkoyunlu kültür dünyasıyla ilgili olan eserleri ele alınmıştır.

3.1.3.2.1. Divan

Gazellerinin çoğunu Sa'dî ve Hafız'dan esinlenerek oluşturan Câmî, şiirlerini *Fâtihatü'ş-şebâb*, *Vâsıtatü'l-ıkd* ve *Hâtimetü'l-hayât*'ta toplamıştı.

3.1.3.2.2. Heft Evreng

Câmî'nin bu eseri, yedi mesneviden oluşmaktadır. Bunlar *Silsiletü'z-zeheb*, *Selâmân ü Ebsâl*, *Tuhfetü'al-ahrâr*, *Şubhatü'l-eb Ebsâl*, *Tuhfetü'l-ahrâr*, *Şubhatü'l-ebrâr*, *Yûsuf u Züleyhâ*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Hirednâme-i İskenderî*'dir.

3.1.3.2.3. Silsiletü'z-zeheb

Silsiletü'z-zeheb, üç defterden meydana gelmektedir. İlk defterinin sonunda Sünnî akîdeler mevcuttur. İkinci defter mecazî ve hakiki aşkla ilgilidir. Üçüncü defter ise sultanlara ve tabiplere ilişkin fıkralar içermektedir.

3.1.3.2.4. Hadîs-i Erba'în

Kırk hadisın manzum tercümelerinden oluşan Farsça bu risâle *Çihl Hadîs* adıyla da bilinmektedir.

3.1.3.2.5. ed-Dürretü'l-fâhire

Fâtih Sultan Mehmed'in ricası üzerine, Câmî'nin 886/1481 yılında Arapça kaleme aldığı eseridir. Kelâmcılar, felsefeciler ve mutasavvıfların âkidelerinin mukayese ve muhakemesiyle ilgili orijinal bir eserdir. Câmî, bu eserinde yüzyıllarca üzerinde tartışılan Allah'ın varlığı ve birliği; sıfatlarının, ilminin, iradesinin mahiyeti, kelâmının kadîm ve âlemin ezeli olup olmadığı gibi konuları ilmî usullere uygun olarak incelemiştir.⁵⁷²

3.1.3.2.6. Nefehâtü'l-üns

Câmî'nin bu eseri, onun en önemli eserlerindedir. Bu çalışmanın pek çok yazma nüshaları mevcuttur. Erkek ve kadın büyük sofilerin hâl tercümeleriyle tasavvufî terimlerin açıklamalarını içermektedir.

⁵⁷² Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", TDVİA., C.7, TDVY., Ankara, 1993, s. 98.

3.1.3.2.7. Nakdü'n-nusûs fî şerhi Nakşî'l-Fusûs

Câmî'nin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin ünlü eseri *Fusûsü'l-hikem*'i *Nakşü'l-Fusûs* ismiyle özetlediği, daha sonra Farsça *Nakdü'n-nusûs* adıyla şerh ettiği eseridir.

3.1.3.2.8. Risâle der Menâsikü'l-hac

Câmî bu eserini, haca giderken kısa bir süre kaldığı Akkoyunlu toprağı olan Bağdat'ta, 22 Şâban 877/22 Ocak 1473 tarihinde tamamlamıştı. Bu eser bir girişle yedi bölümden meydana gelmektedir. Ayrıca eserin son kısmı Arapça'dır.

3.1.3.2.9. Bahâristân

Sa'dî'nin *Gülistân*'ı örnek alınarak yazılmış ahlâk ve edebiyat eseridir. M. Nuri Gençosman, Câmî'nin bu eserini aynı adla Türkçe'ye çevirmiştir.

3.1.4. Dede Ömer Rûşenî

3.1.4.1. Hayatı

Dede Ömer Rûşenî, XV. yüzyılın önde gelen Halvetî şeyhlerindedir.⁵⁷³ Künyesi Ali İbnü binti Umur Bey'dir.⁵⁷⁴ Aydın'ın Tire yakınlarındaki Güzelhisar Kasabası'ndandır. Aydınlı olmasından dolayı "Rûşenî" mahlasını kullanan⁵⁷⁵ bu tasavvuf ehli şairin doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak XV. yüzyılın başlarında doğduğu tahmin edilmektedir.⁵⁷⁶ Rûşenî, köklü bir aileye mensuptu. Onun yetişmesinde ve tasavvufa meyletmesinde, Anadolu'nun ilk Halvetî şeyhlerinden olan Monlâ-yı Rûmî olarak bilinen ağabeyi Alâeddin Ali etkili olmuştur. İlmî ve tasavvufî yönden tanınmış bir aile muhiti içinde yetişmiş ve bu çevre onun iyi bir eğitim almasını sağlamıştı. Memleketi Tire'de mevlevihane olarak tesis edildiği anlaşılan Yeşil İmaret Medresesi'nde başladığı eğitimini, Bursa'da devam ettirmişti.⁵⁷⁷ Rûşenî, Bursa'da

⁵⁷³ Vasfi Mahir Kocatürk, **Tekke Şiiri Antolojisi**, Edebiyat Yayınevi, Ankara, 1955, s. 119.

⁵⁷⁴ Mustafa Uzun, "*Dede Ömer Rûşenî*", **TDVİA.**, C.9, TDVY., Ankara, 1994, s. 81., Orhan Kemâl Tavukçu, **Dede Ömer Rûşenî (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni)**, Suna Yay., Erzurum, 2005, s. 18., Semra Aydemir, *Dede Ömer Rûşenî (Hayatı, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniv., Sos. Bil. Ens., Konya, 1990, s.13., Mustafa Uzun, *Dede Ömer Rûşenî'nin Hayatı, Eserleri ve Miskinnâmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv., İlahiyat Fak., İstanbul, 1982, s. 10.

⁵⁷⁵ Semra Tunç, "*Dede Ömer Rûşenî*", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.4, Konya, 1997, s. 237., Tavukçu, **a.g.e.**, s. 18., Uzun, "*Dede Ömer Rûşenî*", s. 81.

⁵⁷⁶ Aydemir, **a.g.t.**, s. 13.

⁵⁷⁷ Uzun, "*Dede Ömer Rûşenî*", s. 81., Tavukçu, **a.g.e.**, s. 19.

bulunduğu sırada, hakkında çıkan bir dedikodu ve gördüğü rüya nedeniyle bu şehirden ayrılmış ve ağabeyi Alâeddin'in yanına Lârende'ye gitmişti. Geldiği bu şehirde, ağabeyinin de yönlendirmesiyle tasavvuf yolundan gitmeye karar vermişti. Dönemin ileri gelen mutasavvıflarından Halvetîyye tarikatının⁵⁷⁸ "pîr-i sâîsi" olarak kabul edilen Bakû'deki Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'nin yanına gitmişti. Oldukça kısa bir sürede manevî mertebeleri tamamlayarak Şîrvânî'nin halifesi olmuş ve Anadolu'da irşadla görevlendirilmişti. Ancak müşşidinden uzak kalmak istediği için onun rızasını alarak Karabağ, Gence gibi çevrelerde irşada başlamıştı.⁵⁷⁹ Rûşenî, bir yandan bu bölgelerde Sünnîliğin yayılması için hizmetini etkili bir şekilde sürdürürken diğeryandan da ilâhî çizgide dinî-didaktik şiirler nazmetmeye başlamıştı. Rûşenî, şeyhinin vefat etmesinin ardından post-nişînlük makamına geçerek Halvetîliğin Rûşenîyye kolunu tesis etmişti.⁵⁸⁰ Bu sırada Akkoyunluların Karakoyunlular'ı mağlup ederek Tebriz'i başkent yapmalarından sonra, tıpkı çağdaşı Fatih Sultan Mehmed gibi Uzun Hasan Bey de pek çok âlimi ve tasavvuf ehli şeyhi Tebriz'de toplamaya başlamıştı. Uzun Hasan Bey, Tebriz'i fikir ve sanat merkezi haline getirme arzusunda olduğu için İbrâhim Gülşenî'yi göndererek Rûşenî'yi bu şehre davet etmişti. Rûşenî de bu davete icabet ederek Tebriz'e gelmişti.⁵⁸¹ Şîî Karakoyunluların Sünnî Şîrvanşahlar'ı mağlup etmesinden sonra ortaya çıkan çeşitli siyasî ve dinî çalkantıların oluşturduğu bu düzensiz ortamda, Sünnî âkideyi yayma amacı edinen Dede Ömer Rûşenî'nin tesis ettiği "Rûşenîlik" özellikle, Azerbaycan ve Tebriz civarında çok fazla yayılmıştı. Öyle ki bu coğrafyada onun müridleri ve sevenlerinin sayısı binlerle ifade edilmekteydi. Hatta Rûşenî, Uzun Hasan Bey ve karısı Selçuk Hatun'un da teveccühünü kazanmış

⁵⁷⁸ Halvetîliği kuran Ebû Abdullah Sirâcüddin Ömer b. Ekmelüddin Lâhicî (ö.750/1349-50 ya da 800/1397)'dir. Sirâcüddin Harzem'e gitmiş, amcası Kerimüddin Muhammed b. Nürü'l-Halvetî (ö.717/1317)'ye bağlanmış, onun ölümünden sonra post-nişîn olmuştu. Vaktinin büyük bölümünü Halvette geçirdiği için "Halvetî" mahlası verilmiştir. Halvetîliğin esaslarını genel anlamda Şeyh Sirâcüddin belirlemiştir. Tarikatın temeli "zikrullah", daima Allah'ın adlarını zikretmektir. İnsanlar dünyalık arzularını bir kenara bırakarak sadece Hakk'a yönelmelidirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülbâkî Gölpınarlı, "Halvetîlik", **Türk Ansiklopedisi**, C.18, Ankara, 1970, ss. 420-423, İsmail Erünsal, "Halvetîlik ve Halvetîyye", **Meydan Larousse**, C.5, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 566., Süleyman Uludağ, "Halvetîyye", **TDVİA.**, C.15, TDVY., Ankara, 1997, ss. 393-395.

⁵⁷⁹ S. Tunç, **a.g.m.**, s. 238., Aydemir, **a.g.e.**, ss. 14-15., Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", s. 81., **İslâm Âlimleri Ansiklopedisi**, "Ömer Rûşenî", C.12, s. 373.

⁵⁸⁰ S. Tunç, **a.g.m.**, s. 238.

⁵⁸¹ Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", s. 81.

ve Selçuk Hatun, onun için Tebriz’de bir zâviye dahi inşa ettirmişti.⁵⁸² Selçuk Hatun’un onun için yaptırdığı zâviyeye yerleştikten sonra artık Rûşenî, Uzun Hasan Bey’in sarayında, her cuma günü âlim ve sanatkârlar ile yapılan ilmî meclislerin daimi iştirakçısı olmuş ve bu ilim meclislerinde bulunan bilginler, şeyhler ona büyük saygı göstermişlerdi.⁵⁸³

Uzun Hasan Bey’in İdris isimli kardeşi de Allah dostlarıyla birlikte zaman geçirmekten, onlarla sohbet etmekten hoşlanan biriydi. Bir gün İdris Bey, derviş kıyafetleriyle ağabeyi Uzun Hasan Bey’i görmek üzere Akkoyunlu başkenti Tebriz’e gelmişti. Kardeşini karşısında derviş tacıyla gören Uzun Hasan Bey’in bunun nedenini sorması üzerine, İdris Bey de iyi vasıflarından bahsederek tacı kendisine Rûşenî’nin ihsan ettiğini ifade etmişti. Bunun üzerine Uzun Hasan Bey de Rûşenî’yi görmek ve onun duasına mazhar olmayı istemişti.⁵⁸⁴

Rûşenî, Uzun Hasan Bey’in 1478 yılında ölümünün ardından oğulları Sultan Halil Bey (1478) ile bilim ve din adamlarının, sanatkârların hâmîsi olan Sultan Yakub Bey (1478-1490) dönemlerinde de büyük hürmet görmüştü. Kendisi de şair olan Sultan Yakub Bey, ona pek çok konuda yardımcı olmuştu.⁵⁸⁵ Nitekim Akkoyunluların şeyh için Tebriz’de tesis ettirdiği Dede Ömer Zâviyesi, Sultan Yakub Bey tarafından sık sık ziyaret edilmişti.⁵⁸⁶ Onun Akkoyunlu sarayı ile iyi ilişkilerinin devam ettiğini gösteren ve Tebriz’i övdüğü Farsça manzumesi şu şekildedir:

ب یمن حضرت ی ع قوب س لطان
محمد صد ب تندا صاحب تبریز
ب پاد و سش همی آرد شہادر
ت بریز ق لابل جذبہ زہرجا
ب عدل و لطف و انعام عم یمش
مدام س تا و مدام اس باب تبریز⁵⁸⁷
چہ غم دارید م ز ا جمع اعادی

⁵⁸² Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", s. 81., Hinz, **a.g.e.**, s. 105., Aydemir, **a.g.t.**, s. 15., S. Tunç, **a.g.m.**, ss. 238-239., **İslâm Âlimleri Ansiklopedisi**, "Ömer Rûşenî", C.12, s. 373.

⁵⁸³ Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", s. 82.

⁵⁸⁴ Tavukçu, **a.g.e.**, s. 18.

⁵⁸⁵ Gülşenî, **a.g.e.**, s. 9., Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", s. 82.

⁵⁸⁶ S. A. Arjomand, **The Shadow of God and The Hidden Imam...**, p. 113.

⁵⁸⁷ "Tebrizliler Hazret-i Sultan Yakub'un uğuruyla, Muhammed sohbeti yaparlar. Tebriz'in cezbesi şahları onun ayağını öpmeye getirir. Umûmî adâleti, lutfu ve ihsanıyla Tebriz'in zenginliği devamlıdır, devamlı..." Tavukçu, **a.g.e.**, s. 25.

ب ما يارزد چون احد باب تبريز
منم آن رو شدي رو شدي ب خش
كه شدي زات ن ت ب سرخاب تبريز⁵⁸⁸

Dede Ömer Rûşenî'nin bu beyitleri, Sultan Yakub Bey'in tahta çıkışını tebrik etmek amacıyla kaleme almıştır.⁵⁸⁹

Yakub Bey, Karakoyunlu Cihanşah'ın yaptırdığı Cihanşah Hankahı, Dede Ömer Rûşenî'ye tahsis etmişti.⁵⁹⁰ Rûşenî de Farsça bir şiiriyle Şehzade Yakub Bey'i övmüştür, onun Mısır'a sultan olacağını belirtmiştir:

"Belgüli ma 'sûmlaruñ pâk ü 'azîzi
Mısrıuñ şehi şeh-zâde-i Yâ 'kûb olacahdur."⁵⁹¹

Rûşenî, Selçuk Hatun tarafından kendisi için yaptırılan zâviyede vefat etmiş (892/1487) ve buranın hazîresindeki türbeye defnedilmişti.⁵⁹² Rûşenî'nin Akkoyunluların başkenti Tebriz'deki yaşamının son 20 senelik süreci, onun tasavvufî ününün gittikçe artan bir şekilde yayıldığı, tasavvufî mesnevilerini nazmettiği, şair olarak da şöhretinin arttığı dönem olmuştu. Kaleme aldığı şiirleri, Diyâr-ı Rûm'a ve İstanbul'a kadar ulaşmış ve bu şiirlere nazîreler yazılmıştı. Halvetiyye'nin Rûşeniyye kolunu, kendi adlarıyla Kahire'de devam ettirecek olan İbrâhim Gülşenî (Gülşeniyye), Şeyh Demirtaş (Demirtaşıyye) ve Şâhin Halvetî gibi isimler bu sırada yetişmişti.⁵⁹³

3.1.4.2. Eserleri

Rûşenî, neredeyse bütün eserlerinde tasavvufî konuları işlemiştir. Esasında ana fikri oluşturan tasavvuf, bir yerde şairin yazma amacıydı. Diğer bir deyişle Ömer Rûşenî, şiirlerini tasavvufî fikirlerini anlatmak amacıyla nazmetmişti. Bundan dolayı şairin samimi ve lirik üslûbunun derinliklerinde bu sûfî duruşun izleri mevcuttu.⁵⁹⁴

3.1.4.2.1. Miskînnâme

Miskinliknâme olarak da bilinen bu eser adını, bir miskin ile karınca arasında geçen hikâyeden almıştır. 889/1484 yılında kaleme alınıp kırk hikâyeden meydana

⁵⁸⁸ Tavukçu, **a.g.e.**, s. 25.

⁵⁸⁹ Tavukçu, **a.g.e.**, s.25.

⁵⁹⁰ Gülşenî, **a.g.e.**, s. 9., Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", s. 82.

⁵⁹¹ Tavukçu, **a.g.e.**, s. 25.

⁵⁹² Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", s. 82., Tavukçu, **a.g.e.**, s. 26.

⁵⁹³ Uzun, "Dede Ömer Rûşenî", s. 82.

⁵⁹⁴ Tavukçu, **a.g.e.**, s. 3.

gelen bu eser, Rûşenî'nin tasavvufî anlayışını ortaya koymaktadır. Bu hikâyelerde tasavvuf şeyhlerinin görüşleri bulunmaktadır. Tasavvufî mesnevi niteliğindeki eser, "Mefâ'îlün Mefâ'îlün Fe'ûlün" kalıbıyla yazılan yaklaşık olarak 1200 beyitten oluşmaktadır.⁵⁹⁵

3.1.4.2.2. Çobannâme

Eserin yazılış nedeninin yer aldığı bölümden anlaşıldığı üzere, Rûşenî *Çobannâme* adlı eserini, arkadaşlarının ısrarı üzerine, Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sindeki "Kıssa-i Çoban bâ Mûsâ" başlığının olduğu kısımdan tercüme etmiştir. Farsça bir mukaddime ile başlayan eser, beş bölümden oluşmaktadır. Rûşenî'nin bu mesnevisi onun erken dönem eserlerindedir (880/1475-76).⁵⁹⁶

3.1.4.2.3. Neynâme

Neynâme Rûşenî'nin Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinden ilham alarak yazdığı eseridir. Konusunu, *Mesnevi*'nin ilk on sekiz beytinden almıştır. Hâtimesiyle beraber 24 bölümden meydana gelen eser, 1028 beyittir. Rûşenî'nin bu eserinin esasında belirli bir adı yoktur. İlk olarak ney ile ilgili yazılmış birtakım bölümler gelir ve daha sonra tasavvufî aşk hakkında bazı açıklamalar mevcuttur.⁵⁹⁷

3.1.4.2.4. Kalemnâme

Rûşenî'nin kelim ile ilgili alegorik bir yapıttır. "Der sıfât-ı kalem ü medh-i û gûyed" başlığını taşıyan mesnevî türündeki eser, yazmalarına göre değişim göstermesi de göz önünde bulundurulduğunda, hemen hemen 250 beyittir. İlk 100 beytinde kelim konu edilmekte, geri kalan beyitlerinde bazı hikâyelerin yanı sıra tasavvufî yorumlar mevcuttur. Hâtimesi olmayan bu eser, tamamlanmamış izlenimi uyandırmaktadır.⁵⁹⁸

3.1.4.3. Diğer Eserleri

Farsça manzumesi *Silsile-nâme-i meşâyih*, Arapça mensur eserler *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzil ve Esrâri't-Te'vîl*, *Tarikat-nâme*, *Risâle fi't-tecvîd ve fi't-tasavvuf*, ile *Âsâr-ı Aşk*, *Pend-nâme*, *Terceme-i Kand-i Nebât*, *Kitâb-ı Mevlânâ*, *Kıssa-nâme*, *Kitâb-ı Dil-güşâ-yı Rûşenî*'dir. Rûşenî'nin adına kayıtlı olan ancak başka müelliflere

⁵⁹⁵ S. Tunç, **a.g.m.**, s. 239., Aydemir, **a.g.t.**, s. 21.

⁵⁹⁶ Uzun, "*Dede Ömer Rûşenî*", s. 82., Tavukçu, **a.g.e.**, s. 35.

⁵⁹⁷ S. Tunç, **a.g.m.**, s. 240., Uzun, "*Dede Ömer Rûşenî*", s. 82.

⁵⁹⁸ Aydemir, **a.g.t.**, s. 23., S. Tunç, **a.g.m.**, s. 240

ait olan eserler ise *Âgâz-ı Kitâb-ı Merâtib-i Seb'a*, *Terceme-i Ferâ'izü's-Secâvendî*, *Gülşen-i Tevhid*, *Tuhfe-i Gevher-nizâm*, *Gülşenî'nin Şiirleri*, *Bülbül-nâme*'dir.⁵⁹⁹

3.2. Akkoyunlu Dönemi'nde Edebiyat ve Şairler

Akkoyunlu sultanları ilim ve edebiyatın ilerlemesi için devrin tanınmış şairlerini saraylarında toplamışlar ve eserlerini rahatça kaleme alabilmeleri için onlara imkân sağlamışlardı. Uzun Hasan Bey, Sultan Yakub Bey ve Göde Ahmed Bey zamanlarında, edebiyat önemli uğraşılardan biri olmuştu. Sultan Yakub Bey'in kendisi de bir şairdi. *Ceng-i Yakubî* isimli şiirlerini topladığı mecmuaya sahip olan Sultan, 12 yıllık saltanatı süresinde Tebriz, devrin şairlerinin rağbet ettiği bir merkez olmuştu. Öyle ki Safevî Hanedanı'ndan olan ve bir de Farsça yazdığı Tezkire'ye sahip meşhur Sam Mirza, Yakub Bey ile ilgili "*Onun hilâfeti zamanında şiir yıldızı en düşük noktasından Süreyya yıldızına kadar çıktı. Şiir şairlik üslubu Benî İsrail arasındaki Samirî milleti gibi şöhret kazandı.*" ifadelerini kullanmış, ardından onun bir rubaisini aktarmıştı.⁶⁰⁰

Akkoyunlu Dönemi'nde edebî sahada eser veren şairler şunlardır:

3.2.1. Habîbî

XV. yüzyılda Azerbaycan coğrafyasında, şiirleriyle ün yapmış olan Habîbî'nin yaşamıyla ilgili bilgiler azdır. Habîbî, Azerbaycan'ın Bergüşâd Kasabası'nda fakir bir ailenin çocuğu olarak 1470 yılında dünyaya gelmişti. Küçük yaşlarda çobanlık yaparken Akkoyunlu sultanı Yakub Bey ile tanışmış ve büyük olasılıkla yedi/sekiz yaşlarında Sultan'ın himâyesine alınarak Akkoyunlu sarayında yetiştirilmişti. Habîbî, ilk şiirlerini sarayda yazmıştı.⁶⁰¹ Sultan Yakub Bey (ö.896/1490)'in vefatının ardından Şah İsmâil'in sarayına intikal etmişti. Kendisi de bir şair olan hatta "Hatâyî" mahlasıyla şiirler yazan Şah İsmâil, Habîbî'ye büyük bir şöhret kazandıracak olan "Melikü'ş-şuara" unvanını vermişti.⁶⁰² Habîbî, Osmanlı padişahı II. Bâyezid'in hükümdarlığının son yıllarında Anadolu'ya gelmişti. Fakat onun Anadolu'ya niçin geldiği bilinmemektedir. Ayrıca Anadolu'daki hayatı hakkında bilgi de bulunmamaktadır. Latîfî'nin *Tezkiresi*'nden Habîbî'nin Yavuz Sultan Selim

⁵⁹⁹ Tavukçu, **a.g.e.**, ss. 32-43.

⁶⁰⁰ Tihranî, **a.g.e.**, s. 5.

⁶⁰¹ Sasani Çingiz Sadıkoğlu, "*Habîbî*", **TDVİA.**, C.14, TDVY., İstanbul, 1996, s. 374.

⁶⁰² Sasani Ç. Sadıkoğlu, "*Habîbî*", s. 374.

Dönemi'nde 1520 yılında ölmüş⁶⁰³ ve İstanbul Sütlüce'deki Câferâbâd Tekkesi'ne defnedilmişti.⁶⁰⁴

Akkoyunlu kültür hayatına hizmet eden Habîbî, Azerî Türkçesi'nin en önemli temsilcilerindendir. Özellikle şair Nesîmî'den etkilenen Habîbî; Nesimî, Hatâî ve Fuzûlî arasındaki geçiş devrinin temsilcisi olarak kabul edilmektedir. 42 şiiri yayımlanan Habîbî, XV. yüzyılın en önemli Azerî şairi olarak gösterilmiştir.⁶⁰⁵ Bir Divan şairi olan Habîbî; ahenkli, parlak, canlı, mecazlı anlatımlarıyla aşk ve tasavvuf şiirleri nazmetmişti. Şiirlerinde en çok kullandığı kavramlar ise "aşk", "aşık", "mâşuk", "harâbat", "meyhane", "cam", "Hz. Âdem'e secde" ve "vahdete erme"ydi.⁶⁰⁶

Bugüne kadar herhangi bir eserine rastlanılmayan Habîbî'nin, Eğridirli Hacı Kemal'in eseri *Câmi'un-Nezâir*'de 38 gazeli vardır. Ayrıca Habîbî'nin, Fuzûlî tarafından tahmis edilen bir gazeli, İsmail Hikmet Ertaylan tarafından yayımlanan "dedim-dedi" müseddesi bulunmaktadır. Habîbî'ye ait olan Alî Divanı'nın sonundaki bir kıt'a olmak üzere, toplamda 42 şiiri Fuad Köprülü tarafından 1932 yılında yayımlanmıştır. Bu şiirlere 5 şiiri daha eklenerek Bakü'de 1980 senesinde yayımlanmıştır.⁶⁰⁷

3.2.2. Hidâyet

Akkoyunlu sarayında bulunmuş olan diğer bir şair Hidâyet'ti. Şiirlerinde "Hidâyet" mahlasını kullanan ve XV. yüzyılda yaşamış olan bu şairin tam adı Emîr Afsahûddîn Hidayetullah'tır. Hidâyet, önce Uzun Hasan Bey'in hâmîliğini üstlendiği dönemlerde şiirlerini yazmıştı. Daha sonra yöneticilik vasfını Akkoyunlu sultanlarına ve devlet adamlarına kendini gösteren Hidâyet, Fars eyaletinin hâkimi Sultan Halil Bey Dönemi'nde "mühürdar" ve "emîr" rütbelerine layık görülmüştü. Hidâyet, Şiraz'da Halil Bey'in himâyesinde hem şiirlerini yazmış, hem de onun muhibbanı

⁶⁰³ Sasani Ç. Sadıkoğlu, "*Habîbî*", s. 374.

⁶⁰⁴ Sasani Ç. Sadıkoğlu, "*Habîbî*", s. 374.

⁶⁰⁵ F. Hazretkulov, "*Habîbî*", **Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, C.4, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s. 308., Ayrıca bkz. M. Fuad Köprülü, "*Habîbî*", **Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, C.8, S.5, İstanbul, 1932, ss. 86-133.

⁶⁰⁶ Erşahin, **a.g.e.**, s. 233.

⁶⁰⁷ Eliyar G. Səfərli - Xəlil H. Yusifli, **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Azerbaycan Türk Edebiyatı II)**, (Yay. Haz. Nevzat Kösoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 116.

olarak eyalet yönetimine katkıda bulunmuştu. Halil Bey Dönemi'nden sonra Sultan Yakub Bey Dönemi'nde de itibarını korumuş ve devlet yönetiminde görev almıştı.

Hidâyet, Celâleddîn Devvânî'nin dikkatini çekmiş, onun iltifatına mazhar olmuştu. Devvânî, kaleme aldığı *Ahlâk-ı Celâli* isimli eserinde Hidâyet'ten kabiliyetli bir şair olarak bahsetmiş, diğer eseri *'Arznâme'*de ise onun Sultan Halil Bey'in musahiblerinden olduğunu belirtmişti. Dahası, onu ikiz kardeşi İnâyetullah gibi emsalsiz bir şair olarak methetmişti. Ayrıca Kafzâde Fâizî *Zübdetül-eş'ar'*da Hidâyet'in şiiirlerinden örnekler sunmuştu.⁶⁰⁸

Hidâyet'in yazdığı *Divan'*ı lirik Türk şiiri ve Azerî Türkçesi'nin sadeliği hususunda örnek teşkil etmiştir. Türkçe *Divan'*ının beş yazma nüshası bulunmaktadır. Bu el yazmalar Oxford, Bodleian Kütüphanesi; Dublin, Chester Beatty Kütüphaneleri ile İstanbul'daki Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı ve Londra'da F.S. Stivensen'in kişisel kitaplıklarında bulunmaktadır. Ayrıca Tahran'da el yazması nüshalar vardır. Bu yazma nüshalardan Chester Beatty nüshasında 186 gazel, 1 kaside, 2 muhammes ve 2 küçük mesnevi mevcuttur. Bütün bu elyazma nüshaların fotokopi ve mikrofilmleri ise Bakü'de El Yazmalar Enstitüsü'nde korunmaktadır.⁶⁰⁹

3.2.3. Kışverî

XV. yüzyıl'da Azerbaycan'ın en ünlü şairlerinden biri de Kışverî'ydi. Yaşamıyla ilgili çok az bilgiye ulaşılan bu şairin asıl adı Nimetullah Kışverî'dir. Şair, Kazvin'de doğmuş ancak tüm hayatını Tebriz'de geçirmişti. Kaynaklara bakıldığında, Kışverî'nin şiirlerini rahatça yazabileceği bir ortam aradığı ve böyle bir yer olarak

⁶⁰⁸ Aida Paşayeva, "*Akkoyunlu Şair Efscheddin Hidayetullah Bey*", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (Edit. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal), Diyarbakır, 2004, s. 401.

⁶⁰⁹ Aida Pashayeva, "*Halk ve Divan Şiiri Kavşağında Yeni Bir Edebî Unvan: Emir Efscheddin Hidayetullah Bey*", **11. Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri Kongresi: 38. ICANAS / 10-15 Eylül 2007**, (Yay. Haz. Zeki Dilek, Mustafa Akbulut, Zeki Cemil Arda, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın), C. III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 5/1, Ankara, s. 1313., Ayrıca şair Hidâyet'in eserleri için bkz. Ezizağa Memmedov, "*Hidâyet'in Divan'ından Numuneler*", **Keçmişimizden Gelen Sesler**, S.1, Bakı, 1983, ss. 69-75., V. Minorsky, **The Chester Beatty Library: A Catalogue of the Turkish Manuscriptis and Miniatures**, Hodges, Figgis & Co., Dublin/Ireland 1958, pp. 1-2., Abdulkadir Karahan, Emir Afsahuddin "*Hidayet ve İncelenmemiş Divanı*", **II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, İstanbul, 1976, ss. 126-127.

Sultan Yakub Bey'in sarayına sığındığı anlaşılmaktadır.⁶¹⁰ Nitekim Akkoyunlu sultanı Yakub Bey de onu sarayına kabul etmişti. Kışverî'nin şiirleri incelendiğinde Sultan'ın onu koruduğu, ancak ilerleyen süreçte Akkoyunlu şehzadelerinin sürüklendiği taht kavgaları yüzünden oluşan kargaşa ortamında, Akkoyunlu sarayının Şair'e olan ilgisinin azaldığından saraydan ayrıldığı, Yakub Bey Dönemi'nin ihtişamlı zamanlarını özlediği anlaşılmaktadır.⁶¹¹

Akkoyunlu sarayında nazmettiği şiirlerin ardından meşhur olan Kışverî'nin Akkoyunlu sarayında bulunduğu sırada, yine Sultan Yakub Bey'in himâyesinde olan Habîbî, Hatâtî, Ahmedî gibi şairlerle tanıştığı da şiirlerinden öğrenilmektedir.⁶¹² Ali Şîr Nevâî'nin tesirinde kaldığı anlaşılmaktadır. Devrin birçok şairi gibi Kışverî de Nevâî ve Nesîmî'den etkilendiği için şiirlerinde Çağatay Türkçesi'nden izler görülmektedir. Keza Ali Şîr Nevâî'nin birçok gazeliyle birlikte, Şair Lutfî'nin de gazelini tahmis etmiş ve Çağatay Türkçesi ile nazireler yazmıştı.⁶¹³ Kışverî, tasavvufî manzumelerden ziyade âşıkane şiirler yazmıştı. Türkçe-Farsça *Divan*'ında gazel, kaside, rubâî, muhammes, kıta ve dörtlükler bulunmaktadır ki bu *Divan*, Türkçe şiirlerden oluşmaktadır.⁶¹⁴

Azerbaycan Türkçesi'nin gelişmesine katkılar sağlamış olan Kışverî, eserlerini ana dili Azerbaycan Türkçesi ile yazmıştı. Şiirlerinde sosyal yaşamdaki adaletsizlikleri, düzensizlikleri anlatmış ve dönemin siyasî gidişatına yer vermişti. Tür yönünden ve içerik açısından çeşitlilik gösteren bu şiirler, Türk-İran şiirinde sosyal motiflerin güçlenmesine mühim katkılar sağlamıştı.⁶¹⁵ Bunun sonucunda Kışverî, Azerbaycan edebî düşüncesinin inkişafına yardım etmişti. Hatâyî ve Habîbî gibi

⁶¹⁰ Cahangir Qəhrəmanov, **Kışvəri: Əsərləri**, Şərq-Qərb Yay., Bakı, 2004, s. 4., Osman Fikri Sertkaya "Azerbaycan Şairlerinin Çağatayca Şiirleri 3: Ni'metullâh Kışverî'nin Doğu (Çağatay) Türkçesi ve Batı (Osmanlı) Türkçesi ile Nazireleri", **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S.41, İstanbul, 2009, s. 70.

⁶¹¹ Cahangir Qəhrəmanov, **Kışvəri: Əsərləri**, s. 5., Ali Kafkasyalı, **İran Türk Edebiyatı Antolojisi II**, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 2002, s. 354.

⁶¹² Cahangir Qəhrəmanov, **Kışvəri: Əsərləri**, s. 7.

⁶¹³ Osman F. Sertkaya, **a.g.m.**, s. 73.

⁶¹⁴ Muharrem Kasımlı, "Ni'metullah Kışverî", **TDVİA.**, C.33, TDVY., Ankara, 2007, ss. 131-132.

⁶¹⁵ Ali Kafkasyalı, **a.g.e.**, s. 355.

şairlerle birlikte Kişverî, Fuzûlî öncesinin en kabiliyetli şairlerinden biri olarak görülmekteydi.⁶¹⁶

Kişverî'nin şiirlerinin bir bölümü Hamit Araslı tarafından 1946 senesinde yayımlanırken⁶¹⁷ bütün şiirlerinin toplandığı tek eseri olan *Divan*, 1984 yılında Bakü'de Cahangir Qəhrəmanov tarafından yayınlanmıştır.⁶¹⁸

3.2.4. Binâî

Babası mimar olduğu için "Binâî" mahlasını kullanan Şair'in adı Şîr Ali'dir.⁶¹⁹ Binâî'nin kullandığı bu mahlas, kaynaklarda "Binâî", "Bannâî", "Benâî" şeklinde de görülmektedir. Binâî'nin gençlik yıllarının geçtiği XV. yüzyıl Orta Asyası'nın en parlak şehri olan Timuruların başkenti Herat, Karakoyunlu Cihanşah ve oğlu Pir Budak tarafından ele geçirilmişti. Ancak Cihanşah ve Pir Budak, Ebû Sâ'îd'e karşı koyamadıkları için Herat'ı terk etmek zorundan kalmışlar ve şehirden ayrılırken yanlarında götürdükleri yaklaşık 100 aileden –içlerinde zanaatçı, bilim adamları ve şairlerin de olduğu– biri de Binâî'nin ailesiydi.⁶²⁰ Şiraz'a getirilen Binâî, bu şehirde üç yıl kaldıktan sonra tekrar Herat'a dönmüştü.⁶²¹

Hüseyn Baykara'nın himâyesindeyken Binâî'nin yaptığı hicivler, Ali Şîr Nevâî ile arasının açılmasına sebep olmuş ve Herat'tan ayrılmak zorunda kalmıştı. Orta Asya'dan gelerek Akkoyunlu sultanlarının himâyesine giren pek çok şair gibi Binâî de Sultan Yakub Bey'in sarayına intisap etmişti.⁶²² Binâî, yetenekleri sayesinde sarayda yüksek mevkiilere ulaşmıştı. Nitekim Sultan Yakub Bey, Hüseyn Baykara'dan çeşitli sanat dallarında kabiliyetli olan birkaç bilim insanı göndermesini rica etmişti. Akkoyunlu sultanı da derin bilgisi ve farklı sanat dallarındaki

⁶¹⁶ Hamid Araslı, "*Fuzuli Sələflərindən Kişvəri*", **Azərbaycan Ədəbiyyatı: Tarixi və Problemləri**, Bakı, 1998, ss. 286-290.

⁶¹⁷ Hamid Araslı, **Azərbaycan Edebiyyatı Tarixi: "XV-XVI. Esrlərdə Azərbaycan Edebiyyatı"**, Bakü, 1960, s. 306.

⁶¹⁸ Cahangir Qəhrəmanov, **Kişvəri: Əsərləri**, Şərq-Qərb, Bakı, 2004.

⁶¹⁹ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 524.

⁶²⁰ Semih Altier, "*Özbek Hanlığı'nın (1499-1599) Kültür Basamaklarındakı İlk Seçkinler: Bir Biyografi Denemesi*", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 15, Ankara, 2 Aralık 2011, s. 259., Muhsin Macit, "*Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin Edebî Faaliyetleri*", **Türkler**, C.7, YTY., Ankara, 2002, s. 696., Ayşe A. Arayancan, "*Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Edebiyat ve Sanat*", s. 260.

⁶²¹ Altier, **a.g.m.**, s. 259.

⁶²² Khwandamir, **a.g.e.**, p. 524.

yeteneğinden dolayı, yalnızca Binâî'yi seçmişti.⁶²³ Çünkü Binâî, şiir yazmadaki becerisinin yanı sıra kendisini müzik bilgisinde de oldukça geliştirmişti. Bununla birlikte babası gibi mimardı ve bu mesleğini de devam ettirmişti.⁶²⁴ Daha sonra sufilğe meylederek sofu bir hayat sürmeye başlamıştı. Şiraz'daki Nurbahşi tarikatının şeyhi, Şemseddin Muhammed Lahicî (ö. 1507)'nin talebesi bile olmuştu.⁶²⁵

Akkoyunlu sarayına yerleşen Binâî, şiirlerini yazmaya devam etmiş ve bu şiirlerle kısa sürede ününe ün katmıştı. Sarayda bulunduğu esnada kaleme aldığı *Bahram u Behruz* –diğer adıyla *Bag-ı İrem*– başlıklı yaklaşık beş bin beyitten oluşan devasa eserini, Sultan Yakub Bey adına ithafen yine Sultan'ın kendisine sunmuştu.⁶²⁶ Saray'da çalışmalarını yürüten Binâî, Sultan'ın 1490 senesinde vefat etmesinin ardından Herat'a dönmüş, ancak burada Ali Şîr Nevâî ile aralarında sürtüşmeler devam etmişti. Bu anlaşmazlıkların sebebi aslında birbirlerine tam olarak zıt görüşte olmalarından kaynaklanmaktaydı. Nitekim Binâî, Nevâî'nin çok önemseydiği Türk diline yönelik kullandığı bazı olumsuz ifadeler, aralarında yaşanan bir hikâyeden bilinmektedir. Anlatıldığına göre, bir gün Binâî'nin Irak dönüşünde, ilim adamları ve asilzâdelerin bulunduğu mecliste:

- Nevâî (Binâî'ye): "*(Akkoyunlu Sultanı) Yakup Bek'in değerleri hakkında hatırladığınız bir şey varsa söyleyiniz.*" der.
- Mevlânâ Binâî: "*Yakup Bek'in Türkçe konuşmaması onun diğer kıymetlerinden üstündür.*" deyince
- Ali Şîr Nevâî: "*Ah Binâî! Küstahlığın bütün hudutları geçti. Ağzını çirkefle tıkamalı.*" der. Bunun üzerine
- Binâî: "*Bunun kolayı var, Türkçe şiirler okumak kâfidir.*⁶²⁷" diye cevap verir.

Benâî, Herat'tan ayrılarak Orta Asya'nın bir başka kültür kenti Semerkand'a gitmiş ve Sultan Ali Mirza'ya sığınmıştı. Ancak Şeybek Han'ın Semerkand'ı istila

⁶²³ Altier, **a.g.m.**, s. 260.

⁶²⁴ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 524.

⁶²⁵ Altier, **a.g.m.**, s. 260.

⁶²⁶ Lingwood, **Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran...**, p. 113., Altier, **a.g.m.**, s. 260., Storey, **Persian Literature...**, p. 302., Demir, **a.g.t.**, s. 11., K. Aini, R. Farhadi, İrfan Habib, **History of Civilizations of Central Asia: "Literature in Persian and Other Indo-Iranian Languages"**, Vol. V, Edited by: Ahmad Hasan Dani, Vadim Mikhaïlovich Masson, UNESCO Publishing, Paris, 2003, p. 708., Hinz, **a.g.e.**, s. 102

⁶²⁷ Nursel Özdarendeli, "*Çağdaşlarının Dilinden Ali Şîr Nevâyî*", **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-Turkish Studies**, Vol.8/9 Summer 2013, p. 2051, Mevlânâ Binâî ile Ali Şîr Nevâî arasındaki kinayeli deyişler ve nükteler hakkında bkz. Hüseyin Baydemir, "*Bâbürnâme'de Folklorik ve Etnografik Unsurlar*", **Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi**, S.7, Ankara, 2012, s. 126., Altier, **a.g.m.**, s. 260.

etmesinin ardından bu kez Şeybek Han'ın himâyesine girmişti. Yaşamının sonuna doğru "Hâlî" mahlasıyla Hafız ve Sadi'ye nazireler yazmıştı.⁶²⁸ Akkoyunlu kültür dünyasına hizmet eden Binâî, bu eserini Sultan'a sunmuştu. Orta Asya ile Anadolu arasında edebî faaliyetlerin gelişmesinde ve yayılmasında etkili olmuştu.

3.2.5. Mevlânâ Şehidî

Kum şairlerinden olan Mevlânâ Şehidî, güçlü şiir tekniğiyle Akkoyunlu Dönemi edebî faaliyetlerinde kendine ayrı bir yer edinmişti. Hezeliyat⁶²⁹ türünde eserler veren⁶³⁰ Mevlânâ Şehidî de Sultan Yakub Bey'in sarayına intisap etmişti. Hem saray görevlileri hem de devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kuran Şehidî, Akkoyunlu sarayında toplumsal ilişkileri geliştirmiş, saray halkının kişisel ve toplumsal münasebetlerine yeni boyut kazandırmıştı. Böylelikle Akkoyunlu sarayında gündelik yaşamı, toplumsal ilişkileri yakından gözleme imkânı elde etmiş ve ilmî meclislerde âlimlerin sohbetlerine kolaylıkla katılabiliyordu.

Muhyî-yi Gülşenî ile Kadı İsa arasında yaşanan bir kısa öykü, Şehidî ile devlet adamları arasındaki yakın ilişkiyi ve Gülşenî'nin şairlere verdiği kıymeti göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu öyküye göre Şehidî oldukça güzel bir kaside yazar ve bu kasideyi Gülşenî'nin de olduğu bir ilim meclisinde Kadı İsa'ya takdim eder. Kadı İsa, Şehidî'nin kaleme aldığı bu kaside karşılığında ona bir at, 20 bin akçe ve bir de hil'atı bahşiş olarak verir. Kadı'nın böylesine kıymetli caizeler bahşetmesi üzerine Şehidî, bir tane daha kaside yazmaya karar verir ve otuz gün içinde bu kasideyi de tamamlar. Şehidî "*Bu kaside öncekinden daha iyidir.*" der ve bu nedenle "*Bu kasidenin caizesi daha ziyade olmak gerektir.*" diye ifade eder. Bunun üzerine Kadı İsa, Gülşenî'ye dönerek "*Musrifi gördün mü, önceki ay da bu kadar verdik, zayi edip yine gelmiş benden mal ister.*" der. Gülşenî de Kadı İsa'ya dönüp "*Ben seni himmet sahibi bilirdim, sen had-i erzel-i nâs etmişsin.*" diyerek eleştirince Kadı İsa, Şehidî hakkında söylediği sözlerden pişman olur ve bu duruma çok üzülür. Gülşenî "*Eğer Şehidî günde bir kaside getirirse, caizesini arttırıp vermek gerekir.*" diye ekler.⁶³¹

⁶²⁸ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 525., Altier, **a.g.m.**, s. 260.

⁶²⁹ Nükteli, hoş sohbetli, alaycı biçim.

⁶³⁰ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 627., Erşahin, **a.g.e.**, s. 233., Sakaçoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 387.

⁶³¹ Gülşenî, **a.g.e.**, ss. 124-125., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, ss. 208-209.

Mevlânâ Şehidî, Yakub Bey'in gözde şairlerindendi. Sultan'ın vefat etmesinin ardından Herat'a giden Şehidî, orada Abdurahmân Câmî tarafından iyi karşılanmıştı. Daha sonra Şah İsmail'in Herat'ı ele geçirmesi üzerine, buradan Hindistan'a geçtiği sırada yüz yaşını aşmıştı ve Gucerat'ta 1529 yılında vefat etmişti.⁶³²

3.2.6. Baba Figanî

XV. yüzyılda, Akkoyunluların kültür başkenti Şiraz'da doğan Baba Figanî, babasının mesleği olan bıçakçılıkla uğraşmış ve bu yüzden de bıçakçı mânâsına gelen "Sekkâkî" mahlasını kullanmıştı. Ancak *Divan*'ında bu mahlas ile yazdığı şiiri yoktur.⁶³³ Baba Figanî, gençliğinin büyük bir kısmını Şiraz'da geçirmiş, otuz yaşına geldiğinde ise Horasan'a gitmişti. Fakat az bir süre yaşadığı Herat'ta Abdurrahman Câmî gibi âlimlerle görüşse de onlardan umduğu ilgiyi göremeyince Akkoyunlu başkenti Tebriz'e gitmişti. Sultan Yakub Bey'in sarayına yerleşerek eserlerini burada yazmıştı. Figanî, Tebriz'de o kadar çok ilgi görmüştü ki Sultan Yakub Bey, ona "bâbâyı şuara" unvanını layık görmüştü. Böylece onun "Figanî" nisbesine "baba" namı da eklenmişti.⁶³⁴

Sultan Yakub Bey Dönemi'nde Akkoyunlu ülkesine gelerek saraya yerleşen pek çok şair Sultan'ın vefat etmesinden sonra Tebriz'den ayrılmışken Baba Figanî sarayda kalmaya devam etmişti. Tebriz'de kaldığı bu süre içinde, (sırayla) Baysungur Mirza, Sultan Rüstem, Uğurlu Mehmed Bey, Sultan (Göde) Ahmed Bey ve Elvend Mirza Bey dönemlerinde, bu hükümdarlara methiyeler yazmış, onlardan itibar görmüştü. Ancak Akkoyunlu sultanları arasında iktidar mücadelesi başgösterince, Tebriz'in kargaşalı ortamından uzaklaşmış ve memleketi Şiraz'a dönmüştü. Şah İsmail'in yayılma politikasının bir sonucu olarak Şiraz'ın ele geçirilmesinin ardından Horasan'a, buradan da Meşhed'e giderek orada vefat etmişti.⁶³⁵

Akkoyunlu kültür çevresinde yetişen Figanî, kendine ayrı bir yer edinmişti. Çünkü Muhteşem-i Kâşânî, Örfi-i Şîrâzî ve Vahşî-i Bafkî gibi meşhur şairler üzerinde

⁶³² Gülşenî, **a.g.e.**, s. XXXIII., Erşahin, **a.g.e.**, s. 233.

⁶³³ M. Fuad Köprülü, "*Figânî*", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.4, Millî Eğitim Basımevi, Eskişehir, 2001, s. 628., Rıza Kurtuluş, "*Figânî Baba*", **TDVİA.**, C.13, TDVY., Ankara, 1996, s. 58.

⁶³⁴ Kurtuluş, "*Figânî Baba*", s. 58., Macit, **a.g.m.**, s. 1076, Hinz, **a.g.e.**, s. 102., Erşahin, **a.g.e.**, s. 233., Keleş, **a.g.m.**, s. 2.

⁶³⁵ K. Aini, R. Farhadi, İ. Habib, **History of Civilizations of Central Asia...**, p. 708, Kurtuluş, "*Figânî Baba*", s. 58.

etkili olan Figanî, tezkire yazarları tarafından çok güzel şiirler nazmettiğini söyledikleri Hâfız-ı Şîrâzî'ye benzetilmiş ve kendisine "Hâfız-ı Kûçek" lâkâbı verilmişti. Onun bir önemi de Fars edebiyatında "tasavvufî aşk" ve "ızdırıp" konularının derin anlam yoğunluğuyla işlendiği, söz sanatlarının çokça kullanıldığı, mânânın esas alındığı "Sebk-i Hindî" akımının kurucularından biri olarak gösterilmesinden gelmektedir. Ayrıca gazel, terkeb-i bend, terci-i bend ve kasidelerinden oluşan *Divan*'ı günümüze ulaşabilmiştir. Bu *Divan*, Kemal Methûr Dihlevî ve Süheylî Hansârî tarafından neşredilmiştir.⁶³⁶

3.2.7. Cemîlî

1465 yılında doğduğu tahmin edilen Cemîlî, Türkistan kökenli bir şairdir. Gençliğinde Tebriz'e gelen bu şair Sultan Yakub Bey'in dikkatini çekmiş ve onun gözde şairlerinden olmayı başarmıştı. Sultan'ın teveccühünü kazanan Cemîlî, tahsil görmemesine rağmen, gayet ustalıkla âşıkane şiirler nazmetmişti. Hatta Ali Şîr Nevâî'nin kaleme aldığı şiirlere çokça nazire yazdıysa da bu nazireler mânâ yönünden kıymetli görülmemişti. Dolayısıyla Ali Şîr Nevâî'nin kaleme aldığı şiirlerdeki başarı düzeyini yakalayamamıştı.⁶³⁷

Cemîlî, Sultan Yakub Bey'in vefat etmesinin ardından, Timurluların başkenti Herat'a giderek Timurlu sultanı Hüseyin Baykara himâyesinde belli bir süre yaşamıştı. Sultan Hüseyin Baykara'nın ölmesi üzerine tekrar Tebriz'e gelmiş, fakat Şah İsmail'in Şîî güdümlü siyasî ve dinî politikalarından dolayı Diyarbakır'a geçerek buradan da İstanbul gelmişti. Bir *Divan*'ı olan Cemîlî, hayatının geriye kalan kısmında, şiirlerini Osmanlı padişahlarından II. Bâyezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman himâyesinde, Osmanlı sarayında nazmetmişti.⁶³⁸

3.2.8. Ehlî-i Şîrâzî

Ehlî-i Şîrâzî, 1494 yılında Şîrâz'da doğmuştu. İyi bir tahsil görmüş olan şairin adı tam olarak "Muhammed b. Yusûf b. Şihâb-ı Şîrâzî"dir.⁶³⁹ Celâleddîn Devvânî'den

⁶³⁶ Kurtuluş, "*Figânî Baba*", s. 58., Demir, **a.g.t.**, s. 13., Erşahin, **a.g.e.**, s. 233.

⁶³⁷ Bilal Dedeyev, "*15-16. Yüzyıllar Azerbaycan - Osmanlı Kültürel İlişkilerinde Mühim Rol Oynayan Bazı Şairler*", **Journal of Azerbaijani Studies**, Bakü, 2009, s. 388., Erşahin, **a.g.e.**, s. 232.

⁶³⁸ Dedeyev, **a.g.m.**, s. 388., Erşahin, **a.g.e.**, s. 232. Bu divanı İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde Revan Köşkü numara 751'de kayıtlıdır.

⁶³⁹ Inamul Haq Kauser Quetta, "*Ahlî Shîrâzî*", **Journal of the Pakistan Historical Society**, XVIII/2, Karachi/Pakistan, 1970, p. 115., W. Thackston, "*Ahlî Shîrâzî*", **Encyclopædia Iranica**, Vol.1, Fasc.6,

ders alma fırsatı yakalayan olan Şîrâzî, çok iyi bir tahsil görmüştü. Şiraz'da eğitimini tamamladıktan sonra, Herat'a geçerek Sultan Hüseyin Baykara'nın iltifatını kazanmış ve onun önde gelen şairlerinden biri olmayı başarmıştı. Herat'ta kaldığı süre içinde Ali Şîr Nevâî'yi metheden âlâ bir kaside yazmıştı.⁶⁴⁰ Hüseyin Baykara himâyesinde yazdığı şiirlerle onun gözüne giren Şîrâzî, Timurlu sarayında kendi edebî anlayışından izler bırakabilmişti.⁶⁴¹ Şîrâzî, daha sonra Herat'tan ayrılıp Tebriz'e gelerek Sultan Yakub Bey'in sarayına yerleşmiş ve onun iyiliklerine mazhar olmuştu. Nazmın her çeşidinde gayet başarılı eserler vererek şairlik yönünden rüştünü ispatlayan Şîrâzî, Sultan Yakub Bey hakkında methiyeler dizmiş ve çok fazla şiir yazmıştı. Şîrâzî'nin Yakub Bey'i methettiği kasidesi, 154 beyitten meydana gelmektedir. Kaleme aldığı başarılı eserlerle Akkoyunlu sarayının baş şairlerden olmayı hak etmişti. Onun bu kasidesi, mensur bir mukaddimeyle başlamaktadır. Bu kasideyle birlikte kaleme aldığı birçok eserleri arasında, Sultan Yakub Bey'in adına 1489 yılında nazmettiği *Şem' u Pervâne* de bulunmaktadır. Şairin *Şem' u Pervâne* isimli mesnevi türündeki eseri, 995 beyitten oluşmaktadır.⁶⁴²

Aynı zamanda fen bilgini olan Şîrâzî,⁶⁴³ Şah İsmail'in Tebriz'i ele geçirmesinden sonra onun himâyesine girmişti. Şah İsmail'in adına *Sihri Helâl* adlı mesnevisini kaleme almıştı. Şah İsmail'in 1524 yılında vefat etmesinin ardından, Şiraz'a dönmüş ve yaşamının geri kalan bölümünü geçirdiği bu şehirde vefat etmişti.⁶⁴⁴

3.2.9. Tebrizli Ahmedî

Yeni bulunan bir mesnevisiyle bilim dünyasına tanıtılan Akkoyunlu Türk şairi Ahmedî'nin adına kaynaklarda "Akkoyunlu Ahmedî" şeklinde rastlanıldığı gibi

Last Updated Publish 2011, Columbia University Press, New York, 2011, p. 637., Paul E. Losensky, "Ahlî-yi Şîrâzî", **EI³**, (Edited by: Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson), Edit: First Print, (Series: 2008/2), E. J. Brill, Leiden, 2008, p. 45., A. Naci Tokmak, "Ehlî-i Şîrâzî", **TDVİA.**, C.10, TDVY., Ankara, 1994, s. 533.

⁶⁴⁰ Tokmak, "Ehlî-i Şîrâzî", s. 533.

⁶⁴¹ Edward Granville Browne, **A Literary History of Persia: Modern Times (1500-1924)**, Vol. IV, Cambridge University Press, London, 1959, p. 234.

⁶⁴² Lingwood, **Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran...**, p. 113., Tokmak, "Ehlî-i Şîrâzî", s. 533. Ehlî-i Şîrâzî'nin diğer eserleri için bkz. Tokmak, "Ehlî-i Şîrâzî", s. 533.

⁶⁴³ Sakaoglu, "Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi", s. 384.

⁶⁴⁴ Losensky, "Ahlî-yi Şîrâzî", p. 45., Lingwood, **Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran...**, p. 113., Kauser, "Ahlî Şîrâzî", p. 115., Tokmak, "Ehlî-i Şîrâzî", s. 533.

"Tebrizli Ahmedî" şeklinde de karşılaşılmaktadır. Tebrizli Ahmedî, Sultan Yakub Bey'in "emîrû'l-ümera" unvanı verdiği emîlerinden Sûfî Halil Bey'in devlet yönetiminde ciddi etkilerinin olduğu dönemde yaşamıştı.⁶⁴⁵

Tebrizli Ahmedî'nin *Yûsuf u Zelîha* adlı mesnevisi bulunmadan önce onun bu eserinin, *İskendernâme* ve *Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân* kitaplarının yazarı –XV. yüzyıl divan şairlerinden– Ahmedî'ye ait olabileceği düşünülmüştü.⁶⁴⁶ Ancak Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde, Ahmedî isminde kayıtlı olan *Yûsuf u Zelîha*⁶⁴⁷ adlı eserin, Sultan Yakub Bey Dönemi (1478-1490)'nde yazıldığı, eserin kaleme alınma sebebi kısmından anlaşılmaktadır. Ayrıca şairin kendisi de eserini, Sûfî Halil Bey'in ricası üzerine yazdığını belirtmekteydi.⁶⁴⁸

Sûfî Halil Bey, Akkoyunluların Anadolu'ya yaptıkları seferlerden birine çıktıkları sırada, bir gece şair Tebrizli Ahmedî'yi çadırına buyur eder ve şairden bir "kıssa-i Yûsuf" kaleme almasını ister. Bunun üzerine Ahmedî ordudan ayrılarak Tebriz'e döner ve yazmaya başladığı *Yûsuf u Zelîha* adlı mesnevisini 57 günde tamamlar. Tebrizli Ahmedî, bu mesnevisinin 4035 beyitten meydana geldiğini bildirmektedir. Ancak bu mesnevinin bazı sayfaları kaybolmuştur, mevcut tek nüshada ise 2986 beyit bulunmaktadır.⁶⁴⁹

Tebrizli Ahmedî'ye ait olduğu daha sonra doğrulanan bir eseri de Ferîdüddin Attâr'ın *Esrarnâme* isimli eserinin tercümesidir. Ahmedî, Türkçe'ye çevirdiği *Esrarnâme*'yi Sûfî Halil Bey'e takdim etmişti. Tebriz'de 1479-1480 yılları arasında kaleme alınan *Esrarnâme Tercümesi*'nin çok sayıda yazma nüshaları mevcuttur.⁶⁵⁰

Esrarnamelerin en beğenileni ve derviş çevrelerinde en yaygın olanı Tebrizli Ahmedî'nin *Esrarname* isimli eseri, 1865 beyitten oluşmakta ve 84 beyit

⁶⁴⁵ Gönül Ayan, "Tebrizli Ahmedî ve Esrar-Name İsimli Mesnevisi", **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**, Volume 2/3 Summer 2007, s. 100., Nihat Azamat, "AHMEDÎ Akkoyunlu", TDVİA., C.2, TDVY., Ankara, 1989, s. 167.

⁶⁴⁶ Gönül Ayan, **Tebrizli Ahmedî, Esrâr-nâme (İnceleme-Metin)**, TTK Basımevi, Ankara, 1996, s. XXV., Azamat, "AHMEDÎ Akkoyunlu", s. 167., Nihat Azamat, "Yeni Bir Ahmedî ve İki Eseri: Yûsuf u Zelîha, Esrarnâme Tercümesi", **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, VII-VIII**, (Edit. İ. E. Erünsal, Christopher Ferrard, Christine Woodhead), İstanbul, 1988, s. 347.

⁶⁴⁷ Eser nüsha olarak yazma nr. 51'de kayıtlıdır.

⁶⁴⁸ Azamat, **a.g.m.**, s. 351., Azamat, "AHMEDÎ Akkoyunlu", 167.

⁶⁴⁹ G. Ayan, "Tebrizli Ahmedî ve Esrar-Name...", s. 101., Azamat, "AHMEDÎ Akkoyunlu", s. 168.

⁶⁵⁰ Azamat, "AHMEDÎ Akkoyunlu", s. 168.

uzunluğundaki bölümle başlamaktadır. "Kendini bilmekten" ve bunun nasıl olacağını, yararlarının neler olduğunu anlattığı giriş bölümünün ardından "Tahmid/Tevhid", "Naat", "Otuz dokuz hikâye" ile devam eder, "Hatime" bölümüyle de son bulur.⁶⁵¹

3.2.10. Şeyh Ahmed Albardaklı

Şeyh Ahmed Albardaklı, önceden adı "Bardaklı" olan ancak günümüzde Dağ Kapısı ile Saray Kapısı'nın yer aldığı Diyarbakır'ın "Albardak" mahallesinde doğmuştu. Bundan dolayı da "Albardaklı" takma adıyla meşhur olmuştu. XV. yüzyılda yaşamış olan Şeyh Ahmed Albardaklı bir dil bilginiydi ve Akkoyunlu Dönemi'nin en tanınmış şairlerindendi. Önce Mardin'de Akkoyunlu Kasım Padişah'ın himâyesine girmiş, sonra Uzun Hasan Bey'in ve Sultan Yakub Bey'in övgülerini haketmiş, onların sarayında bulunmuştu.⁶⁵²

Şeyh Ahmed Albardaklı, *Câmiü'l-Envâü'l-Edebü'l-Fârsi* adıyla Türk dilinin en eski edebiyat kitabını kaleme almıştır ki, bu eser dönemin edebiyat sözlüğü niteliğindedir. Şair, Türk diliyle ilgili yazdığı bu kitabını, 10 Şevvâl (19 Nisan 1502) günü tamamlamıştı.⁶⁵³ Şair bu kitabında sadece Türkçe'nin Akkoyunlular Dönemi'ndeki yöresel kullanılışlarını yansıtmakla kalmamış aynı zamanda onun bu eseri, Farsça dil bilgisi, Farsça-Türkçe sözlük, nazım türleriyle edebiyat sanatlarına ilişkin bilgileri içermektedir.

İstanbul'da Ali Emiri Kütüphanesi Lügat bölümünde 39. sayıda bulunan bu eserle ilgili şu bilgiler mevcuttur:

"Akkoyunlular zamanındaki edebiyatın bir âyine-i hakikatidir. Bu kitabın bir kıymettarlığı da, Yavuz Sultan Selim Han Hazretleri'nin Âmid şehri feth ü tesir buyurmalarından on dört sene mukaddem yazılmış olmasıdır ki, şehri mezkûrun o târihten daha evvelki Türkçe'siyle edebiyat-ı

⁶⁵¹ G. Ayan, "Tebrizli Ahmedî ve Esrar-Name...", ss. 101-102.

⁶⁵² Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi II**, Ankara, 1998, ss. 496-497., Kâzım Paydaş, "Ak-Koyunlu Devlet Teşkilâtı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2003, s. 314., Erşahin, **a.g.e.**, s. 232.

⁶⁵³ Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları 1**, Diyarbakır'ı Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı, Ankara, 1996, s. 56., Ayşe A. Arayancan, "Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Edebiyat ve Sanat", s. 248., Şevket Beysanoğlu, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1963, s. 496., Ayşe A. Arayancan, "Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Edebiyat ve Sanat", s. 248.

Osmâniye'nin duhulünden sonra hâsıl olan farka mikyasa olduğundan, lisanımıza pek büyük taallûk ve münasebeti vardır."⁶⁵⁴

3.2.11. Fuzûlî

Klasik Türk edebiyatının en büyük şairlerinden olan Fuzûlî'nin yaşamına ilişkin bilgiler oldukça kısıtlıdır. Asıl adı Mehmed olan Fuzûlî'nin doğum tarihi ve nerede doğduğuyla ilgili bilgiler kesin olmamakla birlikte, bazı şiirlerinde geçen "Bağdâdî" ifadesinden ve kendisinin de genellikle "Fuzûlî-i Bağdâdî" olarak anılmasından yola çıkılarak, onun Bağdat'ta dünyaya geldiği düşünülmektedir. Fuzûlî'nin doğum yılıyla da ilgili kesin bir bilgi mevcut değildir. Fuzûlî, Farsça *Divan*'ında bulunan "*Elvend Bey (öl. 1504-5) Medhinde*" isimli bir kasidesiyle başka bir kasidesinde, 50 yıldan beri şiir yazdığını ifade etmişti. Bu esnada 20-25 yaşlarında olduğu da hesaba katılırsa, çok büyük olasılıkla onun 1480 yılında veya bu tarihten birkaç yıl sonra dünyaya geldiği düşünülmektedir.⁶⁵⁵ Fuzûlî'nin "Irâk-ı Arab" adı verilen bölgede yaşayan Akkoyunlu Türkmenleri'nin Bayat boyundan geldiği bilinmektedir. Nidâî Çelebi'ye atfedilen "... Bağdat'a vardığım sene fevt oldu. Evlâtlarından Fâzıl Çelebi ile ziyâde dostluk ettik. Mevlânâ (Fuzulî) Akkoyunlu Türkmânından imiş. Bağdat'ta neşv ü nemâ bulmuş bir ârif cân idi. Sâhib-i derûnundan çok kimesne ile görüşmüş ve her fenne dahl etmiş idi."⁶⁵⁶ cümlelerden Fuzûlî'nin Akkoyunlu aşiretlerine olan mensubiyeti izlenebilmektedir.

XV. yüzyıldan bugüne kadar yetişen ve Türk edebiyatının tanınmış şairleri içerisinde en büyük lirik şairi olan Fuzûlî; Türk, Arap ve İran kültürlerinin tabakalaştığı Irâk-ı Arab'da, Arapça ile Farsça'yı ve devrinin bütün ilimlerini iyi derecede tahsil etmişti. Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, mantık, hendese, astronomi ve tıp ilimlerine vâkıf olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.⁶⁵⁷ Nitekim kendisi de Türkçe ve Farsça *Divan*'larının ön sözünde ve şiirlerinde, aklî ve naklî bütün ilimleri elde etmek için ömrü boyunca ilim tahsiliyle uğraştığını belirtmişti.⁶⁵⁸ Fuzûlî eğitimini aldığı bu

⁶⁵⁴ Ali Emiri, Akkoyunlular Şehrinin Zamânındaki Şiir ve İnşa ve Evzan ve Ârûzuna Bir Numune", *Amid-i Sevda (16 Nisan 1325)*, S. 5, s. 67.

⁶⁵⁵ Tahir Üzgör, "Fuzûlî'yi Anlamak", *TAD.*, S.3, Konya, 1997, s. 88., Abdülkadir Karahan, "Fuzûlî", *TDVİA.*, C.13, TDVY., Ankara, 1996, ss. 240-241, Mazioğlu, *a.g.e.*, s. 10.

⁶⁵⁶ Levend, "Fuzulî Akkoyunlu mudur?" Agâh Sırrı Levend, "Fuzulî Akkoyunlu mudur?", *Şadırvan Haftalık Sanat Dergisi*, C.1, S.1, Vatan Neşriyatı, İstanbul, Nisan 1949.

⁶⁵⁷ Mazioğlu, *a.g.e.*, ss. 22-23.

⁶⁵⁸ Mazioğlu, *a.g.e.*, s. 11.

ilimlerin yanı sıra öğrendiği Türkçe, Arapça ve Farsça ile eserler kaleme almış, şairler nazmetmişti. Dahası kesişen bu kültürel ortam sayesinde şiirde Çağatay (Herat) ve Akkoyunlu–Safevî (Tebriz–Şiraz–Bağdat) uslûbuyla Osmanlı (İstanbul) uslûbunu buluşturmayı başarabilmişti.

Fuzûlî, kendisinin de içinde yetiştiği bu kültürel çeşitliliğin olduğu coğrafyadaki Kişverî, Hidâyet, Habîbî, Halîlî, Hâmidî, Tebrizli Ahmedî, Cihanşah Hakîkî ve Hatâyî gibi şairleri etkilemişti. Nitekim Fuzûlî'den etkilenen bu şairlerin birçoğu, Akkoyunlu hükümdarlarının himâyesine girmişti. Akkoyunlular Dönemi'nde yetişen Fuzûlî ile daha sonra Akkoyunlu sarayına intisap eden şairlerin iletişim içinde oldukları kolayca anlaşılmaktadır. Fuzûlî'nin yazdığı Türkçe şiirleri ile Hidâyet, Habîbî, Kişverî, Halîlî, Tebrizli Ahmedî, Hâmidî, Cihanşah (Hakîkî) ve Şah İsmail'in (Hatâyî) şiirlerindeki üslup benzerliği bu etkileşimin bir sonucuydu. Keza üslup benzerliği yanında şiirdeki ortak kullanım ve hayaller, bu şairlerin aynı kaynaktan beslendiğini göstermektedir.⁶⁵⁹

Pek çok şair gibi, Fuzûlî de Akkoyunlu sarayına intisap etmiş ve Akkoyunlu hükümdarları tarafından desteklenmişti. Fuzûlî, oldukça genç bir yaşta Uzun Hasan Bey'in oğlu Yusuf Bey'in iki erkek evladından biri olan ve 1505 yılında ölen Elvend Bey için bir kaside yazmıştı. Elvend Bey'e sunduğu bu kasidenin adı "*Kaside-i Şikâyet-gûne velehü der-meh-i Elvend Big*" dir. Farsça kaleme aldığı hacimli ve başarılı bir kasidesidir. Ayrıca 1504 yılında sunduğu onun ilk kasidesi ve şiirleri arasında en eski tarihlisidir.⁶⁶⁰

Fuzûlî aşağıdaki beyitlerle başlayan ve 40 beyit olan kasidesinin 21. beytinde Elvend Bey'in adını da açıklamakta:

منم ندیده ز ابنای روزگار وفا
ولی کشیده ز هر يك هزار گونہ جفا
منم چشیده بسی ز هر غم ز بیدردان
منم کشیده قدم از بساط آزادی

⁶⁵⁹ İbrahim Sona, "Akkoyunlu Şairlerin Fuzûlî'ye Etkisi", *Journal of Turkish Studies*, (Edit. Cemal Kafadar–Gönül A.Tekin), Publish: DNELC/Harvard Univ. Vol.38, December 2012., Çev. İbrahim Sona (Aralık 2012). a.g.m., **Türklük Bilgisi Araştırmaları**. (Yay. Haz. Cemal Kafadar–Mehmet Ölmez), C.38, Harvard Üniv.: Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Kitapmat Matbaacılık, İstanbul, 2012, s. 133.

⁶⁶⁰ Fuzûlî, **Farsça Divan**, Türk Tarih Kurumu, 1962, ss. 85-88

بدر مرده و لب ناگشوده بهر دوا
 اسیر دام غم و مبتلای بند و بلا
 نبود روز غم همدمی بجز ناله
 ز ضعف قالبیم آن نیز گشت نا پیدا
 نبود هم نفسم غیر ناله چون نی
 قدم شکست وز آنهم مرا فکند جدا

.....

بلند مرتبه الوند بیگ روشن دل

که در طریق ادت مرشدست راه نم

"Ben zamane adamlarından vefa görmedim. Fakat her birinden bin türlü cefa çektim. Hürlük döşeğinden ayağımı çektim, gam tuzağına esir oldum ve bela bendine tutuldum. Gam günlerimde nâlemden başka bir arkadaşım yoktu. Vücudumun zayıflığından o da görünmez oldu. Ney gibi nâleden başka bir arkadaşım (hem-nefes) olmadı. Belim bükülerek beni ondan da ayırdı. Derdimi açacağım ne bir dost, ne bir yakın, ne de müşfik birisi vardı... Mertebesi yüksek, gönlü aydınlık Elvend Bey, edep ve terbiyede yol gösterici bir müşittir."⁶⁶¹

Kasideden anlaşıldığı kadarıyla, Fuzûlî ile daha önce tanışmış olan Elvend Bey, onun bulunduğu yere –ki bu yer Bağdat olmalı– gelmişti. Elvend Bey’in bu ikinci gelişine çok sevinen Fuzûlî, bu kasideyi yazarak ona sunmuştu.⁶⁶²

Fuzûlî sadece Elvend Bey için bir kaside kaleme almamış aynı zamanda Akkoyunlu emîrlerinden İbrahim Bey Musullu’yu Türkçe *Divan*’ındaki bir kasidesinde övmüştü.⁶⁶³ Ayrıca en önemli eseri olan *Leyla vü Mecnun*’da "*Bu pâdişah-ı İslâmın duasıdır. Kahraman-ı ibâdın şânıdır.*" biçiminde methederek Akkoyunluların son hükümdarı Murad Bey’e takdim etmişti. Akkoyunlu beylerinin temellük⁶⁶⁴ kayıtlarını ve mühürlerini taşıyan, Akkoyunlu amblemiyle (bkz. ek 12)

⁶⁶¹ Kasidenin devamı şu şekildedir: "Ey yüce nazarlı kişi! Ey hüner göğünün en yüksek yerinin güneşi! Sana yakın olmak şerefının müjdesi zevkimizi artırmıştır. Binlerce şükürler olsun ki boyunun fidanından, yokluk ve fakirlik içinde bulunanlara yine gölge düştü. Ey şah! Âşık Fuzûlî senin kapının toprağından ayrı iken dünyanın her şeyinden sıkılmış, bunalmıştı. Sen geldin, onun da gönlünden âlemin gamı, kederi gitti, gam güzeli yüzünden gizlilik örtüsünü kaldırdı. Fuzûlî göge nasıl başkaldırmasın? İki büklüm olmuş boyundan elem yükünü atarak belini doğrulttu. Bağış gülşenininin sonbaharı ilkbahar rengini elde etti. Sabah rüzgârı bülbüle gülden müjde getirdi." Bkz. Abdülkadir Karahan, **Fuzûlî, Hayatı, Muhiti ve Şahsiyeti**, Horoz Basımevi, İstanbul, 1949, ss. 274-275.

⁶⁶² Mazıoğlu, **a.g.e.**, s. 13.

⁶⁶³ Hasibe Mazıoğlu, "Fuzulî Kimleri Övmüştür?", Unesco, Fuzulî ve Leyla ve Mecnun, İstanbul, 1959, s. 59 vd.

⁶⁶⁴ Temellük, yazma ya da basma eserlerin herhangi bir yerinde, kimin yazdığını belirten kayıttır.

bezemeli nüshaları olan onun bu eserinde Şair, Sultan Murad Bey'i şu şekilde methetmektedir:

"*Ol pâdişeh-i bülend-bîniş / Kim hâk-i rehidir âferiniş
Müstahfiz-ı dîn penâh-ı İslâm / Mahdûm-ı zamân melâz-ı eyyâm
Ol ebr-i sehâ vü berk-ı kîne / Şehinşâh-ı Mekke vü Medîne
Müstecîr-i hakk mahv-ı bâtl / Sultân Murâd Bahş-i âdil
Erbâb-ı hüner ümmid-gâhı / Türk Arab u Acem penahı.*"⁶⁶⁵

Leyla vü Mecnun'un Akkoyunlu beylerinin mühürlerini ve Akkoyunlu amblemini taşıyan nüshaları Necdet Sakaoğlu tarafından bulunmuş ve ilgili uzmanların değerlendirmesiyle bu eserin en eski tarihli nüshaları olduğuna kanaat getirilmiştir(bkz. ek 13).⁶⁶⁶ Bu bakımdan Akkoyunlu kültür ortamında yetişen Fuzûlî ve onun yazdığı bu eseri, hem Akkoyunlu kültür tarihi için hem de klasik dönem Türk edebiyatı için kıymetli bir çalışmadır.

3.2.12. Mevlânâ Derviş Dehekî

"Dihkî" adıyla da bilinen Mevlana Derviş Dehekî'nin aslında mesleği tuğlacılıktı ve gençliğinde de bu işi yapmıştı. Kazvinli olan Dihkî, Ali Şîr Nevâî tarafından nazmı yönüyle övülen bir şairdi. Ali Şîr Nevâî, Dihkî'den *Mecâlisü'n-Nefâis* adlı eserinde "*Ben şairlerin ahvalini öğrendiğimden bu yana, Irak'ta yetişenler arasında Dehekî'nin nazmına uygun yazanı görmedim.*"⁶⁶⁷ biçiminde zikretmişti. Hatta Nevâî, bir mısraya ya da mânâyâ ihtiyacı olduğu zaman kolayca ulaşabilmek için Dehekî'nin *Divan*'ından yardım almıştır. Bu amaçla Dehekî'nin *Divan*'ını her zaman belinde taşıdığını belirtmişti.⁶⁶⁸

⁶⁶⁵ Necdet Sakaoğlu, "*Fuzulî'nin Akkoyunlu Sultan Murad'a ithaf ettiği Leyla ve Mecnun'un Bayındır Beyleri Nüshası*", Woods, **Akkoyunlular**, Ek: 1, s. 368.

⁶⁶⁶ Sakaoğlu, "*Fuzulî'nin Akkoyunlu Sultan Murad'a ithaf ettiği Leyla ve Mecnun'un Bayındır Beyleri Nüshası*", s. 365.

⁶⁶⁷ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 627., Sakaoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakup ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 387., Erşahin, **a.g.e.**, s. 233., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 226.

⁶⁶⁸ Ali Şîr Nevâyî, **Mecâlisü'n-Nefâis**, (Haz. Kemal Eraslan), TDK Yayınları, Ankara, 2001, s. 505.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

AKKOYUNLULAR ZAMANINDA BİLİM

4. BİLİM ADAMLARI VE ÇALIŞMALARI

4.1. Sosyal Bilimler

4.1.1. Tarih

Akkoyunlular, XV. yüzyılda çeşitli alanlarda bilimsel çalışmalar meydana getirmişlerdi. Bu alanlardan biri de tarihti. İslâm coğrafyasında bu süreçte, tarih alanında ilerlemeler kaydedilmiş ve müverrihlerin sayısı hayli artmıştı. Örneğin, İbn Hallikân, İbn Haldûn, Kalkaşendî, İbn Tağrıberdî ve el-'Aynî gibi isimler Memlûk Dönemi'nin önde gelen tarihçileriydi ki, bunlar Akkoyunlu Dönemi tarihçileri için örnek olmuşlardı. Akkoyunluların batıdaki komşusu Osmanlılarda tarihçilik henüz gelişim aşamasındaydı. Yahşi Fakîh, Ahmedî, Ahmed Dâ'î, Oruç Bey, Tursun Bey, Âşıkpaşazâde, Mehmed Neşrî, Kemâl Paşazâde gibi Erken Dönem Osmanlı vak'anüvisleriydiler.⁶⁶⁹ Akkoyunlu sarayında yetişerek ilk eserlerini bu hanedanlığın himâyesinde kaleme alan İdrîs-i Bitlisî de bu dönemin tarihçilerindendi. Daha sonra Osmanlılara intisap eden Bitlisî, Osmanlıların ilk sekiz pâdişahının dönemlerini anlatan *Heşt Behişt*'i kaleme almıştı.⁶⁷⁰ XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlılar'da tarihçilik hatırı sayılır bir ilerleme göstermişti. Matrakçı Nasuh, bu sürecin en gözde isimlerindedi.⁶⁷¹ Ancak Akkoyunlu tarih yazımına en büyük tesiri, Timurlular ile İlhanlılar yapmıştı. Timurlu Dönemi tarih yazıcılığı, Orta Asya'daki kültürel köklerinden beslenerek gelişimini mütemâdiyen devam ettirmişti. İlhanlılar Dönemi'nde ise Farsça ile en yüksek noktaya ulaşmıştı.⁶⁷² Özellikle bu iki tarih yazımı, tarih kitaplarının Farsça kaleme alındığı Akkoyunlu tarihçiliği için canlı bir örnek olmuştu. Örneğin, Nizâmüddîn Şâmî (*Zafernâme*)⁶⁷³ al-Dimaşkî (*Aca'ib al-*

⁶⁶⁹ Osmanlılar'da ilk dönem tarihçileri şunlardır: Yahşi Fakîh, Ahmedî, Ahmed Dâ'î, Oruç Beğ, Tursun Bey, Âşıkpaşazâde, Mehmed Neşrî, Kemâl Paşazâde gibi vak'anüvislerdir.

⁶⁷⁰ Franz Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, (Çev. Coşkun Üçok), T.C. Kültür Bakanlığı Yay., (3.Baskı), Ankara, 2000, s. 51.

⁶⁷¹ Babinger, **a.g.e.**, s. 74.

⁶⁷² Şenel Gerçek, "*Orta Asya Türk Tarih Yazıcılığına Genel Bir Bakış*", **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, S.14, Konya, 2012, s. 191.

⁶⁷³ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İslam Tarih ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul, 1998, ss. 242-243., Mustafa Demir, "*İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesinde Tarih Yazıcılığı*", **AÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.34, Erzurum, 2007, s. 268., Felix

Makdur fi Navâ'ib Teymur)⁶⁷⁴ Şerefüddîn Ali Yezdî (*Zafername*)⁶⁷⁵ ve Hondmir (*Habib al-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı al-Beşer*)⁶⁷⁶ Timurlular zamanının önde gelen tarihçileriydiler. Timurlular, Akkoyunlu tarihçiliği üzerinde etkili olmuşlardı, ancak asıl etkiyi bırakan İlhanlılardı. Çünkü Akkoyunlular, köklü bir devlet geleneği olan İlhanlıların toprakları üzerinde devlet kurmuşlardı. Bu yüzden İlhanlıların, Akkoyunlu devlet kurumlarına örnek olmalarının yanında tarihçiliğini de etkilemeleri kaçınılmazdı. Reşîdüddîn, Cüveynî, Vassâf ve Kazvinî gibi tarihçilerle İlhanlı tarihçiliği artık kuramsal bir temele oturmuştu. Akkoyunlu tarihçilerinin ufkunu açan İlhanlı tarihçileri, o güne kadar görülmemiş bir anlayış getirerek tarih yazımına yeni bir ivme kazandırmışlardı. İlhanlılara gelinceye dek tarih yazımı Hindistan güdümlüydü. İlhanlıların getirdiği yenilik ise böyle bir tarih yazımının dışına çıkabilmeleriydi. Onlar yöntem olarak, merkezinde sultanların olduğu, ama toplumun da göz önünde tutulduğu, saraydaki günlük yaşamın işlendiği, dönemin önde gelen ilim ve irfan sahibi kişilerin konu edildiği bir tarih yazımı geliştirmişlerdi.⁶⁷⁷ Sınırlı sayıda saray tarihçiliği ya da hanedan merkezli tarih yazımının yerine, sosyal ve kültürel unsurların da dâhil olduğu bütüncül bir yaklaşım benimsenmişti. Geç Dönem Akkoyunlu tarihçileri de bu çerçevede eserlerini kaleme almışlardı. Uzun Hasan Bey Dönemi'nin tarihçisi Ebû Bekr-i Tihârî *Kitâb-ı Diyârbekriyye*'sinde devrin siyasî faaliyetlerini anlatmasının yanı sıra katıldığı ilim meclislerindeki sohbetlere, hükümdarlar ile devlet adamlarının ülke yönetimiyle ilgili aldığı istişare kararlara, resmî geçitler ve törenlerin yanı sıra gezip gördüğü Akkoyunlu eyaletlerinin coğrafi durumlarıyla ilgili bilgilere de yer vermişti. Sultan Yakub Bey Dönemi'nin tarihçisi Fazlullâh b. Ruzbihân-i Huncî de *Târîh-i 'Alem 'ârâ-yı Emînî* adlı eserinde döneminin sosyo-ekonomik hayatını, devrin önemli olaylarını, dinî hayatı, ilim faaliyetlerini, eğitim ve bilim kurumlarını, âlimleri, bilginleri ve şairleri işlemişti. Akkoyunlu tarihçileri XV. yüzyıl Akkoyunlu toplumunun sadece âlimler, şairler, sanatkârlar ile

Tauer, "*Timurlular Devrinde Tarihçilik*", (Çev. Ahmed Ateş), **Belleten**, C.29, S.113, Ocak 1965, Ankara, TTK Basımevi, ss. 54-55. Eshenkulova, **a.g.t.**, s. 17

⁶⁷⁴ Eshenkulova, **a.g.t.**, s. 17.

⁶⁷⁵ Demir, **a.g.m.**, s. 268., Gerçek, **a.g.m.**, s. 191.

⁶⁷⁶ Eshenkulova, **a.g.t.**, s. 19., Gerçek, **a.g.m.**, s. 191.

⁶⁷⁷ Haykıran, **a.g.e.**, s. 217.

devlet ve din adamlarından oluşan elit tabakasına yer vermemişler, aynı zamanda çiftçiler, sıradan insanlar gibi toplumun alt kesimlerine de eğilmişlerdi.⁶⁷⁸

Tarih yazımına yeni bir boyut kazandıran İlhanlılarla birlikte Akkoyunlu tarihçilerin –bunlar Fars asıllıydılar– de katkılarıyla, İran coğrafyasında Fars tarihçiliği XIV. ve XV. yüzyıllarda zirveye ulaşmıştı. Çünkü XIV. yüzyıl başlarından XVI. yüzyıl başlarına kadar Irak, İran, Türkistan ve Anadolu’da İlhanlı tarih yazımı çizgisinde birçok eser yazmışlardı.⁶⁷⁹ Örneğin, Reşîdüddîn *Camîu't-Tevârih*'i⁶⁸⁰ Ata Melik Cüveynî *Tarih-i Cihan Güşâ*'yi⁶⁸¹ Abdullah b. Fazlullah Vassâf'ın *Târih-i Vassâfî*⁶⁸² Hamdullâh Kazvinî (Müstevfi) *Tarih-i Güzîde*'yi⁶⁸³ kaleme almışlardı.

Sonuç olarak, Akkoyunlu tarihçiliği Timurlu, İlhanlı ve Memlûklerin oluşturduğu zengin ve canlı bir tarih yazımı kavşağında bulunmaktaydı. Bunun farkında olan Akkoyunlu sultanları, kendi tarihlerine gösterdikleri özel ilginin bir neticesi olarak, tarih kitapları kaleme almaları için pek çok konuda müelliflere yardım etmişlerdi. Böylece tarihçiler hanedan arşivine ya da zaman zaman ihtiyaç duydukları fakat ulaşamadıkları bilgilere kolayca ulaşabilmişlerdi. Siyasî ve askerî konuların ağırlık verildiği Uzun Hasan Bey Dönemi'nde ele alınan eserler, saray tarihçiliğine yakın olsa da devrin sosyo-ekonomik ve kültürel özelliklerini de içermektedir. Ancak Sultan Yakub Bey Dönemi tarihçiliği sarayın dışına çıkabilmiş ve artık toplumun daha çok göz önünde bulundurulduğu bütüncül bir yaklaşıma evrilmişti.

4.1.1.1. Ebû Bekr-i Tihrânî

4.1.1.1.1. Hayatı

Akkoyunlu bilim dünyasının en önemli isimlerinden olan Ebû Bekr-i Tihrânî'nin yaşamına ilişkin bilgiler oldukça kısıtlıdır. Onunla ilgili bilgilere *Kitâb-ı Diyârbekriyye*'de kendi söylediklerinden ulaşılmaktadır.⁶⁸⁴ Bu eserinde kendisini "Ebû Bekr el-Tihrânî el-İsfahanî" olarak tanıtmaktadır ki, buradan hareketle İsfahan'a

⁶⁷⁸ Hinz, **a.g.e.**, s. 101.

⁶⁷⁹ Demir, **a.g.m.**, ss. 264-265.

⁶⁸⁰ Karl Jahn, "*Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn*", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, (Edit. Zeki Velidi Togan) İstanbul Üniv., Edebiyat Fak. Yay., C.3, Cüz:3-4, İstanbul, 1966, s. 229.

⁶⁸¹ Haykıran, **a.g.e.**, s. 237.

⁶⁸² Demir, **a.g.m.**, s. 266.

⁶⁸³ Demir, **a.g.m.**, s. 266.

⁶⁸⁴ Tihranî, **a.g.e.**, s. 5.

bağlı Tihran'da doğduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸⁵ Tihrânî, Şahrüh'un 849/1446 yılında Rey'de vefat etmesini anlatırken *Kitâb-ı Diyârbekriyye*'de kendisiyle ilgili ilk defa bilgi vermişti. Bu bilgilerden Tihrânî'nin Şahrüh Dönemi'nde büyük olasılıkla münşî olduğu ve şehrin ileri gelenleriyle samimi ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸⁶ Şahrüh'un vefat etmesinin ardından, şehrin önde gelenleriyle birlikte Kum'a giderek orada Sultan Muhammed'in gelmesini beklemişti.⁶⁸⁷ Tihrânî, Sultan Muhammed'in tahta geçmesinin ardından tekrar İsfahan'a gelmişti. Sultan Muhammed'in 1451 yılında kardeşi Babür Mirza tarafından Horasan'da öldürülmesinden sonra İsfahanlılar Çağatay yönetimine tepki olarak şehrin yönetimini Karakoyunlu Cihanşah'a bırakmıştı. Cihanşah da şehri idare etmesi için oğlu Muhammedî'ye devretmişti. Tihrânî, şehrin idaresini eline alan Muhammedî'nin divanında vazifelendirilmiş⁶⁸⁸ ve Muhammedî Mirza Dönemi'nde önemli işler yapmıştı. Örneğin, 1457 yılında Muhammedî Mirza'nın Damgan kuşatmasında bulunmuş ve kale yöneticisini tanıdığı için kaleye rahatça girip kan dökülmeden şehrin Karakoyunlulara bırakılmasını sağlamıştı.⁶⁸⁹ 1458 yılının başlarında Cihanşah, Horasan'a sefere çıkmış ve Cürcan, Tus, Meşhed ve Nişabur'u ele geçirmişti. Herat'a girdiği sırada şehirdeki âlimler medreseleri terk ederek kaçmışlardı. Bunun üzerine Tihrânî de bu medreselerde ders okutacak âlimlerin bulunmasına yardımcı olmuştu. Ayrıca bir yandan Gıyasiyye Medresesi'nde ilim tedrisiyle meşgul olurken diğer yandan fırsat buldukça tarih kitabını kaleme almaktaydı.⁶⁹⁰ Hatta Karakoyunlu Cihanşah ile Çağataylı Ebû Sâ'id Bahadır Han arasında imzalanan sulh antlaşmasını Tihrânî kaleme almıştı.⁶⁹¹ Cihanşah'ın 1468 yılında evlatları Hasan Ali ile Pir Budak'a yaptırım uygulamak için çıktığı sefere Tihrânî de katılmıştı.⁶⁹²

Ebû Bekr-i Tihrânî ile Akkoyunluların ilk karşılaşması 1468 yılında olmuştu. Tihrânî'nin Kazvin'de bulunduğu bu tarihte Fars'ta hüküm süren Seyyid Ali, Ebû Sâ'id'e itaat ettiğini bildirmek istemişti. Bu amaçla, Tihrânî'nin samimi arkadaşı

⁶⁸⁵ Tihranî, **a.g.e.**, s. 5.

⁶⁸⁶ Tihranî, **a.g.e.**, s. 5.

⁶⁸⁷ Tihranî, **a.g.e.**, s. 5.

⁶⁸⁸ Tihranî, **a.g.e.**, s. 6.

⁶⁸⁹ Tihranî, **a.g.e.**, s. 6.

⁶⁹⁰ Tihranî, **a.g.e.**, s. 6.

⁶⁹¹ Rahile Şükürova, **Ebû Bekr Tehrani ve Onun Kitab-ı Diyarbekriyye Eseri**, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 17.

⁶⁹² Tihranî, **a.g.e.**, s. 6.

Mevlâna Şemseddîn'in de yer aldığı elçi heyeti, Ebû Sâ'îd'in sarayına gelmişti. Tihrânî ve elçi heyeti, Seyyid Ali'nin Sultan'a itaat ettiği bilgisini verdikten sonra, Ebû Sâ'îd'in siyasî faaliyetleriyle ilgili bir öngöründe bulunmuştu. Tihrânî, Ebû Sâ'îd'in Uzun Hasan Bey ile savaşması halinde mağlup olacağını belirtmişti. Bu esnada savaş hazırlıklarını Erdebil'de devam ettiren Uzun Hasan Bey, Tihrânî'yi davet etmişti. Tihrânî, Uzun Hasan Bey'in bu davetini geri çevirmemiş ve 1469 yılının Nisan ayında Sultaniye güzergâhı üzerinden Erdebil'deki Uzun Hasan Bey'in ordugâhına gelmişti.⁶⁹³

Döneminin bilim adamlarını Akkoyunlu ülkesinde toplayan Uzun Hasan Bey, daha ilk zamanlarda Tihrânî'ye önemli görevler vermişti. 1470 senesinde Yedigâr Muhammed'i Horasan'ın yönetimine gönderdiği sırada, ona ait menşuru Tihrânî kaleme almıştı. Ayrıca Uzun Hasan Bey, Tebriz'de kadı ve vakıf idarecilerinin giriştiği yolsuzluk olayının araştırılması için şer'i hâkimliğe Tihrânî'nin önerileri doğrultusunda bir hukuk adamı tayin etmişti.⁶⁹⁴ Arapça'ya da hâkim olan bu büyük bilim adamı, aslında bir müverrihti. Bunun yanında Akkoyunlu divanında münşî olan Tihrânî'nin kadılık da yaptığı bilinmektedir. Eserinden ulaşılan bazı şiirlerden onun aynı zamanda şiir nazmetme becerisine sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹⁵ Onun en önemli yönlerinden biri müderris olmasıdır.⁶⁹⁶ Karakoyunlular Dönemi'nde Gıyasiyye Medresesi'nde tedris işleriyle ilgilenmesi, Akkoyunlu Dönemi'nde de müderrislik yaptığının göstergesidir. Ayrıca Akkoyunlu ülkesine gelen önemli isimleri karşılamak üzere gönderilen heyetin daimi ismi Tihrânî'ydi. Mesela, 1473 yılında hac dönüşü Tebriz'e uğrayan Abdurrahman Câmî'yi karşılayan heyette Kadı Hasan, Derviş Kasım ile birlikte Tihrânî de bulunmaktaydı.⁶⁹⁷

Tihrânî'nin ölüm tarihi tam olarak tespit edilememiştir. Ancak 1478 yılında Uzun Hasan Bey'in ölümü sırasında, onun hayatta olduğu kuşkusuzdur. Bu nedenle onun 1478 yılından sonra vefat ettiği tahmin edilmektedir.⁶⁹⁸

⁶⁹³ Erzi, **a.g.m.**, ss. 180-181., Tihranî, **a.g.e.**, s. 7.

⁶⁹⁴ Tihranî, **a.g.e.**, s. 7.

⁶⁹⁵ Tihranî, **a.g.e.**, s. 7.

⁶⁹⁶ Tihranî, **a.g.e.**, C. 1, s. 7.

⁶⁹⁷ Hikmet, **a.g.e.**, s.37., Hinz, **a.g.e.**, s. 103., Tihranî, **a.g.e.**, s. 7.

⁶⁹⁸ V. Minorsky & C. E. Bosworth, "*Uzun Hasan*" **EI**¹⁰, E. J. Brill, Leiden, 2000, p. 966., Tihranî, **a.g.e.**, s. 7., Faruk Sümer, "*Kitâb-ı Diyarbekriyye*", **TDVİA.**, C.26, TDVY., Ankara, 2002, s. 75., Tihranî, **a.g.e.**, s. 7.

4.1.1.1.2. Eseri

4.1.1.1.2.1. Kitâb-ı Diyârbekriyye

Uzun Hasan Bey Akkoyunlu tahtına oturmadan önce Tihrânî, insanların çok beğeneceği bir eser kaleme almak istemişti. Ancak imkân sağlayacak bir sultanın ya da devlet adamının olmayışı yüzünden Tihrânî, bu amacına ulaşamamış ve kendisine uygun şartlar sağlayacak bir hükümdar beklemişti. Uzun Hasan Bey de izlediği kültür siyasetinin bir gereği olarak Akkoyunlu tarihi yazdırmak istemekteydi. Bu amaçla Sultan, Tihrânî'den Akkoyunlu tarihini konu alan bir kitap yazmasını istemiş ve onun bu eseri kaleme alması için ona her türlü desteği vermişti. Uzun bir çalışma neticesinde, Tihrânî eserini 875/1470-71 yılında tamamlamıştı. Eserin ön sözünde, hem kendi lâkabının hem de Uzun Hasan Bey'in yurdu "Diyar-ı Bekr" in ikinci kelimesi "bekr" olduğu için bu esere *Kitâb-ı Diyârbekriyye* adını verdiğini belirtmişti. Ayrıca güzel bir tesadüf sonucu olarak "bekr" kelimesinin ebced hesabıyla olayların çoğunun yazıldığı 875/1470 yılına denk geldiğini ifade etmişti.⁶⁹⁹

Eserin İçeriği

Tihrânî, *Kitâb-ı Diyârbekriyye*'nin mukaddime kısmından sonra, eserin tamamında Uzun Hasan Bey'i "Hazret-i Sahib Kıran" ya da "Sahib Kıran" şeklinde anmıştır. Tüm İslâm toplumlarında, kaleme alınan kitaplarda âdet olduğu üzere Tihrânî de Uzun Hasan Bey'in atalarını, isimlerini tek tek sayarak –onlarla ilgili bilgiler de vererek– Hz. Âdem'e kadar götürmüştür. Ancak Tur Ali Bey'e kadar olan kişilerin, yaşamış gerçek birer şahıs olduklarına dair kesin bilgiler bulunmamaktadır. Zaten bunların çoğunun Türk mitolojisinden alınan isimler olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁰⁰

Tihrânî, *Kitâb-ı Diyârbekriyye*'de önce soy kütüğüyle ilgili bilgiler vermiş, sonra devletin kurucusu Kara Yülük Osman Bey hakkında birtakım bilgiler üzerinde durmuştur.⁷⁰¹ İlk bölümde Kara Yülük Osman Bey'i anlattıktan sonra Hamza Bey, Cihangir Bey, Hasan Bey ve bunların oğulları ile torunları hakkında bilgilere yer vermiştir. Bu bölümü Uzun Hasan Bey'in Cihanşah'ı yenmesiyle sonlandırmıştır.

⁶⁹⁹ Tihranî, a.g.e., ss.7-8., Sümer, "*Kitâb-ı Diyârbekriyye*", s.75.

⁷⁰⁰ Tihranî, a.g.e., s.8.

⁷⁰¹ Tihranî, a.g.e., s.8.

İkinci bölümde ise önce Cihanşah ile Çağatay hükümdarlar arasındaki mücadeleleri anlatmış, ardından Cihanşah'ın Irak, Fars, Kirman, Horasan ve oğlu Pir Budak üzerine düzenlediği Fars ve Bağdat seferlerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.⁷⁰² Uzun Hasan Bey'in gerçekleştirdiği birtakım siyasî faaliyetler üzerinde de durmuştur. İlk olarak Gürcistan Seferi'ni anlatmış ve Trabzon sorunu bağlamında Fatih Sultan Mehmed ile mücadelelere yer vermiştir. Hasankeyf'in ele geçirilişini yazmıştır. Uzun Hasan Bey'in Cihanşah'ı öldürdüğü savaşı ve Bağdat'a gerçekleştirdiği seferi de anlatmıştır. Karakoyunluların son hükümdarı Hasan Ali'nin yenilgisini ve Ebû Sâ'îd Bahadır Han'ın öldürülmesini yazarak eseri, 875/1470-1 yılında sonlandırmaktadır.⁷⁰³

Eserin Önemi

Kitâb-ı Diyârbekriyye, Akkoyunlu tarihiyle ilgili en önemli iki vekayinâmeden biridir. Tihranî, eserinde ele aldığı konuları ve olayları ayrıntılarıyla anlatmıştır. Siyasî ve askerî mücadeleler esnasında önem arz etmeyen kişileri ve olayları bile bütün detaylarına kadar anlatmıştır.⁷⁰⁴ Eserde Akkoyunlu Devleti'nin askerî ve mülkî kurumları, Türkmen illerinin (ulus) teşkilâtları, XV. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun siyasî ve coğrafi durumu hakkında çeşitli bilgilere ulaşılmaktadır.⁷⁰⁵ Çalışmada Tihranî'nin Karakoyunlular ve Çağataylılar zamanındaki yaşamıyla ilgili bilgiler ve adı geçen devletlerin siyasî, askerî faaliyetleri mevcuttur. Bu bakımdan eser, herhangi bir vekayinâmesi olmayan Karakoyunlular, özellikle de Cihanşah ile Hasan Ali dönemlerinin kaynağı olduğu için önemlidir. Aynı zamanda Şahruh'un vefatından Hüseyin Baykara'nın hükümdarlık yıllarına kadar olan Timurlular tarihi için de önem arz etmektedir.⁷⁰⁶

Eserin Zayıf Yönü

Tihranî, eserini resmî bir tarih şeklinde, yani vekayinâme olarak kaleme aldığı için özellikle Akkoyunlularla ilgili bölümde tarafsız bir yaklaşım sergileyememiştir. Ele aldığı olaylara ilişkin bir tarih belirtmemesi de onun kaleme aldığı bu eserin zayıf yönlerinden biridir. Akkoyunlu Devleti'nin ilk zamanları olan Kara Yülük Osman Bey

⁷⁰² Tihranî, **a.g.e.**, s.8.

⁷⁰³ Tihranî, **a.g.e.**, s.8.

⁷⁰⁴ Tihranî, **a.g.e.**, s. 9.

⁷⁰⁵ Sümer, "*Kitâb-ı Diyârbekriyye*", s. 75

⁷⁰⁶ Tihranî, **a.g.e.**, s. 9.

Dönemi'nin olaylarının anlatılmasında zaman dizini takip edilmemiştir.⁷⁰⁷ Ayrıca Uzun Hasan Bey'in zaferlerini anlatmak için yazıldığından, onun yenilgisiyle neticelenen Otlukbeli Savaşı'ndan bahsedilmemiştir. Tihranî, son bölüm haricinde eserini gözlemlerine ve duyularına dayanarak kaleme almıştır. Öyle ki Akkoyunlular'a ait haberlerin önemli bir bölümünün, Uzun Hasan Bey'in Tihranî'ye bizzat anlattığıyla ilgili görüşler öne sürülmektedir.⁷⁰⁸ Ayrıca Tihranî, Akkoyunlu hânedanı için can sıkıcı olan bazı hâdiselerden eserinde bahsetmemiştir. Mesela, Kara Yülük Osman Bey'in Kara Yusuf karşısında yenilmesi ve bunun sonucunda Memlûklerin Haleb nâibine sığınmak zorunda kalmasına eserde yer verilmemiştir. Memlûk sultanı Baybars'ın 1432 yılında Diyarbakır'ı işgal ederek Kara Yülük Osman Bey'in Sultan Baybars'a tâbî olmak zorunda kalması da eserde yer almamıştır.⁷⁰⁹

Hasan-ı Rûmlû, Gaffârî, Münecimbaşı ve İskender Bey gibi tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılan *Kitâb-ı Diyârbekriyye*'nin günümüze gelebildiği sadece eksik bir nüshası ise Necati Lugal ve Faruk Sümer tarafından ön söz, giriş, çeşitli açıklama ve notlarla birlikte iki cüz halinde yayımlanmıştır. Daha sonra Tahran'da tek cilt olarak neşredilmiştir. Mürsel Öztürk 2001 yılında bu eseri Türkçe'ye çevirmiş ve bu çeviri Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır.⁷¹⁰

4.1.1.2. Fazlullâh b. Ruzbihân-i Huncî

4.1.1.2.1. Hayatı

XV. yüzyılın sonu XVI. yüzyılın başlarında, Horasan bölgesinde yaşamış olan Fazlullâh b. Ruzbihân-i Huncî'nin adına onun eserlerinde "Ebu'l-Ḥayr Emînüddîn Fazlullâh b. Rûzbihân b. Fazlillâh el-Ḥuncî el-İsfehânî", "Fazlullâh b. Rûzbihân b. Fazlillâh el-Ḥuncî el-İsfehânî el-mulaḳḳab bi-Emîn el-ma'rûf bi-Ḥâce Mollâ", "Emînüddîn Fazlullâh b. Rûzbihân b. Fazlillâh el-müştehir bi-Ḥâce Mevlânâ el-İsfehânî" olarak rastlanılmaktadır.⁷¹¹ Köken itibariyle Fars eyaletinin Lâristân

⁷⁰⁷ Tihranî, **a.g.e.**, s. 9.

⁷⁰⁸ Sümer, "*Kitâb-ı Diyârbekriyye*", s. 75

⁷⁰⁹ F. Akkuş, **a.g.t.**, s. 3.

⁷¹⁰ Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyârbekriyye**, (Çev. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001., Sümer, "*Kitâb-ı Diyârbekriyye*", s. 75

⁷¹¹ Gülşen Seyhan Alışık, "*Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin Yaşamı ve Yavuz Sultan Selim Han'a Yazdığı Manzum Yakarışı*", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.2, S.4, AÜ DTCF. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Aralık 2005, s. 71.

bölgesinin Hunç Kasabası'ndan geldiği için "Huncî", Şiraz'da dünyaya geldiğinden dolayı "Şîrâzî", hayatını İsfahân'da geçirdiğın ötürü de "İsfahânî" lâkaplarını kullanmıştır. Nazmettiği şiirlerinde "Emîn" mahlasını kullanan Huncî, dinî ilimlerde de yetkinliğini ispat ettiğinden "Hâce Mollâ" ve "Hâce Mevlânâ" nisbeleriyle de bilinmektedir.⁷¹² Doğum tarihi ise kesin olarak bilinmemekle birlikte 887/1473 yılında hac seyahati için Bağdat'ta geçirdiği zaman diliminde 17 yaşında olduğunu ifade etmesinden yola çıkılarak onun 860/1456 yılında doğduğu tahmin edilmektedir.⁷¹³ Huncî varlıklı, bilge ve soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. Onun soyu baba tarafından meşhur sûfî Rûzbihân-i Baklî'ye, anne tarafından ise Sâidî⁷¹⁴ ailesine dayanmaktadır.⁷¹⁵ Bunlar Akkoyunlular zamanında ayrıcalıklar tanınmış ailelerdendi. Huncî'nin babası Cemâlüddîn Ruzbihân, Akkoyunlu Dönemi kültür hayatının önemli isimlerindendi. Huncî, *Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî* isimli eserinde babasıyla ilgili bazı bilgiler vermektedir. Mesela Cemâlüddîn Ruzbihân'ın 891/1485 yılında Akkoyunlu başkenti Tebriz'de ölmesi bunlardan biridir.⁷¹⁶

Huncî, ilk tahsilini Şâfîî âlimi Emînüddîn-i Şîrâzî ve "üstadımız" diye nitelendirdiği Akkoyunlular zamanının meşhur âlimi Celâleddîn Devvânî'den almıştı.⁷¹⁷ Önce Kur'an ve ilimlerini öğrenmiş, ardından sarf, nahiv ve Arap lisanı üzerine tahsilini tamamlayıp⁷¹⁸ haca gitmişti. Huncî, ilk hac seyahatini 877/1473 yılında henüz 17 yaşındayken gerçekleştirmişti.⁷¹⁹ Hac vazifesini tamamladıktan sonra Şiraz'a dönmüş, âlimlerden dinî ilimlerin çeşitli alanlarında ihtisas yapmış, bilginlerden ise matematik ve geometri dersleri almıştı.⁷²⁰ Huncî, ikinci defa çıktığı hac seyahatinde ise 25 yaşındaydı. Hac seyahati sırasında Gazalî'nin *İhyâ-u Ulûmu'd-*

⁷¹² Woods, **a.g.e.**, s. 385, Hinz, **a.g.e.**, s. Alışık, **a.g.m.**, s. 71.

⁷¹³ Tahsin Yazıcı, "Huncî", **TDVİA.**, C.18, Ankara, 1998, s. 374.

⁷¹⁴ Selçuklular ile Harzemşahlar Dönemleri'nde İsfahân'da iki büyük aile bulunmaktaydı. Bunlar Hocendî ve Sâidî aileleriydi. Bu aileler yaşadıkları süreçte İsfahân'da hem dinî çevreler hem de siyasî güçler tarafından saygı duyulan ailelerdendi. Özellikle Sâidî ailesi yaşadığı süreçte Hanefiler üzerinde ciddi tesirleri olmuştu. Alışık, **a.g.m.**, s. 71.

⁷¹⁵ Alışık, **a.g.m.**, s. 71.

⁷¹⁶ Alışık, **a.g.m.**, s. 71.

⁷¹⁷ Ulrich Haarman, "Fadl Allâh b. Rûzbihân Khundji", **Eİ⁵** (New Edition), E. J. Brill, Leiden, 1986, p. 53., Yazıcı, "Huncî", s. 374.

⁷¹⁸ Nader Nadernejad, "Akkoyunlu Tarihi Hakkında Bir Eser: Sultan Yakup Tarihi (Tarih-i Âlam Ârây-ı Amini)", s. 297., Yazıcı, Huncî, s. 374.

⁷¹⁹ Nadernejad, **a.g.m.**, ss. 297-298., Yazıcı, "Huncî", s. 374.

⁷²⁰ Nadernejad, **a.g.m.**, s. 298.

dîn ve Sühreverdî'nin *Ravzatu'l-avârif* isimli eserleri üzerinde çalışmıştı.⁷²¹ Huncî, bu hac dönüşünde Memlûk sultanı Kayıtbay tarafından sarayda belli bir süre misafir edilmişti. Memlûk topraklarında geçirdiği sürenin ardından kendisini ilmî yönden geliştirmek için tekrar Medine'ye gitmiş ve *ed-Dav'ü'l-lâmi'* adlı eseri kaleme alan Sehâvî'den hadis dersleri almıştı.⁷²² Buradaki eğitiminin ardından tekrar Şiraz'a gelmiş ve Şiraz Medresesi'nde şer'î ve aklî ilimleri okumuştur.⁷²³ Burada pek çok alanda kendini geliştiren Huncî, *Hall-i Tecrid* ve *Muhâkemât* isimli eserlerini derleyerek bu kitaplara hâşiyeler yazmıştı.⁷²⁴ Bu eserlerin ardından konuşma sanatını ele aldığı *Bedî'u'z-zâman fî kışşati Hayy b. Yakzân* isimli Farsça eserini yazmıştı. Bu arada üçüncü defa haca gitmeye karar vermişti. 892/1487 yılında Azerbaycan'a geçtiği sırada, Akkoyunlu başkenti Tebriz'e uğramış ve kaleme aldığı bu eserini Sultan Yakub Bey'e takdim ederek ona bağlılığını bildirmişti.⁷²⁵ Huncî, bundan sonra Akkoyunlu sarayının müdavimlerinden olmuş ve bazen Sultan Yakub Bey ile seferlere katılmıştı. Sultan Yakub Bey'in 1490 yılında vefat etmesinden sonra oğlu Baysungur Mirza Dönemi (1490-1492)'nde de sarayda kalıp onun himâyesinde eserlerini yazmıştı. Ancak belli bir zaman sonra sarayda karışıklıklar başgösterince, Akkoyunlu ülkesinden ayrılmak zorunda kalıp Kâşân'a gitmişti. Kâşân'da Şîa âlimlerinden İbnü'l-Mutahhar el-Hillî tarafından kaleme alınan *Nehcü'l-hak ve keşfü's-şıdk* isimli esere⁷²⁶ *İbtâla Nehci'l-Bâtıl ve İhmâl ü Keşfi'l- 'Âtıl* (909/1503) adlı Arapça bir reddiye yazmıştı.⁷²⁷ Şah İsmail'in Irak'ı ele geçirdiği sırada, Huncî'nin yazdığı bu reddiye Şîiler ile Sünnîler arasında tartışmaya sebep olmuştu. Bu nedenle Huncî, Kâşân'ı terk ederek Sultan Hüseyin Baykara'nın himâyesine girmişti. Ancak Özbek Şeybânî Han'ın Horasan'ı ele geçirmesinin ardından Özbek sarayına intisap etmişti. Şeybânî Han'ın 916/1510 yılında Şah İsmail ile yaptığı savaşta ölmesinden sonra Şeybânîler Türkistan'a doğru geri çekilmek zorunda kalmıştı. Ubeydullah Han liderliğindeki Şeybânîlerin 918/1512 yılında Buhara'ya girmelerinin ardından Huncî, bu defa Buhara'ya davet edilmiş ve ömrünün sonuna kadar Ubeydullah Han'ın himâyesinde

⁷²¹ A. K. S. Lambton, **State and Government in Medieval Islam (An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists)**, Oxford University Press, London, 1981, p. 178.

⁷²² Yazıcı, "Huncî", s. 374., Alışık, **a.g.m.**, s. 72.

⁷²³ Hinz, **a.g.e.**, s. 100., Nadernejad, **a.g.m.**, s. 298.

⁷²⁴ Nadernejad, **a.g.m.**, s. 298.

⁷²⁵ Nadernejad, **a.g.m.**, s. 298., Hinz, **a.g.e.**, s. 100., Yazıcı, "Huncî", s. 374., Alışık, **a.g.m.**, s. 73.

⁷²⁶ Yazıcı, "Huncî", s. 374.

⁷²⁷ Alışık, **a.g.m.**, s. 72.

kalmıştı. Büyük olasılıkla Nakşibendîyye tarikatına bu süreçte bağlanmış olmalıydı. Huncî 13 Nisan 1521 (5 Cemâziyelevvel 927) tarihinde Buhara'da ölmüştü.⁷²⁸

4.1.1.2.2. Eserleri

Huncî hem Safevîler, Babürlüler, Akkoyunlular, Özbekler ve diğer hanlıklar arasında meydana gelen siyasî mücadelelere yakından tanıklık etmiş hem de eserlerini yoğun mezhep çekişmelerinin olduğu bir süreçte yazmıştı.⁷²⁹ Sünnî âkideyi benimseyen Akkoyunlu himâyesine girmişti. Şah İsmail'in Akkoyunluları yıkmasının ardından, koyu bir Sünnî olan Özbek Şeybânî Han tarafından korunmuştu. Huncî, dinî ilimlere olan yatkınlığı ve siyasete ilişkin bilgi ve stratejik önerileriyle Şeybânî Han'ın dikkatini çekmişti. Nitekim *Mihmânnâme-i Buğara* ve *Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî* isimli eserlerinde çoğu zaman bu hükümdarların sohbetlerinde bulunduğu kaydedilmektedir. Bu yönüyle de her iki hükümdara yol gösterici olmuştu. Huncî, bilhassa dinî yönden bu iki hükümdar üzerinde çok etkili olmuştu. Bu iki kitabında da Safevîlerin baskıları yüzünden Azerbaycan'dan ayrılmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.⁷³⁰ Huncî, İslâm siyaset düşüncesinin pratiğe uygulanması noktasında, "Ortaçağ Türk-İslâm Devletleri'nin ideolojik rehberleri" denebilecek Mâverdî ve Devvânî gibi bilginlerden etkilenmişti. Dolayısıyla Ortaçağ İslam siyaset düşüncesi çerçevesinde, özelde Sultan Yakub Bey Dönemi'nde, Akkoyunlu Devlet yönetiminin şeriat ile ilişkisini ortaya koyması ve bunun ilim hayatına yansımalarının neler olduğunu göstermesi bakımından ciddi önemi haizdir.⁷³¹

4.1.1.2.2.1. Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî

Huncî, *Bedî'u'z-zâman fî kışşati Hayy b. Yakzân* adlı Farsça eserini kaleme aldığı sırada, Akkoyunlu sarayına intisap ederek Sultan Yakub Bey'e bu eserini takdim etmişti. Onun bu eserini başarılı bulan Sultan, ona bir Akkoyunlu tarihi yazma emri

⁷²⁸ Woods, a.g.e., s. 385., Hinz, a.g.e., s. 101., Yazıcı, "Huncî", s. 374., Alışık, a.g.m., s. 72.

⁷²⁹ Yunus Kaplan, "Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin Sülûku'l-Mülûk Adlı Eserinde İmamet ve Saltanat", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi II*, C.3, S.2, 2014, s. 441.

⁷³⁰ Alışık, a.g.m., s. 72.

⁷³¹ Antony Black, *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*, (Second Edition), New York, 2001, pp. 186-189., Linda T. Darling, "Political Change and Political Discourse in the Early Modern Mediterranean World", *Journal of Interdisciplinary History*, XXXVIII:4, (Spring 2008), p. 518., Muhammad Aslam, "Fadl-Ullah bin Ruzbihan al-Isfahani", *Journal of the Asiatic Society of Pakistan*, Issue: X, 1965, pp. 126-127.

vermişti. Sultan'ın talimatıyla yazmaya başladığı eserini, Sultan'ın ölümünden sonra tamamlayabilmiş ve oğlu Baysungur Mirza Bey'e sunmuştu.⁷³²

Huncî'nin 892/1487–896/1490 yılları arasında kaleme aldığı tahmin edilen *Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî*'sinde olayların anlatımına Uzun Hasan Bey'in vefat etmesiyle (883/1478) başlayarak, Yakub Bey'in ölümüyle (896/1490) bitirmiştir.⁷³³ Huncî, bu eserini kaleme alma sebebini "*Bu kitaba, şahısların hayatlarını anlatan bir tarzla başladım. Sultan Yakub'un zamanındaki olayların hususiyetlerini belirterek, durumlarını şerh ederek ve bu tarih kitabını Cüveynî'nin 'Tarih-i Cihângûşa'sına karşılık (nazîre) olarak yazdım. Çünkü 'Cihângûşa' adlı kitap, dünyayı fethedip harap eden Cengiz'in durumunu açıklamaktadır. O harap eden kitabın aksine, ben de çevreyi imar edip, insanlara yardım etmeğe çalışan, dindarlığı seven, Sultan Yakub'un hayatını anlatan 'Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî'yi yazdım.*"⁷³⁴ ifadeleriyle açıklamıştı.

Huncî, eserini hazırlarken göz önünde bulundurduğu yedi hususu da şöyle belirtmişti:

1. *Hikâyeleri birbirine bağlayan bir mukaddime ile kitaba başladım.*
2. *Okuyucuyu esas konudan uzaklaştıran küçük meselelerde mübalağadan kaçındım.*
3. *Din ve şeriata uygun olmayan savaş ve meseleleri yazmaktan çekindim.*
4. *Kolay anlaşılabilir olaylar hakkında açıklama yapmadım. Çok zor meselelerin anlaşılması için Arapça atasözleri ve hikâyelerden istifade ettim.*
5. *Sultan Yakub'un şevketini üstün gösterecek acayip ve garip durumları beyan etmekten bilhassa çekindim.*
6. *Kitabı özellikle nazım türü olarak yazmadım. Ancak gerektiği yerde şairlerin mesnevi, gazel ve kaside gibi şiirlerinden faydalandım.*
7. *Bu kitaba yazılanların hepsi kendi fikirlerimden oluşmaktadır. Onu yazarken daha iyi yazmak veya iyi bir şekilde düzenlemek için hiçbir yazı ve kitaptan istifade ve iktibasta bulunmadım.*⁷³⁵

⁷³² Haarman, "Khundji", p. 54., Nadernejad, **a.g.m.**, s. 298. Hinz, **a.g.e.**, s. 101., Woods, **a.g.e.**, s. 385., Alışık, **a.g.m.**, s. 73., Yazıcı, "Huncî", s. 374.

⁷³³ Alışık, **a.g.m.**, s. 73.

⁷³⁴ Nadernejad, **a.g.m.**, s. 298.

⁷³⁵ Nadernejad, **a.g.m.**, ss. 298-299.

Huncî, *Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî*'yi önce İslâm tarihinde yaşanan siyasî ve askerî mücadelelerini, peygamberlerin çektikleri cefaları anlatmakla başlamıştır. Ardından Akkoyunlu sultanlarının din ve adalete verdiği önemi, halkın doğru yoldan sapmaması için onlara rehber olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Akkoyunlu kültür dünyasının sima isimlerini ve onların çalışmalarını tanıtmıştır. Tarih yazarının görevlerini, tarih yazma türlerini, çeşitli tarih yazarlarının ve tarih kitaplarının isimleriyle birlikte izah etmiştir. Halkı yöneten devlet adamlarının karakter özelliklerini ve görevlerini açıklamıştır. Bu konuda özellikle Sultan Yakub Bey üzerinde durmuş, onun hayatını bütün ayrıntılarıyla işlemiştir.⁷³⁶

Huncî, eserinin öğretici bir nitelik taşımasını da istemiştir. Bu amaçla eserine dâhil ettiği kişiler, durumlar ve olayların anlatımı bitince, öğüt veren mahiyette konuyu insanî açıdan toparlamıştır. Bu öğütler genellikle halka şefkatle ve merhametle davranmak; saraya yerleşen âlimlere, sanatkârlara ve bilim adamlarına yardım etmek, toplumun dile getirdiği şikâyetleri dinleyerek bu sorunlara derhal çözüm bulmak şeklinde olmaktadır. Nitekim XV. yüzyılda adaletin geometrik dağılımını başarıyla uygulayan Sultan Yakub Bey'in mertliğinin, dürüstlüğünün ve yardımseverliğinin yanında toplumun farklı kesimlerine adaletli ve eşit davranması onun vasıflarındandı.⁷³⁷

Huncî, *Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî*'yi Farsça'nın çok ahenkli ve eski nesriyle yazmıştır. Bu açıdan bakıldığında çalışma, tarih alanında yazılmış bir eser olmasının yanında, eski Farsça nesrinde kaleme alınmış ahenkli ve akıcı bir kitaptır. İran edebiyatından unsurlar da barındıran eser, büyük bir edebî değere sahiptir.⁷³⁸

Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî'nin bir başka özelliği ise Sultan Yakub Bey Dönemi'nde eğitim, bilim, devlet teşkilatı, iktisadî durum, askerî düzen, adaletin işleyişi gibi konularda kaydedilen ilerlemeleri göstermesidir. Huncî bu eserde sultanların, devlet adamlarının ve ilim-irfan sahibi âlimlerin kimi zaman yaptıkları kötü yönetimi ve suistimalleri de eleştirerek anlatmıştır. Bu konudaki düşüncelerini ifade ederken oldukça dikkat çekici bir yöntem izlemiş, fabl türünün bir örneği olan Beydeba'nın *Kelile ve Dimne* isimli eserinde olduğu gibi, hikâyeler ve öğütler içinde,

⁷³⁶ Nadernejad, **a.g.m.**, s. 299.

⁷³⁷ Nadernejad, **a.g.m.**, s. 299.

⁷³⁸ Nadernejad, **a.g.m.**, s. 299.

kişileri hayvan biçiminde birbirleriyle konuşarak anlatmıştır. Akkoyunlular zamanında tanıklık ettiği aksaklıkları, düzensizlikleri, haksızlıkları görmezden gelmemiş, bilakis bu sorunların bir çözüme kavuşması için yapıcı ve ikna edici bir tutum takınmıştır.⁷³⁹

Huncî'nin eserinin İngilizce çevirisi, 1987 yılında Rusça'ya tercüme edilmiştir.⁷⁴⁰ Ayrıca J. E. Woods'un 1992 yılında neşrettiği⁷⁴¹ bu eser, Derya Örs tarafından 1998 yılında doktora tezi olarak hazırlanmıştır.⁷⁴²

4.1.1.2.2.2. Bedî'ü'z-zâman fî kışşati Hayy b. Yakzân

Huncî'nin bu eserini 892/1487 yılında ya da daha önce kaleme aldığı tahmin edilmektedir. Farsça kaleme aldığı eserini Sultan Yakub Bey'e sunmuştu. Yazması günümüze kadar ulaşmamış eser ile ilgili bilgilere *Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî*'den ulaşılmaktadır. Huncî, *Bedî'ü'z-zâman fî kışşati Hayy b. Yakzân* ile ilgili "*Ders ve incelemeden arta kalan zamanımı Bedî'ü'z-zâman fî kışşati Hayy b. Yakzân'ı telif etmekle geçiriyordum. O kitapta nefis-i natıkanın tederrüci hakkında bir hikâye yazdım. Söz konusu kitap Farsça yazıldığından ibarelerin süslenmesinde, çeşitli mecaz ve istiârelerin kullanımında son derece mübalağa edildiğinden, kitabı inceleyenlerin de anlayacağı gibi hakikat ilimlerinde bundan önce bu kadar derli toplu ve süslü bir araştırma pek nadir kaleme alınmıştır. Kitap yazılışı bittikten sonra, fâzılların ve kabiliyet sahiplerinin gönlünde tam bir yer edindi. Fâzıllar onu istinsah etmeğe ve ondan nakillerde bulunmağa rağbet gösterdiler. Nüshaları dünyanın çeşitli yerlerine dağıldı.*"⁷⁴³

4.1.1.2.2.3. Mihmânnâme-i Buhara

Huncî'nin en önemli eserlerinden biri de *Mihmânnâme-i Buhara*'dır. İran'da Sünnîliğin yayılmasını sağlamak amacıyla 914/1508 yılında Buhara'da kaleme almaya

⁷³⁹ Darling, "*Political Change and Political Discourse in the Early Modern Mediterranean World*", p. 518., Nadernejad, **a.g.m.**, ss. 299-300.

⁷⁴⁰ Fazlulâh b. Ruzbihân-i Huncî, **Tarih-i Alem-ârây-i Emîni**, (Çev. V. Minorsky, Editörler Z. M Buniyatov - O. A. Efendiyev), Bakü 1987.

⁷⁴¹ Fadlullah b. Ruzbihan Khunji-i İsfehani, **Tarih-i Alam-arayı Amîni**, (Persian text edited by John E. Woods), London 1992.

⁷⁴² Derya Örs, *Fazlulâh b. Ruzbihân-i Huncî ve Tarih-i Alem-ârây-i Emîni'si*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998.

⁷⁴³ Alışık, **a.g.m.**, s. 73.

başlamış 915/1509 yılında Herat'ta tamamlamıştır. Eserde Özbek Şeybânî Han'ın Kazaklara karşı giriştiği siyasî ve askerî mücadeleler, Semerkand'a dönüşü, Meşhed ve Tus'a gerçekleştirdikleri ziyaretler, askerî düzen ve ordu, Özbek ve Kazakların durumu, gelenek ve görenekleri anlatılmaktadır.⁷⁴⁴

4.1.1.2.2.4. Sulûkü'l-mülûk

Huncî, oldukça hacimli olan bu eserinde İslâm'ın kuralları çerçevesinde devlet yönetimini anlatmıştır. Bu yönüyle eser, Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*'si gibi hükümdarlar ve devlet adamları için bir rehberdir. Şeybânî Han'ın vefat etmesinin ardından Özbek Hanı olan Ubeydullah Han'a ithaf ettiği bu eserini Farsça kaleme almıştır. Şâfiî mezhebine göre yazdığı bu eserini Buhara'da 920/1514 yılında tamamlamış ve Ubeydullah Han'a takdim etmiştir.⁷⁴⁵

4.1.1.2.2.5. İbţâlü nehci'l-bâtl ve ihmalû keşfi'l-âtl

Huncî bu eserini, Arapça yazmıştır. Bu kitabını Kâşân'da, 22 Aralık 1503 (3 Cemaziyelahir 909) tarihinde tamamlamıştır. Eser, Olcâytu Han Dönemi'nin Şîî bir din bilgini olan Hasan bin el-Muayyed b. Yusûf b. al-Muţahhar al-Hillî (648/726-1250/1325)'nin *Nehcü'l-hak ve keşfü's-şıdk ve's-sevâb* isimli eserinin tenkididir. Huncî bu çalışmayı kaleme aldığı zaman Şîîler ile Sünnîler arasında büyük bir gerginliğe sebep olmuş, bu yüzden Kâşân'ı terk etmek zorunda kalmıştı.⁷⁴⁶

4.1.1.2.2.6. Hidâyetü't taşdik ilâ hikâyeti'l-harîk

Huncî'nin Arapça kaleme aldığı bu eserinin konusu, 688/1289 yılında Mescid-i Nebevî'de çıkan ve büyük zararlara sebep olan yangındır. Kitabını Şevval 907 / Nisan 1502 yılında İsfahan'da tamamlamıştır.⁷⁴⁷

4.1.1.2.2.7. Şerh-i veşâyâ-yi 'Abdülhâlik-i Ğucduvânî

Bu eser, Orta Asyalı meşhur din bilgini Ğucduvânî'nin soy kütüğü ve vasiyetlerinin şerhi hakkında bilgileri içermektedir.⁷⁴⁸

⁷⁴⁴ Yazıcı, "Huncî", s. 374., Alışık, **a.g.m.**, s. 74.

⁷⁴⁵ Alışık, **a.g.m.**, s. 75.

⁷⁴⁶ Alışık, **a.g.m.**, s. 74., Yazıcı, "Huncî", s. 374.

⁷⁴⁷ Alışık, **a.g.m.**, s. 74.,

⁷⁴⁸ Yazıcı, "Huncî", s. 374., Alışık, **a.g.m.**, s. 76,

4.1.1.3. İdrîs-i Bitlisî

4.1.1.3.1. Hayatı

XV. yüzyılın sonları XVI. yüzyılın başlarında, Doğu Anadolu'da yetişen meşhur bilginlerden biri de İdrîs-i Bitlisî'di. Bitlisî; müellif, münşî, şair, hattat olmasının yanında⁷⁴⁹ daha çok tarihçi ve diplomasideki becerisinden dolayı siyasetçi kimliğiyle bilinmektedir. Bitlisî'nin baba adı ve lâkabıyla birlikte tam künyesi "Mevlâna Hakîmüddin İdris Mevlâna Hüsameddin Ali'ül-Bitlisî"dir. XV. yüzyılın ortalarında Bitlis'te doğduğu tahmin edilen bu devlet adamı ve tarihçi, ilk eğitimini babasından almıştı.⁷⁵⁰ Bölgenin ileri gelen âlim ve şeyhlerinden olan Babası Hüsâmeddin Ali, Uzun Hasan Bey zamanında Diyarbakır'daki Akkoyunlu sarayında divan kâtipliği yapmaktaydı. 1469 yılında Uzun Hasan Bey'in başkenti Tebriz'e taşınmasının ardından, Hüsâmeddin Ali ailesiyle birlikte bu şehre gelmişti. Dolayısıyla Bitlisî gençlik yıllarını önce Diyarbakır'da, geri kalan kısmını da Tebriz'de geçirmişti.⁷⁵¹ Bitlisî, Uzun Hasan Bey'in 882/1478 yılında vefat etmesinin ardından, tahta çıkan oğlu Yakub Bey Dönemi'nde saraya intisap etmiş⁷⁵² ve kendisine münşîlik⁷⁵³ vazifesi verilmişti.⁷⁵⁴ Bu hususta Semiha Özdemir "*İdris'in tahsilini tamamladığı yıllarda, İran'da Akkoyunlu Türkmen Beyliği hüküm sürüyordu. Bir müddet sonra kendisi sarayda çalışmak üzere davet edilmiş, davete icabet eyleyerek Akkoyunlu Bey'i Uzun Hasan'ın oğlu Yakup Bey'in sarayında nişancı olarak memuriyette bulunmuştur.*"⁷⁵⁵ demektedir. "Münşîlik" veya "Saray Kâtipliği"ni Akkoyunlu sarayında babası Hüsameddin Ali yürütmekteydi ve ondan sonra bu

⁷⁴⁹ Orhan Başaran, *İdrîs-i Bitlisî'nin Heşt Bihişt'inin Hâtîme'si* (Metin-İnceleme-Çeviri), Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Erzurum, 2000, s. 16., Abdülkadir Özcan, "*İdrîs-i Bitlisî*", **TDVİA.**, C.21, TDVY., Ankara, 2001, s. 485, 487.

⁷⁵⁰ Araştırmacılar Bitlisî'nin doğum yeri ve tarihi konusunda kesin bilgi vermemektedirler. Bu konudaki görüşler için bkz. Abdüsselam Uygur, "*İdris-i Bitlisi ve Eserleri Üzerinde Yapılan Bazı Bilimsel Araştırmalara Tenkidi Bir Yaklaşım*", **İstanbul Üniv. Şarkiyat Mecmuası**, C.1, S.10, İstanbul, 2007, ss. 53-55., M. Törehan Serdar, **Mevlâna Hakîmüddin İdris-i Bitlisî**, Ötüken Yay., İstanbul, 2008, ss. 53-58., A. Uygur, **a.g.m.**, ss. 53-55. Babinger, **a.g.e.**, s. 51.

⁷⁵¹ Bitlisî'nin Tebriz'de ikameti ve Molla Câmî ile görüşmesine bkz. A. Uygur, **a.g.m.**, ss. 57-60.

⁷⁵² Bitlisî'nin Akkoyunlu sarayına intisabıyla ilgili Uygur'un tespitine bkz. A. Uygur, **a.g.m.**, s. 57.

⁷⁵³ "Münşîlik" ya da "Saray Kâtipliği", neredeyse vezirlik derecesinde bir görevdi, Günümüzün "Genel Sekreterliği" veya "Baş Müşavir"liğine denkti. Bkz. M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 62.

⁷⁵⁴ Başaran, **a.g.t.**, s. 16., M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 61.

⁷⁵⁵ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, ss. 61-62.

vazifenin, büyük olasılıkla oğlu İdrîs-i Bitlisî'ye verildiği tahmin edilmektedir.⁷⁵⁶ Ayrıca Bitlisî, Yakub Bey ile iyi ilişkiler kurmuş, Sultan ile birlikte Azerbaycan'dan Arrân'a kadar seyahat yapmışlardır. Bitlisî, bu seyahat sırasında *Risâle-i Hazâniyye* adlı eserini kaleme almıştı.⁷⁵⁷

İdrîs-i Bitlisî'nin Akkoyunlu sarayında kaldığı süre içinde yürüttüğü diğer görev lalalıktı.⁷⁵⁸ Saray'da sultan çocuklarının eğitim ve öğretim işlerinden sorumluydu. Bitlisî böyle bir vazifeyi üstlendiği için Hoca Saadeddin Efendi tarafından "Kutlu Müderris"⁷⁵⁹ şeklinde övülmüştü. Çünkü Bitlisî, Akkoyunlular'da ve Osmanlılar'da bulunduğu süreçte müderrislik yapmamıştı. Ancak Akkoyunlu sarayındaki lalalık görevinden dolayı onun kutlu müderris olarak anıldığı tahmin edilmektedir.⁷⁶⁰ Bitlisî sadece Yakub Bey Dönemi'nde Akkoyunlu sarayında önemli vazifeler yerine getirmemiş, aynı zamanda Sultan'ın halefleri Rüstem ve Elvend beyler dönemlerinde de devlet hizmetinde bulunmuştu. Bu hizmetler "Nişancılık ve Divan Kâtipliği"ydi.⁷⁶¹ Şah İsmail'in Elvend Bey'i 1501 senesinde yenerek Akkoyunlu Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmasına kadar Bitlisî, sarayda bu görevini sürdürmüştü. Bitlisî, Uzun Hasan Bey Dönemi'nden Akkoyunlu Devleti'nin çöküşüne kadar geçen sürede, hemen hemen 20 yıl, Akkoyunlu hizmetinde bulunmuştu.⁷⁶² Yaşamının büyük bir bölümünü Akkoyunlular zamanında geçiren Bitlisî, sarayda bulunduğu süre içinde bürokratlarla ülke meseleleriyle ilgili istişareler etmiş, şairlerle fikir alışverişinde bulunmuş, önde gelen tasavvuf liderleriyle sürekli iletişimde olmuş ve onların ilmî sohbetlerine katılmıştı. Vezir ve vekillik hizmetinde bulunmuş olan Kadı Seyfeddîn Savucbulağı ve Vezir Necmeddîn Mes'ûd ile birlikte Câmî, Kadı İsa ve Molla Şehîdî, Bitlisî'nin sarayda görüşlerinden faydalandığı kişilerdendi.⁷⁶³

⁷⁵⁶ Babinger, **a.g.e.**, s. 51., Cl. Huart, "*İdrîs Bitlisî*", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, Millî Eğitim Basımevi, C.5/2, İstanbul, 1966, s. 936., M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 62., Rahmi Tekin, "*İdrîs-i Bitlisî ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı*", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.40, Erzurum 2009, s. 234., Hinz, **a.g.e.**, s. 102., Başaran, **a.g.t.**, s. 16., Özcan, "*İdrîs-i Bitlisî*", s. 485. Bu konuda Abdüsselam Uygur'un eleştirel yaklaşımı için bkz. A. Uygur, **a.g.m.**, ss. 59-60.

⁷⁵⁷ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 62., Başaran, **a.g.t.**, s. 16., Özcan, "*İdrîs-i Bitlisî*", s. 487.

⁷⁵⁸ Bitlisî'nin Akkoyunlu sarayında lalalık yaptığına dair bilgiler mevcuttur. Abdüsselam Uygur'un konudaki yaklaşımı için bkz. A. Uygur, **a.g.m.**, s. 57.

⁷⁵⁹ Bitlisî'nin "Kutlu Müderris" sıfatıyla anılması için bkz. A. Uygur, **a.g.m.**, s. 61.

⁷⁶⁰ Başaran, **a.g.t.**, s. 16., M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 63.

⁷⁶¹ Başaran, **a.g.t.**, s. 16.

⁷⁶² M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 63.

⁷⁶³ Özcan, "*İdrîs-i Bitlisî*", s. 485., M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 63.

İdrîs-i Bitlisî, 876/1471-1472 yılında Tebriz’de kaldığı sırada, bir hac kafilesinin gelişini haber almıştı. Bu sırada Uzun Hasan Bey’in isteği doğrultusunda bir ilim meclisi tertip edilmişti. Sultan liderliğinde Tebriz’in önde gelen bilginleri, âlimleri, şairleri, zanaatçıları ve devlet adamları katıldığı bu mecliste Bitlisî de yer almıştı. Tebriz ahali bu kafiye karşılamış, kafiye yer alan Abdurrahman Câmî düzenlenen ilim meclisine teşrif etmişti. Bu sırada Bitlisî, Câmî ile yakından tanışma fırsatı elde etmiş ve Şeyh Mahmud Şebusterî’nin *Hakku’l-Yakîn* ve *Gülşen-i Râz* eserleriyle ilgili ilmî sohbet gerçekleştirmişlerdi.⁷⁶⁴ Nitekim Bitlisî’nin babası Hüsâmeddin Ali, Tebriz’e geldiği ilk zamanlarda Câmî’nin sohbetlerine düzenli şekilde katılmaktaydı.

Sultan Yakub Bey, Osmanlı padişahı II. Bâyezid’in 890/1485 yılında Bitlisî’den Memlûklulara karşı kazandığı büyük zaferle ilgili bir "Tebrikname" hazırlamasını istemişti. Bitlisî de bunun üzerine, edebî ve diplomatik marifetiyle tebriknameyi hazırlamış ve Yakub Bey, onun bu çalışmasını II. Bâyezid’e göndermişti. Bitlisî’nin kaleme aldığı tebriknameyi oldukça başarılı bulan II. Bâyezid onu takdir etmişti.⁷⁶⁵ II. Bâyezid’in dikkatini çeken Bitlisî’yi Pâdişah İstanbul’a davet etmişti.⁷⁶⁶ Akkoyunluların, Safevîler tarafından yıkılmasının ardından Şah İsmail, Bitlisî’yi Tebriz’e davet etmiş ancak Bitlisî, Şah İsmail’in bu isteğini geri çevirmişti. Bitlisî, Safevîleri değil, Osmanlıları tercih ederek II. Bâyezid’in himâyesine girmişti. Bundan sonraki hayatını İstanbul’da geçirerek eserlerini Osmanlı hükümdarlarının himâyesinde kaleme almıştı. Hatta Osmanlı ülkesinde kaldığı süreçte, o kadar mühim rol oynamıştı ki yürüttüğü başarılı diplomasiyle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Osmanlı Devleti’ne katılımını büyük ölçüde sağlamıştı.⁷⁶⁷

⁷⁶⁴ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 64. Başaran, **a.g.t.**, s. 16.

⁷⁶⁵ Babinger, **a.g.e.**, s. 52., Hinz, **a.g.e.**, s. 102.

⁷⁶⁶ Huart, "*İdrîs Bitlisî*", s. 936., M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 64., Hinz, **a.g.e.**, s. 102.

⁷⁶⁷ İdrîs-i Bitlisî’nin siyasî yönünü kullanarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Osmanlılara ilhâkında oynadığı önemi rol için ayrıca bkz. Tekin, **a.g.m.**, s. 238., Babinger, **a.g.e.**, s. 52., Huart, "*İdrîs Bitlisî*", s. 936., Başaran, **a.g.m.**, s. 20.

4.1.1.3.2. Eserleri

İdrîs-i Bitlisî; tefsir, hadis, fıkıh, ahlâk, felsefe, tıp, kozmografya, siyaset ve tarih gibi çeşitli alanlarda pek çok eser kaleme almıştı. Bu çalışmaların çoğunu Farsça kaleme alırken bir kısmını ise Arapça ve Türkçe yazmıştı.⁷⁶⁸

Burada Bitlisî'nin Akkoyunlular ile ilgili olanlar ve müellifin çok tanınan bazı eserleri üzerinde durulmuş, diğer çalışmalarının sadece isimleri verilmiştir.

4.1.1.3.2.1. Risâle-i Hazâniyye

Bitlisî, *Risâle-i Hazâniyye*'yi Sultan Yakub Bey Dönemi'nde kaleme almış ve ona takdim etmişti. Eser, Bitlisî'nin ilk kaleme aldığı eser izlenimi uyandırmaktadır. Onun Farsça yazdığı bu eseri nesir türündedir. Ancak kimi yerlerde şiirler kullanarak anlatımını güçlendirmeye çalışmıştır.⁷⁶⁹

Risâle-i Hazâniyye, Yakub Bey'in yanında sefere çıkan İdrîs-i Bitlisî'nin Akkoyunlu ordusunun kışlamak için Azerbaycan'dan Arran'a geçişi sırasında gördüklerini anlattığı eserdir. Eser, Şirvan Emîri Ferruh Yaser'in Sultan Yakub Bey'i karşılaması, bütün o diyarın görülmesi gereken yerleri, Bakü ve petrol kuyuları, Kur Çayı, Gülistan Kalesi ve diğer kalelerle ilgili bilgiler içermektedir.⁷⁷⁰

Bitlisî, *Risâle-i Hazâniyye*'nin⁷⁷¹ son bölümünü Nizâmî-i Gencevî'den alıntılar yaparak yazmış, insanın iyi niyetli olmasıyla ilgili hususları ele almıştır. Bu konuda etkili bir anlatım yakalayabilmek için Nizâmî-i Gencevî'nin nazmettiği şiirlerine yer vermiştir. Ayrıca bu eserden, Şeyh Necmeddîn Mes'ûd'un da bu seyahate katıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Bitlisî, eserinde Şeyh Necmeddîn'in Bakü petrol kuyularının ateşini görmekten kapıldığı heyecanla şiirler yazdığını bildirmektedir.⁷⁷²

4.1.1.3.2.2. Mecnû'a-i Münşe'ât

İdrîs-i Bitlisî'nin *Mecnû'a-i Münşe'ât*'i Akkoyunlu, Karakoyunlu, Timurlu, Osmanlı ve Hint sultanlarının yanı sıra Ebu's-Su'ud Efendi gibi din adamları arasında

⁷⁶⁸ Özcan, "*İdrîs-i Bitlisî*", s. 487. Başaran, **a.g.t.**, s. 26. M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 299.

⁷⁶⁹ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 363.

⁷⁷⁰ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 363.

⁷⁷¹ Bitlisî'nin bu risalesini bir el yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi bölümünde 1888/7 numarada kayıtlıdır. Muhammed b. Bilâl bu eseri 952/1456 tarihinde nestalik yazı ile bu eseri de istinsah etmiştir. M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 363., Özcan, "*İdrîs-i Bitlisî*", s. 487.

⁷⁷² M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 363.

karşılıklı gönderilen mektupların sûretlerini topladığı eseridir. Bu mektupların bir kısmı, Bitlisî'nin oğlu Ebülfazl Mehmed Efendi'ye aittir. Ayrıca bu mecmuada, Ebülfazl'ın hazırladığı *Risâle-i Kudûmiyye* de bulunmaktadır.⁷⁷³

4.1.1.3.2.3. Heşt Bihîşt

Bitlisî, bu çalışmasını iki şekilde adlandırmıştır. Bu isimlerden birincisi Farsça adıyla *Heşt Bihîşt*'tir. İkincisi Arapça'dır ve üç şekilde isimlendirmiştir: *Kitâbu's-sıfâti's-semâniyye fi zikri'l-kayâşireti'l-Osmâniyye*, *Kitâbu's-sıfâti's-semâniyye fi aḥbâri'l-kayâşireti'l-Osmâniyye*, *Kitâbu's-sıfâti's-semâniyye fi zikri'l-hulefâ'i'l-Osmâniyye*.⁷⁷⁴ *Heşt Bihîşt*'in mukaddime ve hatime bölümlerinde, bu eseri kaleme alma sebebini belirtmiştir. Buna göre, II. Bâyezid, gayet açık bir üslupla herkesin beğeneceği bir Osmanlı hanedanı tarihi yazmasını emretmişti.⁷⁷⁵

Bitlisî, eserde oldukça ağır bir dil kullanmış, karışık ve uzun cümlelere yer vermiştir. *Heşt Bihîşt*'i edebî bir üslup ile yazmış, bolca şiirle süslemiştir.⁷⁷⁶ Kitabı 908/1502 yılında yazmaya başlamış ve otuz ayda bitirmeyi başarabilmiş, 911/1505(1506) yılında tamamlamıştır. Nitekim Bitlisî, *Heşt Bihîşt*'in mukaddime kısmında, 908/1502 yılında bu eseri yazmakla görevlendirildiğini ve eseri otuz ayda tamamladığını yazmıştır.⁷⁷⁷

"Sekiz Cennet" anlamına gelen *Heşt Bihîşt*, eserin kaleme alındığı tarihe kadar hüküm sürmüş olan Osmanlı Devleti'nin ilk sekiz pâdişahını ele almaktadır. Sekiz ayrı defterden (ketîbe/bihîşt) meydana gelmektedir. Her bir pâdişahın saltanat dönemine bir ketîbe ayırmıştır. Her kısımdan önce manzum bir mukaddime bulunmaktadır. Bu şekilde 912/1506 yılına kadar olan gelişmeleri kronolojik bir şekilde ele almıştır.⁷⁷⁸ "Hâtime" ya da "Zeyl"i ise hac vazifesini yerine getirirken Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkışı için 918/1512 yılında nazmederek, *Heşt Bihîşt*'in sonuna eklemiştir.⁷⁷⁹

Franz Babinger "*Osmanlı Tarihi için şimdiye kadar istifade edilmemiş bir hazinedir. Yakın bir zamanda, en iyi yazmalara göre yayımlanması, Türk tarihi*

⁷⁷³ Özcan, "*İdrîs-i Bitlîsi*", s. 487.

⁷⁷⁴ Başaran, **a.g.t.**, s. 41.

⁷⁷⁵ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 302.

⁷⁷⁶ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 305.

⁷⁷⁷ Başaran, **a.g.t.**, s. 42., M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 303.

⁷⁷⁸ Babinger, **a.g.e.**, s. 52.,

⁷⁷⁹ Başaran, **a.g.t.**, s. 43.

araştırmalarının çok çabukluk gerektiren bir ödevidir."⁷⁸⁰ ifadeleriyle *Heşt Bihişt*'in Osmanlı tarihine sağladığı katkıları vurgulamıştır. Ayrıca Akkoyunlu sarayında yetişen ve saray kâtibliği gibi önemli rütbelerde 20 yıl kadar hizmet vermiş olan Bitlisi, Akkoyunlu Dönemi tarihçiliğine de katkılar sağlamıştı. Onun eserlerinden *Risâle-i Bahâriyye/Rebî'u'l-ibrâr*, *Risâle-i Hazâniyye*, *Mecmû'a-i Münşe'ât* Akkoyunlu kültür dünyasının ürünlerindedir.

4.1.1.3.3. Diğer Eserleri⁷⁸¹

İdrîs-i Bitlisi'nin yukarıda incelenen eserlerinden başka, daha pek çok eseri mevcuttur. Bunlardan Farsça olanlar şunlardır: *Selîmnâme*, *Kanûn-ı Şâhenşâhî*, *Mir'âtü'l-Cemal*, *Mir'âtü'l-Uşşak*, *Tercüme-i Hayâtü'l-Hayevân*, *Hakku'l-mübîn fi Şerhi Hakki'l-Yakîn*, *Tercüme ve Tefsîr-i Hadîs-i Erba'în*, *Tercüme ve Nazm-ı Hadîs-i Erba'în*, *Tercüme-i Hadîs-i Erba'în*, *Münâzarâtü's-Savm ve'l-'id*, *Kasâ'id ve Münşe'ât ve Müraselât*, *Münâzara-i 'Işk bâ'Akl*, *Mecmu'a-ı Münşa'ât*, *Şerh-i Mesnevî-i Ma'nevî*, *Dîvan-ı Necmuddin Mes'ud* ve *Dîvân-ı Kâdi Safiyyuddin İsa*. Arapça eserleri ise *Risâletü'l-İbâ'an Mevakî'i'l-vebâ*, *Hâşiye 'alâ Tefsîr-i Beyzâvî*, *Risâle fi'n-Nefs*, *Şerhu Esrâri's-Savm min Şerh-i Esrâri'l-İbâdât*, *Şerhu'l-Hamriyye*, *Risale fi'l-Hilafe ve Adabi's-Selâtin ve Evdiyetü'l-Edviye*'dir. Türkçe eseri ise *Mecmuâtü'l-Münşeât*'tır. Bitlisi'nin sadece isimleri bilinen eserleri ise *Râfîzilere Reddiye*, *Şerh-i Manzume-i Gülşen-i Raz*, *Kenzü'l-Hafî fi Beyan-ı Makamati's-Sûfî*, *Şerh-i Hâşiye-i Tecrid*, *Risale Der İbâhat-ı Ağânî*, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, *Tuhfe-i Dergâh-ı Âli*, *Şerh-i Nehcu'l-Belâga*, *Ceride-i Asar* ve *Haride-i Ahvar*'dır. İstinsah ettiği eserler de *Risâletü's-Şemsiyye fi İlmi'l-hisâb*, *Risâletü't-Tezkire fi'l-Hey'e* ve *Risâletü'l-Esvâr fi'l-Mûsiki*'dir.

⁷⁸⁰ Babinger, **a.g.e.**, s. 54.

⁷⁸¹ İdrîs-i Bitlisi'nin diğer eserleri yazılırken şu çalışmalardan yararlanılmıştır: M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, ss. 299-301., Özcan, "*İdrîs-i Bitlisi*", ss. 487-488., Başaran, **a.g.t.**, ss. 26-35.

4.1.2. Coğrafya

4.1.2.1. İdrîs-i Bitlisî

4.1.2.1.1. Risâle-i Bahâriyye

Akkoyunlular Dönemi'nde coğrafya alanında İdrîs-i Bitlisî çalışmıştır. Bitlisî, *Rebi'u'l-ebrâr* adıyla da bilinen bu eserini, Farsça kaleme almıştır. Eseri, Sultan Yakub Bey'in hükümdarlık yıllarının sonlarında (1488-1490) yazmış ve ona takdim etmiştir. Bitlisî'nin bol şiirlerle süsleyerek yazdığı bu eser nesir türündedir.⁷⁸²

Kozmoloji alanında kaleme alınan bu eserin konusu, mevsimlerdir. Bitlisî eserinin giriş bölümünde "... *Bu risalenin adını Rebi'al-Ebrar koydum. Çünkü dört mevsim gibi dört bölümden meydana geldi. Birinci bölüm, dört unsurun meydana getirdiği âlemde mevsimlerin ortaya çıkmasının sebep ve illetlerinin açıklanması hakkında. İkinci bölüm, baharın diğer mevsimler üzerine fazileti. Üçüncü bölüm, tabiatlar ve eserler.*"⁷⁸³ şeklinde eserin içeriğine yönelik bilgiler sunmaktadır.

Eserde Sultan Yakub Bey hakkındaki tercümesi ise şu şekildedir:

"Lütuf ve ihsan dünyası olan Sultan Yakub'un adaletiyle cihan yeniden gençleşti.

İdris'e dünyayı fetheden şahın yürekte duacı olmak yeter."⁷⁸⁴

Bitlisî'nin astronomi ve riyâzî ilimlerden yararlanarak oluşturduğu bu eseri⁷⁸⁵ Akkoyunlularda eğitim ve bilim faaliyetlerine katkıda bulunmuştu.

4.2. Pozitif Bilimler

4.2.1. Matematik, Geometri, Astronomi ve Tıp

Akkoyunlular zamanında bilim çalışmalarının bir yönünü de matematik, geometri, astronomi ve tıp alanları oluşturmaktaydı. Akkoyunlular pozitif bilimlerin bu alanlarının önemini kavramışlar, bu alanlarda araştırma yapan bilim adamlarını koruyup kollamışlar, çalışmalarını gerçekleştirebilmeleri için onları desteklemişlerdi.

Akkoyunlular zamanında matematik alanında araştırma yapan bilim adamları medreselerde görevlendirilmişlerdi ve bu medrese eğitiminde büyük bir boşluğu

⁷⁸² Başaran, **a.g.t.**, s. 28., Özcan, "*İdrîs-i Bitlisî*", s. 487.

⁷⁸³ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 362.

⁷⁸⁴ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 362.

⁷⁸⁵ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 362.

doldurmuştu. Dönemin matematikçileri, sadece medreselerde müderris görevini yürütmemişler, aynı zamanda devletin kritik kademelerindeki maliye işlerinden de sorumlu olmuşlardı.

Akkoyunlular Dönemi'nde ilerlemelerin kaydedildiği alanlardan biri de astronomiydi. Akkoyunlular astronomi çalışmalarını ihmal etmemişler, bu alana ilişkin eğitimin üzerinde titizlikle durmuşlardı. Astronomi, medrese müfredatının ön önemli derslerindendi. Dersler teorik olarak işlenmekle kalmamış, talebelerin daha iyi anlamaları için kimi zaman bazı uygulamalara başvurulmuştu. Örneğin, Mardin'deki Sultan Kasım Medresesi'nin avlusundaki havuz bu dersin uygulama aşamasında kullanılmaktaydı.⁷⁸⁶

Akkoyunlu Dönemi geometri, matematik, astronomi ve tıp sahalarında araştırma yapan isimlerin başında çeşitli alanlarda pek çok eser veren Celâleddîn Devvânî gelmektedir.⁷⁸⁷ Ali Kuşçu, Mahmud Can, Hoca Şükrullah ve Şehzade İbrahim Bey Akkoyunlu Devri matematik ve astronomi sahasında araştırmalarıyla hizmet etmiş yüksek riyaziyatçıydılar.

4.2.1.1. Celâleddîn Devvânî

4.2.1.1.1. Ünmûzecü'l-'ulûm

Celâleddîn Devvânî'nin kaleme aldığı *Ünmûzecü'l-'ulûm* adlı eser, ansiklopedik bir nitelik taşımaktadır.⁷⁸⁸ Zira bu çalışmasında geometri, astronomi, mantık ve matematik gibi çeşitli bilim sahalarına ilişkin araştırmalar mevcuttur. Eser sadece adı geçen bilim dallarıyla ilgili bilgiler içermez aynı zamanda fıkıh, usûl-i hadis, kelâm, felsefe, tıp, tefsir alanlarıyla ilgili çalışmalarını da kapsamaktadır. Nitekim Devvânî'nin böylesine farklı ilim dallarına ilişkin bir "ilimler tasnifi" yapmadığı, kaleme aldığı bu eserin giriş bölümünden anlaşılmaktadır.⁷⁸⁹

Ünmûzecü'l-'ulûm'un giriş bölümü şu şekildedir:

"Bu risalede farklı ilim dallarından konular seçtim ve buna hadis ve fıkıh usulünün ve mukareneli fikhi konulardan bazılarını

⁷⁸⁶ Mardin Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, **Mardin İli 2011 Yılı Çevre Durum Raporu**, Mardin, 2011, s. 69.

⁷⁸⁷ Pourjavady, **a.g.e.**, p. 14.

⁷⁸⁸ Newman, "*Davânî, Jalâl-al-Dîn Mohammed*", p. 132.

⁷⁸⁹ A. Kürşat Turgut, "*Devvânî ve Enmûzecü'l-'Ulûm Adlı Eseri*", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl 18, Sayı 59, EKEV Yayınevi, Erzurum, (Bahar 2014), ss. 450-453.

*değerlendirmekle başladım. Sonra onları Usûlü'd-din alanında 'âlemin sonradan yaratılması (hudûsü) meselesi' takip etti. Arkasından diğer bilim dallarının, 'tıp', 'geometri' ve 'astronomi' gibi konularından bazısından bahsettim. Bu konuları ele alırken, eski ve yeni ulemanın izlediği yol üzere, eğitim-öğretimin kurallarının gerektirdiği üzere, kolaydan zora doğru tetrici bir yöntem takip ettim."*⁷⁹⁰

Eserin giriş bölümü incelendiğinde Devvânî'nin, Akkoyunlu medreselerinde tedris edilen pozitif bilimlere ve dinî ilimlere ait çeşitli alanların nasıl öğretilceğine ilişkin bir yöntem belirttiği görülmektedir. Kendisi de bir müderris olan Devvânî, önceki âlimler ile çağdaşı olan âlimlerin takip ettikleri eğitim-öğretim yöntemini göz önünde bulundurmuş, eski ve yeni yöntemlerin benzerliklerini ve farklılıklarını karşılaştırarak Akkoyunlu medreselerindeki talebelerin ilim ve terbiyesi için daha faydalı bir usûl uygulamak için uğraşmıştır. Öğrenilmesi kolay olandan başlayıp aşamalı olarak zor meselelere doğru giden bir usûlü tercih etmiştir. Nitekim medreselerdeki talebelerin ilim ve terbiye derecesi, günümüzdeki zaman esaslı sınıf geçme yönteminin tersine, tedris edilen Kur'ân ilmine ve Arap diline ilişkin kitapların belirlenen bir sıraya göre okutulmasıyla belirlenmekteydi. Talebe, icra edilen her dersin kitabını bitirdiğinde zorluk derecesi biraz daha artan bir sonraki kitaba geçebilirdi. Sadece okutulan bu eserlerin zorluk dereceleri değil aynı zamanda ele alınan konuların, tartışılan meselelerin zorluk dereceleri de kolaydan zora doğru gitmekteydi. Netice itibarıyla eğitimci ve bilim adamı kimliğiyle Devvânî, bu ayrıntıların farkına varabilmiş ve Akkoyunlu İmparatorluğu'nun İran'ın güneyinde inşa ettirdiği Medrese-i Sekh ile Mevlana Muhiyiddîn Medresesi gibi kurumlarda bunları başarıyla uygulamıştır.

4.2.1.1.1.1. Astronomi (Hey'et)

Celâleddîn Devvânî, *Ünmûzecü'l-'ulûm* adlı eserinde astronomi (hey'et) bilimiyle ilgili kendinden önceki bazı araştırmacıların Ay'ın yörüngesi ve çapıyla ilgili bulup ortaya çıkardığı veriler hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Ayrıca kendinden önceki araştırmacıların yanlış değerlendirmelerine ve tespitlerine karşılık olarak kendisi de onlara cevaplar mahiyetinde yorumlar yapmıştır.⁷⁹¹

⁷⁹⁰ A. Kürşat Turgut, **a.g.m.**, s. 449.

⁷⁹¹ A. Kürşat Turgut, **a.g.m.**, s. 452.

4.2.1.1.1.2. Geometri (Hendese)

Devvânî, geometrinin kurucusu olarak kabul edilen Öklid'in kaleme aldığı *Kitâbu'l-usûl* isimindeki eserine, daire ve dairenin çaplarıyla ilgili ispatlara gönderme yaparak bu ilme yönelik düşüncelerini ifade etmiştir. Devvânî bu hususta daireyle ilgili dik açı, tanjant çizgisi, hareket ve tafra gibi kavramları kullanmıştır. Devvânî özellikle dik açı konusunda oldukça ayrıntılı bilgilere de yer vermiştir.⁷⁹²

4.2.1.1.1.3. Matematik (Riyaziye)

Devvânî'nin *Ünmûzecü'l-'ulûm*'unda ele aldığı ilimlere bakıldığında en fazla yeri usûlu'd-dîn ilminin aldığı görülmektedir. Usûlu'd-dîn ilminin ardından en çok matematiğin aritmetik alanına yer ayrılmıştır. Devvânî, aritmetik ilminde özellikle tam sayı konusu üzerinde durmuştur. Bunun yanında aritmetik meseleler üzerine temellendirilen konular için ise bu esere ek olarak kaleme aldığı kısımda Devvânî; bazı ârif ve filozofların (hükemâ-i ilâhiyyûn) sayılara ilişkin görüşlerine yer vermiştir. Ârif ve filozofların bir kısmı, bazı sayılar için "seven" ve "sevilen" sayılar biçiminde ifadeler kullanmıştır. Devvânî, bazı muhakkik âlimlerin "sayıların basamakları" ile "âlemlerin basamakları" arasında bir uyum olduğunu ifade ettiğini nakletmiştir. Dahası bu ârif ve filozoflardan bazılarının; söz gelimi dokuz sayısının Hz. Âdem'i, beş sayısının ise Hz. Havva'yı gösterdiğini ileri sürdüklerini ifade etmiştir. Ancak Devvânî ileri sürülen bu iddialara temkinle yaklaşmıştır.⁷⁹³

4.2.2.2. Mahmud Can Deylemî

Akkoyunlu Dönemi matematikçisi Mahmud Cân Deylemî, Kazvinlidir. Kaynaklarda adına "Mahmud Can" ve "Şerefüddîn Mahmud Cân-ı Deylemî" olarak da rastlanılan bu bilim adamı, Akkoyunlu sarayı tarafından himâye edilerek onun rahat çalışabileceği bir ortam oluşturulmuştur. Kendisini matematik biliminde geliştiren Deylemî yüksek bir riyaziyatçıdır.⁷⁹⁴ Ayrıca Uzun Hasan Bey ile Sultan Yakub Bey dönemlerinde Akkoyunlu Devleti'nin malî işlerinden sorumlu olmuştur.⁷⁹⁵

⁷⁹² A. Kürşat Turgut, **a.g.m.**, s. 452.

⁷⁹³ A. Kürşat Turgut, **a.g.m.**, s. 453.

⁷⁹⁴ Kâzım Paydaş, *"Akkoyunlular Devlet Teşkilatı"*, **Türkler**, C.7, Ankara, 2002, s. 318., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 225., Erşahin, **a.g.e.**, s. 231.

⁷⁹⁵ Woods, **a.g.e.**, s. 253., Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 279.

4.2.2.3. Hoca Şükrullah

Akkoyunlular zamanının önde gelen isimlerinden biri de Hoca Şükrullah'tır. Şükrullah'ın uzman olduğu bilim sahası matematikti. Hoca Şükrullah sadece bir eğitici ve bilim adamı değildi, aynı zamanda yöneticiydi. Uzun Hasan Bey Dönemi'nde günümüzün "Maliye Bakanı"na denk gelen "Müstevfi-i Memâlik" olarak görevlendirilmiştir. Şükrullah, Büyük Dîvân'a bağlı olan İstifa (mâliye) dîvânının başında bulunmuş, bu işlerin başarılı bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır.⁷⁹⁶

4.2.2.4. Şehzade İbrahim Bey

Şehzade İbrahim Bey, Akkoyunlu sultanı Cihângir Bey'in oğludur. Akkoyunlu sarayında yetişen Şehzade, iyi bir eğitim görmüştür. Âlim bir şahsiyet olan Şehzade kendisini özellikle matematik ve astronomi alanlarında geliştirmiştir.⁷⁹⁷

4.2.2. Metalürji

İnsanlar çok eski devirlerden beri madenlerle ilgilenmişler ve araştırmalar yapmışlardır. Jeolojiye ilişkin sorunlar ilk kez Aristoteles'in *Meteorologica* (Meteoroloji) adlı yapıtında tartışılmıştır.⁷⁹⁸ Roma Dönemi'nde düşünürlerden Plinius (m.s.23-79) tarafından ele alınırken Eski Yunan'da Theophrastos, *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi) (m.s.77) adlı eserini kaleme almıştı. Theophrastos'un *De Lapidibus* (Taşlar Üzerine) isimli eseri, bilim tarihçileri tarafından maden cevherlerini konu edinen ilk inceleme sayılmaktadır.⁷⁹⁹

İslâm dünyasında da maden biliminin serencamı oldukça parlaktı. İslâm âlimleri 8. yüzyıldan beri, taşlar ve metaller konusunda daha önce yazılmış olan bilimsel eserleri kendi dillerine tercüme ederek kullanmışlardır. Nitekim bu âlimler Yunan, İran ve Hint medeniyetleriyle etkileşim içinde oldukları süreçte Sokatos, Xeuskates, Bolos Demokritos, Trallesli Alexandrios, Dioscorides, Galenos ve Tyanalı Apollonios gibi Yunanlı bilimciler ve düşünürlerden büyük ölçüde faydalanmışlardır.⁸⁰⁰ İslâm dünyasında metallerin ve taşların büyüsel özelliklerinin

⁷⁹⁶ Hinz, **a.g.e.**, s. 88., Erdem-Paydaş, **a.g.e.**, s. 186.

⁷⁹⁷ Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...**, s. 274.

⁷⁹⁸ Remzi Demir-Mutlu Kılıç, "*Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme*", **OTAM DER.**, S.14, Ankara, 2003, s. 2.

⁷⁹⁹ Demir – Kılıç, "*Cevâhîrnâmeler ...*," ss. 3-4

⁸⁰⁰ Demir – Kılıç, "*Cevâhîrnâmeler ...*," s. 8.

anlatıldığı *Kitâb el-Ahcâr* (Taşlar) ile *Kitâb Sırr el-Esrar* (Gizlerin Gizi) ön plana çıkmaktadır.⁸⁰¹ 9. yüzyılda yaşamış ünlü Mu'tezile kalamcısı Ebû Osman el-Câhiz'in ziynet eşyası, mücevherler ve itriyat gibi kıymetli ticarî malların yapımı ve alım-satımı konularını incelediği *Kitâb el-Tebassur bi'l-Ticâre* (Ticâret Üzerine Düşünceler)'si önemlidir.⁸⁰² Kindî'nin, *Risâle fî Envâ' el-Cevâhir el-Semîne ve Gayrihâ* (Değerli ve Değersiz Taşların Türleri Hakkında Risale) ile *Risâle fî Envâ' el-Hicâre ve el-Cevâhir* (Taşların ve Değerli Taşların Türleri Hakkında Risale) başlıklı eserleri kıymetli taşlarla ilgili çalışmalarıdır. Keza onun *Risâle fî Envâ' el-Suyûf el-Hadîd* (Demir Kılıçların Çeşitleri Üzerine) metalürji ve kılıç yapma sanatıyla ilgili yazılmış ilk Arapça eseridir.⁸⁰³ Daha sonra İhvânü's-Sâfa *el-Resâ'il* (Risaleler)'i, Dîneverî *Hukka el-Cevâhir fî el-Mefâhir* (Övünülecek Cevherler Kutusu)'i, Temîmî *Kitâb el-Mürşid*'i ve Râzî simya ile ilgili çalışmalarını topladığı *Sırr el-Esrâr* (Secretum Secretarum)'ı yazmıştır.⁸⁰⁴ Bîrûnî de bu konuyla ilgilenmiştir. *Kitâb el-Cemâir fî Ma'rife el-Cevâhir* (Cevherlerin Bilgisi Hakkında Bilginlerin Kitabı) adlı eserini 1043 yılında Gazneli hükümdarı Sultan Mevdûd'a sunmuştur. Eserde metallerin ve taşların detaylı tasvirlerini ve özgül ağırlıklarını vermiştir. Bîrûnî'nin bu eseri Ortaçağ İslâm Dünyası'nda maden bilimiyle ilgili yazılmış en iyi eser olarak kabul edilmektedir.⁸⁰⁵ Ortaçağ İslâm Dünyası'nın en büyük bilginlerinden ve düşünürlerinden olan İbn Sînâ, Aristoteles'in bütün eserleri üzerine genel bir yorum yazmaya girişmiş ve sonuçta *Kitâb el-Şifâ'* isimli muhteşem eserini yazmıştır.⁸⁰⁶

Nasîrüddîn-i Tûsî (1201-1274), *Tansûhnâme-i İlhânî*'yi cevâhîrnâme türünde yazmıştır. Sultan Hülâgü Han'a takdim ettiği bu eseri, kendinden sonraki İslâm cevherîleri tarafından yaygın şekilde kullanılmıştır. Ayrıca Kazvînî'nin *Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât* adlı eseriyle İlhanlılar ve Selçuklular için ciddi önemi hâiz olan Müstevfî'nin *Nüzhe el Kulûb* (Kalblerin Neşesi)'un ilk bölümünde madenlerle ilgili bilgilere yer vermiştir.⁸⁰⁷

⁸⁰¹ Demir – Kılıç, "Cevâhîrnâmeler ...," s. 8

⁸⁰² Demir – Kılıç, "Cevâhîrnâmeler ...," ss. 8-9

⁸⁰³ Demir – Kılıç, "Cevâhîrnâmeler ...," s. 9

⁸⁰⁴ Demir – Kılıç, "Cevâhîrnâmeler ...," s. 10

⁸⁰⁵ Demir – Kılıç, "Cevâhîrnâmeler ...," s. 11

⁸⁰⁶ Demir – Kılıç, "Cevâhîrnâmeler ...," s. 14

⁸⁰⁷ Demir – Kılıç, "Cevâhîrnâmeler ve ...," ss. 18-19., Abdülkerim Özyayın, "Hamdullah el-Müstevfî", TDVİA., C.15, TDVY., İstanbul, 1997, ss. 454-455.

Genel hatlarıyla tarihi seyrinin verildiği metalürji alanına ilişkin kayda değer bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar Akkoyunlular zamanında da devam ettirilmişti. Osmanlılar Dönemi'nde madenler ile taşlar üzerine yapılan araştırmalar ve kaleme alınan cevâhîrâmeler için ön ayak olan Muhammed ibn Mansûr el-Şîrâzî'nin metalürji sahasındaki isimdir.

4.2.2.1. Muhammed ibn Mansûr el-Şîrâzî

Muhammed ibn Mansûr el-Şîrâzî, XV. yüzyılda yaşamıştı. Bilim adamı olmasının yanında bir âlimdi. Madenler hakkındaki çalışmasını Akkoyunlu sarayında gerçekleştirmişti. Uzun Hasan Bey, el-Şîrâzî'nin çalışmaları sırasında ona yardımcı olmuştu.⁸⁰⁸

4.2.2.1.1. Cevâhîrâmeme

Muhammed ibn Mansûr el-Şîrâzî, Uzun Hasan Bey'in ricası üzerine onun yardımıyla *Cevâhîrâmeme* adlı eserini kaleme almıştır.⁸⁰⁹ Eserde 20 tane kıymetli madeni incelemiştir. Bu madenlerin bileşimleri ve nitelikleri, bunların hangi alanlarda nasıl kullanıldığına dair bilgilere yer vermiştir.⁸¹⁰ Osmanlı Dönemi'nin saray hekimi olan Şifâ'î Şaban Efendi, 1699 yılında *Şifâ'îyye* adlı eserinde dağ keçisi ve yılan gibi hayvanlardaki panzehir özellikli taşlarla ilgili oldukça ayrıntılı çalışmasında Mansûr el-Şîrâzî'nin de eserinden faydalanmıştı. Mansûr el-Şîrâzî'nin yilandaki panzehir özellikli taşlara yönelik yazdığı eserinde, Şifâ'î Şaban Efendi şöyle bilgi vermektedir:

"Huzzâk-ı cevheriyândan Muhammed bin Mansûr mülûkdan Sultân Halîl bin Hasan Bahâdır Han nâmına te'lif eylediği Cevâhîrâmeme-i Latîfi'nde pâdzehr-i hâlis-i hayvânî sarı yâhûd sufrete mâ'il ağber olur ve üzerinde küçük noktalar görünür ve tabakâtı yufka ve vezni hafif ve yumşak olur, sehlü'l-inkisârdır ve bir şey'e sürülse mahkûkî tâze süd gibi beyâz veyâhûd süde şebîh olur. Ve ba'zı pâdzehr⁸¹¹ levnde siyâha mâ'il ve ba'zısı kırmızı ve yeşil dahi olur; yeşil olanı pazı renginde olsa gayet makbûldur. Andan sonra beyâza mâ'il olan sarısı makbûldür, hattâ sarı olan pâdzehrin ta'mı acı olur dimişler. Ve ol hayvân tevâbi'-i memalik-i Şiraz-ı Şebânkâre vilâyetinde çok olur ol

⁸⁰⁸ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...*, s. 225.

⁸⁰⁹ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...*, s. 225.

⁸¹⁰ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu...*, s. 225.,

⁸¹¹ "Pâd" ile "zehr" lafızlarından meydana gelen "Pâdzehr", Farsça bir kelimedir. Pâd, zararı defedip fesadı düzelter nesneye denilmektedir. Bundan dolayı ruh ve bedeni koruyup zehirlerin zararlarını uzaklaştıran, defeden üzüntülerin, acıların olumsuz ve kötü tesirlerini düzelter şeylere "pâdzehr" adı verilmiştir. (Şifâ'î Şaban Efendi'nin *Şifâ'îyye* adlı eserinin ön sözündeki açıklamadan faydalanılarak yazılmıştır.) bkz. Muhittin Eliaçık, "*Şifâ'îyye Adlı Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar*", *İdil Dergisi*, C.1, S.5, 2012, s. 11.

diyârın sayyâdları anları avlarlar ve tahsîl itdikleri pâdzehri cihet-i ma'âşlarına sarf iderler. Ol hayvân diyâr-ı mezkûrda kesret üzere bulunduğu ahâlî-i 'Irâk u 'Arab u 'Acemin ma'ûmlarıdır, Horasan nevâhîsinde dahi bulunur dimişler."⁸¹²

Şifâ'î Şaban Efendi'nin Mansûr el-Şîrâzî'nin eserinden yararlandığı panzehir özellikli taşlarla ilgili bilgiler sunan bu alıntı günümüz Türkçesi ile şu şekildedir:

"Cevher ustalarından Muhammed bin Mansûr'un Sultân Halil bin Hasan Bahadır Han adına yazdığı Cevâhîrnâme-i Latîf'te halis hayvanî panzehir, sarı veya sarıya çalar boz olur, üzerinde küçük noktalar görünür, ince tabakalı, hafif ve yumuşak olur, kırılğan olup bir şeye sürülse sürüldüğü yer taze süt gibi beyaz veya süte benzer olur. Bazı panzehir renkte siyaha çalar, bazıları da kırmızı ve yeşil olur; yeşil olanı pazı renginde olursa çok makbul olup, ondan sonra beyaza çalan sarısı iyidir; hatta sarı olan panzehrin tadı acı olur denilir. O hayvan Şiraz-ı Şebânkâre vilâyetinde çok olup o diyarın avcıları onları avlayıp elde ettikleri panzehiri yaşamları için harcarlar. Bu hayvanın o diyarda çok bulunduğu Irak, Arap ve Acem ahalisinin malumu olup, Horasan bölgesinde de bulunduğu söylenmiştir."⁸¹³

Mansûr el-Şîrâzî'nin bu eseri, Osmanlı pâdişahı II. Murad Dönemi (1421-1451)'nde Türkçe'ye çevrilmişti. Süleymaniye Kütüphanesinde mevcut olan bir nüshasında bu yapıtın adı *Kitâb-ı Cevhernâme* olarak yazılmıştır. Mansûr el-Şîrâzî'nin bu yapıtı, bir mukaddime ile iki tane makaleden meydana gelmektedir. Bu eserin ilk makalesinde (sırayla) inci, yakut, zümrüt, zebercet, elmas, 'aynü'l-hirr, lâ'l, firûze, pâdzehr ve diğer hayvanî taşlar, akik, yakuta benzeyen taşlar, cez', mıknatıs, senbâde, dehene, lâciverd, mercan, yeşb, billur ve cemest ele alınmıştır. İkinci makalede ise yedi filiz işlenmiştir.⁸¹⁴

Mansûr el-Şîrâzî'nin bu eserini daha sonra Osmanlı cevherîleri kullanmıştır. Söz gelimi Osmanlı Dönemi'nde Yahyâ ibn Muhammed el-Gaffârî, 1511 yılında Şehzade Korkud'un yanında bulunan Piyâle Bey'in ricası üzerine *Yâkût fî Cevher el-Cevâhir el-Ma'adin* adlı eseri yazmıştı. Gaffârî bu eserini yazarken Nasîrüddîn Tûsî'nin *Tansûhnâme-i İlhânî* adındaki kitabı ile Mansûr el-Şîrâzî'nin *Cevâhîrnâme* adlı eserinden yararlanmıştı.⁸¹⁵

⁸¹² Eliaçık, **a.g.m.**, s. 14.

⁸¹³ Eliaçık, **a.g.m.**, s. 24.

⁸¹⁴ Cevat İzgi, **Osmanlı Medreselerinde İlim: Tabii İlimler**, İz Yayıncılık, C.2, İstanbul, 1997, s. 206., Eliaçık, **a.g.m.**, s. 19.

⁸¹⁵ Eliaçık, **a.g.m.**, s. 28.

Mansûr el-Şîrâzî'nin *Cevahirnâme*'sinin metalürji alanında yazılmış ilk eserlerden olduğu bildirilmektedir.⁸¹⁶ Ayrıca onun bu kitabını önemli kılan bir diğer husus ise mücevherlerin bu kıymetli madenlerden imal edilmesi ve bu madenlerin hastalıkların tedavi edilmesinde de kullanılmasıdır. Cevherlerin bu yönünün farkına varan Akkoyunlular da bilinçli olarak bu alanda çalışan Mansûr el-Şîrâzî'nin çalışmasını desteklemişlerdi.

⁸¹⁶ Erdem–Mustafa, "*Akkoyunlular: Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı*", s. 880.

BEŞİNCİ BÖLÜM:

DİNÎ İLİMLER

5. DİN ADAMLARI VE ÇALIŞMALARI

5.1. Dinî İlimler

Akkoyunlu hükümdarlar dine gereken önemi göstermiş; din bilginlerini, şeyhülislamı, âlimleri daima koruyup kollamıştı. Özellikle Uzun Hasan Bey bu hususlarla yakından ilgilenmişti. Her cuma geceleri Tebriz'in ilim-irfan sahibi kişilerini sarayına davet ederek bilimsel tartışmalar gerçekleştirmekteydi. Saray'da himâye ettikleri din adamlarının büyük bölümü; hadis, kelim, fıkıh, tefsir, ahlak, felsefe, mantık gibi dinî ilimler sahasında eser veren şahsiyetlerdi.⁸¹⁷ Bu kişiler aynı zamanda müderrisler. Dolayısıyla Akkoyunlular Devri'nde pek çok eserin kaleme alındığı sahalardan biri de dinî ilimler olmuştur.

5.1.1. Emîr Sadrüddîn Mehmed el-Hüseynî

Hz. Muhammed'in soyundan gelen Emîr Sadrüddîn Mehmed el-Hüseynî, Uzun Hasan Bey ile Yakub Bey dönemlerinin Şiraz âlimlerindendi. Gençlik yıllarında devrin önde gelen âlimlerinden olan Mevlânâ Kıvamüddîn Gülbâri'den dersler almıştır. Gülbâri'den aldığı bu dersleri oldukça kısa sürede kavramış, dinî ilimlerde hayli ileri seviyeye gelmiştir. Kendisi de bir müderris olan Emîr Sadrüddîn Mehmed, eğitimini tamamlamasının ardından memleketi Şiraz'da büyük bir medrese inşa ettirerek talebelerin eğitimi ve çeşitli ilim dallarının öğretimi için her gün burada ders vermekteydi. Nitekim Emîr Sadrüddîn Mehmed'in kendi adıyla inşa ettirdiği bu medrese, Akkoyunlu ülkesinde güney eyaletlerin en büyük ve en önemli medreselerindendi. Medrese, bünyesinde okutulan ilimlerin çeşitliliği ve eğitim gören talebelerin sayıca fazla olmasından dolayı Akkoyunluların önde gelen eğitim kurumlarından idi.⁸¹⁸ Kurum, maddî yönden de oldukça güçlüydü. Çünkü medresenin, Fars eyaletinin 50 köyünden oluşan bir vakfı vardı. Vakfın yıllık geliri hemen hemen 242.00 dinara kadar çıkıyordu ve bunlar Akkoyunlu Devleti tarafından vergiden muaf tutulmuşlardı.⁸¹⁹

⁸¹⁷ Gülşenî, **a.g.e.**, s. 51.

⁸¹⁸ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625.

⁸¹⁹ Sakaoglu, "Uzun Hasan, Sultan Yakub ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi", s. 383.

Emîr Gıyaseddin Mansur'un en büyük oğlu olan Emîr Sadrüddîn Mehmed, Akkoyunlular zamanının hem müspet bilimlerinde hem de dinî ilimlerinde kendini geliştirmişti. Bu âlimin eserleri arasında kelim ve felsefeyle ilgili *Risâle-i Tahkîk-ı İlm-i İsbât-ı Vâcib* bulunmaktadır. Medresede verilen temel derslerden kelamla ilgili yazdığı *Hâşiye-i Tecrid* adlı eseri vardır. Bu eser, dinî inançları aklî deliller getirerek kanıtlamaya, dinî konularda insan aklının ve ruhunun içine düşebileceği kuşkulardan kurtarmaya yönelik çalışmaların gerçekleştirildiği bilim alanında okutulurdu. Emîr Sadrüddîn Mehmed, âlimlerin yüzyıllarca böylesine hassasiyetle çalıştıkları bu ilim sahasında ihtisas yapmıştı. Diğer eseri, kendi yaptırdığı medresede okutulan mantık ilmine yönelik *Hâşiye-i Şemsiyye*'dir. *Hâşiye-i Mutâli* de mantık ilmiyle ilgili onun diğer eseridir.⁸²⁰

Emîr Sadrüddîn Mehmed, Akkoyunlu toplumunun ve devlet adamlarının saygı duyduğu zâttı.⁸²¹ Sultan Yakub Bey'in 1490 yılında vefat etmesinin ardından kısa süre sonra ölmüştür. Emîr Sadrüddîn Mehmed'in yetiştirdiği en parlak talebelerinden biri de kendi oğlu Gıyasuddin Mansur'du. Matematik, felsefe ve diğer aklî ilimlerde kendini ispatlamış olan Gıyasuddin Mansur da babasının inşa ettirdiği bu medresede müderris olmuş ve birçok talebe yetiştirmişti. Böylelikle hem Emîr Sadrüddîn Mehmed hem de oğlu Gıyasuddin Mansur, Akkoyunlu medreselerinde eğitim faaliyetlerine ve bilimsel çalışmalara katkıda bulunmuştu.

5.1.2. Mevlânâ Şerefüddîn Şifengî

Akkoyunlu devrinin büyük bilginlerinden olan Mevlânâ Şerefüddîn Şifengî, iyi tahsil görmüştü. Dönemin ileri gelen müderrislerinden olan Mevlânâ Muhyiddin ile Mevlânâ Kıvamüddîn Gülbari'den dersler almıştı. Tez zamanda dinî ilimlerde erişkinliğe ulaşarak hem bir din adamı hem de bir tarihçi olmuştu.⁸²²

Şifengî, fetvalar vermiş ve bu fetvalarda dürüst, tarafsız davranabilmeyi kendisine ilke edinmiş, gerçekten de âdil bir din adamı olarak bunu başarabilmişti. Şifengî, vaazlar da vermişti. Kur'ân-ı Kerim'deki ayetlerde bulunan mucizelerin tefsirini yapmıştı. XV. yüzyılda bu vazifeleri yürütmüş olan Şifengî, 1501 yılında

⁸²⁰ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625.

⁸²¹ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625.

⁸²² Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625.

Hürmüz'de ölmüştü. Şifengî, isimleri Mevlânâ Mürşidüddîn Abdullah ve Mevlânâ Sadruddîn Muhammed olan geride iki erkek evlat bırakmıştı.⁸²³

Şifengî, iyi bir eğitimci olarak kendi çocuklarını çok iyi yetiştirmişti. Mevlânâ Mürşidüddîn Abdullah, babası Şifengî öldükten sonra kendisini geliştirmek için Şiraz'dan ayrılarak Herat'a gitmişti. Timurlu sultanı Hüseyin Mirza'nın hükümdarlık yıllarının sonlarında İhlasiyye Medresesi'nde kendine yer edinmişti. Burada Ali Şîr Nevâî'nin yanında tekâmül ederek kısa sürede Timurlu âlimlerinden olmuştu.⁸²⁴

Şifengî'nin Kur'ân ayetlerini tefsir ettiği *Tefsir-i Âyet-i Ahkâm-ı Kur'ân* ile yaptığı şerhler olan *Şerh-i Muharrer* ve *Şerh-i Erşad* isimli kitapları vardır. Bir de *Tabsir-i Şâfi'yye* isimli hâşiyesi vardır.⁸²⁵

5.1.3. Mevlânâ İmadüddîn Ebû Zeyd

Celâleddîn Devvânî'nin yaşadığı dönemin bilginlerinden biri de Mevlânâ İmadüddîn Ebû Zeyd'di. Çok bilgili bir âlim olan Mevlânâ İmadüddîn'in bütün yaşamı Şiraz'da geçmiş, çalışmalarını bu şehirde yapmıştı. Sultan Yakub Bey'in saltanatı sırasında vefat etmiş, memleketi Şiraz'da defnedilmişti.⁸²⁶

5.1.4. Mevlânâ Ali Ferme

Mevlânâ Ali Ferme, İsfahanlı'dır. Uzun Hasan Bey'in ilim meclislerinin daimi katılımcılarından. Uzun Hasan Bey ile Mevlânâ Ali Ferme'nin katıldıkları bu ilmî sohbetler esnasında aralarında geçen ilginç bir konuşma vardır. Sultan'ın sarayında tertiplenen bu toplantılarda konuşulanları herkes doğru bulmuş, lakin Mevlâna Ali Ferme sürekli onlardan farklı düşünürmüş ve muhalif olurmuş. Ferme, bir defasında okunan bu şeylerin uydurma ve düzensiz sözlerden ibaret olduğunu hiç çekinmeden ifade etmiş ve oradaki herkes de buna şaşırılmıştı. Bunun üzerine de Uzun Hasan Bey, Ferme'ye "*Sen deli misin?*" diye sorunca Ferme de deli olmadığını ifade ettikten sonra "*Beni din gayreti böyle konuşturur. Burada hazır olanların hepsi de benim haklı olduğumu bilirlir. Sizi memnun etmek için doğruyu söylemezler. Onlarca hoş görünmek mülâhazası hakikatten üstündür.*" der. Ferme'nin bu açıklaması üzerine

⁸²³ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 626.

⁸²⁴ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 626.

⁸²⁵ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625.

⁸²⁶ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 625., Erşahin, **a.g.e.**, s. 231., Sakaoğlu, "*Uzun Hasan, Sultan Yakub ve Şah İsmail Dönemlerinin Aydınlar Zümresi*", s. 384.

Uzun Hasan Bey huzurundaki meclise dönerek Ferme'nin bu açıklamasının doğru olup olmadığını sorar. Tüm âlimler de "*Evet doğrudur.*" derler ve eklerler "*Mevlâna, nezaketsizce konuşmuş olmakla beraber Kur'ân ve diğer din kitapları Arapça yazılmış olduğundan iyice Arapça bilinmeden bunların içinden çıkmanın kolay olmadığını, aksi takdirde dine aykırı hükümler vermek tehlikesi başgöstereceğinin anlatmıştır.*" derler. Âlimlerin böyle açıklamalarından sonra Uzun Hasan Bey de kendi düşüncesinde ısrar etmemiş, hatta su isteyerek herkesin yanında yazdıklarını sildirmişti.⁸²⁷

5.1.5. Seyyid Necmeddîn Abdulğaffâr Tabâtabâî

Seyyid Necmeddîn Abdulğaffâr Tabâtabâî, Akkoyunlu Hanedanlığı'na yakından bağlı bir din adamıydı. Tabâtabâî, Uzun Hasan Bey'in şehzadeligi zamanında onunla Diyarbakır'da tanışmıştı. Tabâtabâî, Uzun Hasan Bey'in 872/1467 yılından önce Azerbaycan, Fars ve Bağdat'ı ilhak edeceğini müjdelemişti. Uzun Hasan Bey de bu yerleri ele geçirdikten sonra Tabâtabâî'nin sezislerinin doğru çıkmasından dolayı onu Akkoyunlu başkenti Tebriz'e "şeyhülislam" olarak tayin etmişti.⁸²⁸ Ayrıca fetihten kısa bir zaman önce Azerbaycan'ın ileri gelen bazı şeyh ve dervişlerinin Uzun Hasan Bey'i Tebriz tahtına oturtmak için bir araya geldiklerini de öngörmüştü.⁸²⁹

5.1.6. Baba Abdurrahman Şâmî

XV. yüzyılda Karakoyunlular ve Akkoyunlular dönemlerinde yaşamış şeyhti. Akkoyunlu hükümdarları; toplumdan haberdar olup onları daha iyi idare edebilmek için çoğu zaman halkın itibar ettiği dini liderlerle iyi ilişkiler içinde olmuştu. Abdurrahman Şâmî de böyle bir şeyhti. Çünkü Akkoyunlular, ona Karakoyunlular'dan kalma "Devlethâne-yi Tâcu'l-Ârifin"i tahsis etmişti. Şâmî de "Helalhâne" adını verdiği bu yerde düzenli din törenler yapmış ve burayı yaklaşık olarak beşyüz yatılı müride ve fakire yemek dağıtılan bir dergâh haline getirmişti. Bu faaliyetleriyle sadece halk nezdinde değil Uzun Hasan Bey'in yanında da itibarı yüksekti. Öyle ki sarayda Uzun Hasan Bey ile birlikte yiyip içebilecek kadar onun sevgisine ve teveccühüne mazhar olmuştu. Abdürrahman Şâmî'nin vefat etmesinin ardından onun Akkoyunlu sarayındaki yerini daha ılımlı Halveti dervişleri olan Dede Ömer Ruşenî ile Şeyh

⁸²⁷ Hinz, **a.g.e.**, s. 104.

⁸²⁸ Algar, **a.g.e.**, s. 254.

⁸²⁹ Erşahin, **a.g.e.**, s. 160.

İbrahim Gülşenî almışlardı. Bu faaliyetleriyle Şâmî, XV. yüzyılda topluma yön vermiş, devletin halkı yönetmesinde sultanlara yardım etmişti.⁸³⁰

5.1.7. Mîr Sirâceddîn Abdulvehhâb Hemedânî

Mîr Sirâceddîn Abdulvehhâb Hemedânî, Seyyid Necmeddîn Abdulğaffâr Tabâtabâî'nin oğludur. Abdulvehhâb Hemedânî, babası Tabâtabâî'nin iyi bilindiği Semerkand'da dünyaya gelmiş ve büyümüşü. Bu şehirde Ubeydullah Ahrâr'a intisap etmişti. Babasının vefatından sonra Tebriz'e gelmiş, ileri seviyede ilme sahip olduğu için şeyhülislamlık vazifesine layık görülmüştü. Akkoyunlu Devleti'nin egemenliği sona erene dek bu dinî görevi yürütmüştü.⁸³¹ Akkoyunluların yıkılışından sonra Şah İsmail'in himâyesine girmek istememiş, Tebriz'den Herat'a gitmiş ve burada memnuniyetle karşılanmıştı. Ne var ki Timurlu Hüseyin Baykara'nın 1506 yılında vefat etmesinin ardından tekrar Tebriz'e emniyetli bir şekilde dönebileceğine dair Şah İsmail'e bir mektup göndermiş, Şah da onun bu mektubuna olumlu yanıt verince şehri Özbek Muhammed Şeybânî'nin almasından hemen önce terk etmişti. Abdulvehhâb Hemedânî'yi şeyhülislam tayin etmişti. Safevî Devleti'nde bir müddet kaldıktan sonra Osmanlı ülkesine gelen Abdulvehhâb Hemedânî, 1524 yılında İstanbul'da vefat etmiş ve Eyüp Mezarlığına defnolunmuştu.⁸³²

Abdulvehhâb Hemedânî, Tebriz'e geldikten sonra intisap ettiği Nakşibendî kimliğini gizlediği, hatta Şiîliğe bile meylettiği bildirilmektedir. Zira Hüseyin Baykara'nın ölümünün ardından Şah İsmail'in himâyesine girmişti. Muhyî-yi Gülşenî kaleme aldığı *Menâkıb-ı İbrâhim Gülşenî* adlı eserinde Abdulvehhâb Hemedânî'nin aslında Şiî eğilimde olduğunu göstermeye çalışmıştı.⁸³³ Ancak Tebriz'i Safevîler ele geçirmeden önce, bu şehirdeki sûfleri anlatan en detaylı ve en güvenilir eser olan *Ravzâtü'l-Cinân*'da İbn el-Kerbelâî'i onun Şiîliğe (Râfızî) meylettiğini belirtmez.⁸³⁴ Ayrıca mezhep bağlılığı hususunda da onun Sünnîliği terk ettiğine dair güçlü bir kanıt

⁸³⁰ Erşahin, **a.g.e.**, s. 160.

⁸³¹ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 626., Algar, **a.g.e.**, ss. 254-255.

⁸³² Khwandamir, **a.g.e.**, p. 626., Algar, **a.g.e.**, ss. 257-259. Abdulvehhâb'ın ölüm tarihiyle ilgili diğer iddia için bkz. Algar, **a.g.e.**, s. 259.

⁸³³ Algar, **a.g.e.**, s. 255. Ayrıca Abdulvehhâb ve Gülşenî'nin Akkoyunlu sultanı Yakub Bey huzurunda buldukları sırada "*Beni anın, ben de sizi anacağım.*" (*Fezkürûnî ezkurkum*) mealindeki 2:152'nci ayetin manası üzerinde sohbet ederken yaşanan çatışma için bkz. Gülşenî, **a.g.e.**, ss. 104-106., Algar, **a.g.e.**, s. 255.

⁸³⁴ Algar, **a.g.e.**, s. 257.

da bulunmamaktadır.⁸³⁵ Yani Abdulvehhâb Hemedânî, Sünnîlik ile Şîîlik arasında orta yerde bulunmuş, oysa onun torunları şüphesiz ki Şîî idiler.⁸³⁶

5.1.8. Sun‘ullah Kûzekünânî

Sun‘ullah Kûzekünânî, Tebriz’e yaklaşık olarak on iki mil mesafede olan Urunak bölgesindeki Kûzekünân köyünde 1452 yılında dünyaya gelmişti. Horasan’ın önde gelen hocalarından aklî ve naklî ilimleri tahsil etmişti. Herat’a gelince Abdurrahman Câmî’ye intisap ederek onun idarecisi olduğu bir medreseye müderris olarak atanmış ve Câmî’nin şahsî imamı olarak vazife yapmıştı. Daha sonra Câmî, manevî açıdan kemale ermesi için onu, Nakşibendîliğe daha sonra Sa‘deddîn Kaşgârî’nin teşvikiyle intisap eden Mevlânâ Alâeddîn Mektebdar’a göndermişti.⁸³⁷

Sun‘ullah Kûzekünânî, Sultan Yakub Bey’in saltanatının erken dönemlerinde Tebriz’e dönmüş,⁸³⁸ Kübrevî Şeyhi Bedreddîn Ahmed Lalaî’nin iltifatını kazanmıştı. Hac vazifesini yerine getirdikten sonra belli bir süre yaşadığı Tebriz’in Nevber bölgesinde bir yere yerleşmiş, Çehar-sû-yi Araban’a yakın bir çevrede câmi inşa ederek Nakşibendîliğin öğretilerini yaymaya çalışmıştı. Bu çalışmalarında büyük ölçüde başarılı olmuş, Tebriz’de veba salgını başgösterdiğinde bu hastalık ve tedavisinde halka yardım etmişti. Toplumun nezdince hayli itibar görmüş olan Sun‘ullah Kûzekünânî, Göde Ahmed Bey’in ona teveccüh göstermemesinden dolayı Sultan’a gönül koymuştu.⁸³⁹ 1501 yılında Şah İsmail’in Tebriz’i ele geçirmesinin ardından Bitlis’e yerleşmiş, ancak tekrar Tebriz’e dönerek bu şehirde ibadetle ve eğitim işleriyle meşgul olmuştu. 1523 yılında vefat edince de Surhab’da bulunan mezarlığa defnedilmişti.⁸⁴⁰

5.1.9. Baba Ni‘metullah b. Şeyh Mahmud Nahcivânî

Akkoyunlular’da dinî hayatın önemli isimlerinden olan Baba Ni‘metullah "Şeyh Alvân" diye de bilinir. Eğitimini Uzun Hasan Bey ve oğlu Sultan Yâkub Bey dönemlerinde Nahcivân’da gören Baba Ni‘metullah, Ubeydullah Ahrâr’ın Akkoyunlu

⁸³⁵ Algar, **a.g.e.**, s. 260.

⁸³⁶ Algar, **a.g.e.**, ss. 261-262.

⁸³⁷ Algar, **a.g.e.**, s. 263.

⁸³⁸ Khwandamir, **a.g.e.**, p. 627., Algar, **a.g.e.**, s. 263.

⁸³⁹ Algar, **a.g.e.**, ss. 263-264.

⁸⁴⁰ Algar, **a.g.e.**, s. 265.

Tebrizi'ndeki en önemli talebelerindendi. Tebriz'de kaldığı sürede Ubeydullah Ahrâr'ın yönlendirmesiyle Nakşibendî yoluna hizmet etmişti. Ancak Akkoyunlu Devleti'nin çöküşe sürüklendiği sırada 1498 yılında Tebriz'den ayrılarak Osmanlı yönetimindeki Akşehir'e yerleşmiş ve burada 1514 yılında vefat etmişti.⁸⁴¹

Baba Ni'metullah, 1496 yılında *el-Fevâtîhü'l-Îlâhiyye ve'l-Mefâtîhu'l-Ğaybiyye*⁸⁴², *el-Fevâtîhü'l-Îlâhiyye ve'l-Mefâtîhu'l-Ğaybiyye/Fevâtîhu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtîhu'l-ğaybiyye el-mûdîhatü li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-ħikemi'l-furkâniyye/Tefsîru Ni'metillâh*⁸⁴³ gibi adlarla bilinen Kur'ân Kerim'in tefsirini Akkoyunlu başkenti Tebriz'de tamamlamıştı. Kaleme alındığı dönemde büyük itibar gören bu eser çok güzel bir üsluba sahiptir.⁸⁴⁴ Bir mukaddime ile başlayan eser, bütün âyetlerin tefsir edildiği ilk tasavvufî tefsirdir. Baba Ni'metullah'ın bu eserini hiçbir tefsire başvurmaksızın meydana getirdiği söylenmektedir.⁸⁴⁵ Müfessir Baba Ni'metullah, sûreyi bir sonraki sûreyle muhteva bakımından devamlılık arz edecek şekilde yazmıştı. Dahası eserde, her sûrenin başında bulunan bismelenin, o sûrenin ilk ayetiyle cümle dizilimi açısından bir bağlantı vardır. Böylece her defasında mânâsında ince farklılıklar olduğu belirtilmektedir. Eser bu yönüyle sadece XV. yüzyıl Akkoyunlu ilim çevrelerinde değil, tüm İslâm coğrafyasındaki müfessirlerin tefsir çalışmalarını kaleme alırken kullandıkları ender tarzıdır.⁸⁴⁶

Fıkıh, hadis, felsefe, kelâm ve akaid gibi çeşitli ilim sahalarına ilişkin mevzuları da ele alan Baba Ni'metullah'ın eserlerinin neredeyse tamamı tasavvufla ilgilidir. *Tefsîru Ni'metillâh* ile *İhyân*, Mahmûd-ı Şebüsterî'ye ait olan eserin şerhi *Şerh-i Gülşen-i Râz*, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin eserinin Farsça tercümesi *Terceme-i Nakş-i Fuşûş* ve bazı âyetlerin işârî yorumlarını içerdiği *Mecmû'a-i Leţâif* onun eserleridir.⁸⁴⁷ Ayrıca *Risâle-i Mükâşefe*, *İştîlâhâtü's-Şûfiyye*, *Hidâye*, *Risâle-i Tahkîkat*, *Risâle-i Nikât*, *Risâle-i Vücûd-ı Muţlak*, *Risâle-i Es'ile ve'l-ecvibe*, *Risâle-i Zikriyye* adlarında risâle boyutunda eserleri de vardır.⁸⁴⁸

⁸⁴¹ Algar, **a.g.e.**, ss. 252-253.

⁸⁴² Algar, **a.g.e.**, s. 252.

⁸⁴³ Yaşar Kurt, "*Ni'metullah b. Mahmûd*", **TDVİA.**, C. 33, TDVY., Ankara, 2007, s. 132

⁸⁴⁴ Algar, **a.g.e.**, s. 252.

⁸⁴⁵ Y. Kurt, "*Ni'metullah b. Mahmûd*", C. 33., s. 132.

⁸⁴⁶ Algar, **a.g.e.**, s. 253.

⁸⁴⁷ Y. Kurt, "*Ni'metullah b. Mahmûd*", C. 33., ss. 132-133.

⁸⁴⁸ Y. Kurt, "*Ni'metullah b. Mahmûd*", C. 33., s. 133.

5.1.10. Vezir Necmeddîn Mes'ûd

Kadı İsa'nın kız kardeşinin oğlu olan Vezir Necmeddîn Mes'ûd, şair ve âlimdi. Ünlü şair Ali Şir Nevaî'nin çok yakın dostlarından. Akkoyunlular zamanının ileri gelen devlet adamlarından olan Necmeddîn Mes'ûd, vezirlik de yapmıştı. Sultan'ın neredeyse bütün işlerini yürütmüştü. İdris-i Bitlisî'nin Akkoyunlu ülkesinde bulunduğu süreçte onunla yakın ilişkilerde bulunup yazışmalar yapmıştı.⁸⁴⁹

5.1.11. Kadı Mahmud Süreyhî

Fatih Sultan Mehmed Otlukbeli Savaşı'nda ele geçirdiği esirleri öldürmüş, ancak bunlar arasındaki ilim irfan sahibi âlimleri, din adamlarını ayırarak onlara ihsanda bulunmuştu. Akkoyunlu âlimlerinden Kadı Mahmud Süreyhî de bunlardan biriydi. İstanbul'a giderek Fatih Sultan Mehmed'in himâyesine girmişti.⁸⁵⁰

5.1.12. Mevlâna Mahmûd Şârîhî

Mevlâna Mahmûd Şârîhî, Akkoyunlular zamanının âlimlerindendi. Akkoyunluların ve Osmanlıların Tercan'da yaptıkları savaştan sonra Fatih Sultan Mehmed'in himâyesine girerek İstanbul'a getirilmişti. Daha sonra Edirne defterdarı ve kadısı olmuştu.⁸⁵¹

5.1.13. Şirazlı Mehmed Münşî

Şiraz'da yetişen Akkoyunlu âlimlerindendi. Uzun Hasan Bey'in nişancısı olduğu da bilinmektedir. Mehmed Münşî de Tercan karşılaşmasında Fatih Sultan Mehmed'in himâyesine girerek İstanbul'a gelmişti.⁸⁵²

5.1.14. İmam Ali

İmam Ali, fıkhıta çok iyiydi. Akkoyunlar Dönemi'nde kadılık da yapmıştı.⁸⁵³ İmam Ali de Tercan muharebesinden Fatih'in himayesine girerek İstanbul'a gelen âlimlerdendi.⁸⁵⁴

⁸⁴⁹ Hasan-ı Rumlu, **a.g.e.**, s. 566., M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 63., Abdülkadir Özcan, "*İdris-i Bitlisî*", **İ.A. C. 21**, Ankara: T.D.V., 2000, s. 485.

⁸⁵⁰ Müneccimbaşı, **a.g.e.**, s. 348., Erhan Afyoncu, "*Otlukbeli Savaşı*", **TDVİA.**, C.34, TDVY., Ankara, 2007, s. 6.

⁸⁵¹ Hinz, **a.g.e.**, s. 99.

⁸⁵² Müneccimbaşı, **a.g.e.**, s. 348., Hinz, **a.g.e.**, s. 99., Afyoncu, "*Otlukbeli Savaşı*", s. 6.

⁸⁵³ Afyoncu, "*Otlukbeli Savaşı*", s. 6.

⁸⁵⁴ Hinz, **a.g.e.**, s. 99.

5.1.15. Kadı Seyfeddîn Savucbulağı

Akkoyunlular zamanının âlimlerdendi. Kadı Seyfeddîn vezirliğin yanı sıra vekillik de yapmıştı.⁸⁵⁵

⁸⁵⁵ M. Törehan Serdar, **a.g.e.**, s. 63., Abdülkadir Özcan, “*İdris-i Bitlisi*”, **İ.A. C. 21**, Ankara: T.D.V., 2000, s. 485.

SONUÇ

XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren Diyarbakır ve civarında hâkimiyet kuran Akkoyunlular, Tur Ali Bey Dönemi'nde siyasî ve askerî bir güç olarak varlık göstermeye başlamışlardı. Kara Yülük Osman Bey Dönemi'nde beylik haline gelen Akkoyunlular, Uzun Hasan Bey Dönemi'yle birlikte önce Akkoyunlu Devleti'ne daha sonra imparatorluğa dönüşmüşlerdi. Akkoyunlu ülkesinin sınırlarının Kafkaslardan Orta Doğu'ya, Hazar Denizi'nden Basra Körfezi'ne kadar genişlediği, refah seviyesinin yükseldiği ve devletin gelirlerinin arttığı bu süreçte en parlak dönemlerini yaşamışlardı.

Uzun Hasan Bey, devletinin idarî ve askerî kurumlarını bir sisteme oturtuktan sonra ülkesinde eğitim ve bilim çalışmalarına ağırlık vermişti. Uzun Hasan Bey, devrin diğer hükümdarları Fatih Sultan Mehmed, Timur ve Cihanşah ile adeta medrese inşası yarışına girişmişti. Bu amaçla başta Tebriz, Diyarbakır, Urfa, Şiraz ve Nahçivân gibi şehirlerde medrese inşa etmişti. Akkoyunluların medrese inşa etmelerinin bir nedeni de Fâtımîler zamanından beri kendini güçlü bir şekilde hissettiren Şîliğin yayılmasını engellemektir. Ayrıca Akkoyunlu yöneticileri, imparatorluk içerisindeki insanlara ulaşabilmek ve onları yönetebilmek için de medreseler inşa etmekteydiler. Bu süreçte halkın saygı duyduğu din adamları, Akkoyunlu yöneticiler ile toplum arasında bir köprü konumundaydı. Hükümdarlar, eyaletlerde kadılık vazifesini de yürüten âlimleri medreselere müderris olarak tayin etmişlerdi. Böylece âlimlerin aracılık rolünden faydalanarak topluma ulaşabilmişlerdi

Akkoyunlu sultanlarının bizzat yaptırdıkları medreselerin yanında kimi emîrlere ve varlıklı kişiler de kendi imkânları ölçüsünde medrese inşa ettirmişlerdi. Uzun Hasan Bey, Diyarbakır'da Şeyh Safa Medresesi'ni, Urfa (Ruha)'da kendi adıyla Hasan Pâdişah Medresesi'ni ve Tebriz'de Nâsiriyye Medresesi'ni inşa ettirirken Hanedan'ın diğer üyeleri, emîrlere, varlıklı kişiler daha çok eyalet merkezlerinde ve bazı önemli şehirlerde medrese tesis ettirmişlerdi. Örneğin Kasım Bey, Mardin'de Sultan Kasım Medresesi'ni; Ferahşad Bey, Bayburt'ta Ferahşad Bey Medresesi'ni; Saray Hatun, Harput'ta Saray Hatun Medresesi'ni; Sûfî Halil Bey, Nahçivân'da Sûfî Halil Bey Camii ve Medresesi'ni, Emîr Mir Abdal, Cizre'de Abdaliye Medresesi'ni ve Emîr Sadreddîn Hüseyinî, Şiraz'da Medrese-i Mansûriye'yi yaptırmıştı.

Dinî merkezli bir eğitimin yapıldığı Akkoyunlu medreselerinde, başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere fıkıh, tefsir, hadis, kelim, felsefe, mantık gibi dinî ilimler öğretilmekteydi. Ayrıca astronomi, aritmetik, ferâiz (veraset hukuku), dil, edebiyat ve tarih gibi müsbet ilimler de okutulmaktaydı. Talebeler, medreseden mezun olduktan sonra bilgi, zekâ, sosyal statü, ilgi ve yeteneklerine göre kadılık, müftülük, muhtesiplik ve müderrislik olarak görev almaktaydılar.

Akkoyunluların sahip oldukları toprakların jeopolitik konumundan dolayı, çevre bölgelerden Akkoyunlu ülkesine pek çok âlim, bilgin, müderris, şâir, devlet adamı yerleşmişti. Sultanlar, ülkelerine yerleşen bu ilim ilim-irfan sahibi insanlara kucak açmış, onları sarayda ağırlamış, daima koruyup kollamıştı. Bu politika sonucunda, XV. yüzyılda Akkoyunlu kültür hayatı oldukça zenginleşmişti. Nitekim Timur, Fatih Sultan Mehmed, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah ve Memlûk sultanı Baybars da bu siyaseti izlemişlerdi. Timurluların Heratı, Memlûklerin Kahiresi ve Osmanlıların İstanbulu'ndan geri kalmamak için Akkoyunlular Tebriz'i bilim ve kültür başkenti haline getirmişlerdi.

Akkoyunlular zamanında Emîr Sadrüddîn Mehmed, Şifengî, Mevlânâ İmaduddin, Ferme, Tabatabai, Baba Abdurrahman Şâmî, Abdulvehhâb Hemedânî dinî ilimler alanında eserlerini kaleme almışlardı. Ayrıca Sun'ullah Kûzekünânî, Baba Ni'metullah, Kadı Mahmud Süreyhî, Vezir Necmeddîn Mes'ûd, Mevlânâ Mahmûd Şârîhî, Şirazlı Mehmed Münşî'nin yanı sıra daha pek çok âlim ve tasavvuf lideri; hadis, tefsir, mantık alanlarında eserler kaleme almışlardı. Abdurrahman Câmî, gerek yaşamı gerekse eserleriyle sadece Akkoyunlu ülkesinde değil, tüm Orta Asya'daki devlet adamlarına ve topluma yol gösterici olmuştu. Selçukşah Hatun'un tahsis ettiği zaviyede tarikatının usûl ve erkânını öğreten Dede Ömer Rûşenî, kendisine intisap eden binlerce müridiyle Akkoyunlu ülkesinde Türk-İslâm kültürünün yayılmasını ve yerleşmesini sağlamıştı.

Uzun Hasan Bey, Tebriz'deki sarayında her cuma geceleri ilim meclisleri düzenlemekteydi. Bu ilmî sohbetlere Devvânî, Tabatabai, Câmî ve Rûşenî gibi dinî liderlerle birlikte şairler de iştirak etmekteydiler. Çünkü Tebriz'in bir bilim ve kültür kenti haline gelmesinde şairlerin de büyük katkısı olmuştu. XV. yüzyılda savaşlar, toplumsal kargaşa ve iktisadî zor koşullar gibi sebeplerden dolayı birçok şair, Orta Asya'dan ve Azerbaycan'dan Akkoyunlu ülkesine gelmişti. Bu nedenle Sultan Yakub

Bey ve Elvend Bey dönemlerin edebî ürünlerin sayısında hatırı sayılır bir artış olmuştur.

XV. yüzyılda İslâm coğrafyasında tarih alanında ilerlemeler kaydedilmişti. Bu süreçte bir yandan Timurlu tarih yazıcılığı, Orta Asya'daki kültürel köklerinden beslenerek gelişimini sürekli devam ettirirken diğer yandan Akkoyunluların komşuları Memlûkler tarihçiliği ise birçok eser kaleme alan önemli müverrihler yetiştirmişlerdi. Ancak tarihçiliğin çitasını yükselten İlhanlılardı. İlhanlılara gelinceye dek tarih yazımı Hint etkisindeydi. İlhanlılarla birlikte bu tarih yazımı terk edilerek, merkezinde hükümdarların olduğu, ancak toplumsal yaşamın da öne çıkartılmaya başlandığı, saraydaki günlük yaşamın işlendiği, kültürel alanda eser veren kişilerin anlatıldığı bir tarih yazımı geliştirmişlerdi. Böylece, tarih yazımına yeni bir boyut kazandıran İlhanlı tarihçiliği kültürünü devralan Akkoyunlu tarihçilerin de katkılarıyla, İran coğrafyasında Fars tarihçiliği XIV. ve XV. yüzyıllarda zirveye ulaşmıştı. Çünkü XIV. yüzyıl başlarından XVI. yüzyıl başlarına kadar Irak, İran, Türkistan ve Anadolu'da İlhanlı tarih yazımı çizgisinde birçok eser yazmışlardı. Ebû Bekr-i Tihârî, kaleme aldığı Kitâb-ı Diyârbekriyye adlı eserinde dönemin siyasî olaylarına ağırlık verirken Fazlullâh b. Ruzbihân-i Huncî, Târîh-i 'Alem'ârâ-yı Emînî'sinde sosyo-ekonomik ve kültürel konulara yoğunlaşmıştı. İdrîs-i Bitlîsi, coğrafya alanında yazdığı Risâle-i Bahâriyye adlı eserinde Akkoyunluların Arran'a gerçekleştirdiği sefer sırasında yaşanan ilginç olaylara, ordunun geçtiği yerleşim birimlerinde yaşayan halklara dair değerli bilgilere yer vermişti.

Akkoyunlular, pozitif bilimlerin matematik, astronomi, geometri, tıp ve metalürji gibi dallarında da komşu devletlerle sürekli bir rekabet içindeydiler. Hem bilim kurumları oluşturma hem de devrin önde gelen bilim adamlarını Akkoyunlu ülkesinde toplamaya çalışmışlardı. Uzun Hasan Bey'in büyük bir matematikçi ve astronom olan Ali Kuşçu'yu himâye etmesi bu çabanın bir göstergesidir. 1300'lü yıllarda Gâzân Han tarafından Tebriz'de kurulan rasathaneyi Uzun Hasan Bey'in tekrar faaliyete geçirme düşüncesi, Ali Kuşçu'nun 22 yıl boyunca Akkoyunlu himâyesinde kalmasını sağlamıştır.

Felsefeden kelama, hadisten tefsire, mantıktan ahlaka, siyasetten edebiyata kadar birçok alanda çalışmalar yapan Devvânî, Akkoyunlu Dönemi eğitimi ve bilimi

için dönüm noktasıydı. Pozitif bilimlere ilişkin kaleme aldığı *Ünmûzecü'l-'ulûm* adlı eserinde aritmetik, astronomi ve geometriyi işlemişti. Uzun yıllar devletin maliye işlerinden sorumlu olan Mahmud Cân Deylemî, yüksek riyaziyatçıydı. Matematikçi Hoca Şükrullah, "Müstevfi-i Memâlik (Maliye Bakanı)" vazifesini yürütmüş, Büyük Dîvân'a bağlı olan İstifa (mâliye) Dîvânı'nın başında bulunmuştu. Sultan Cihângir Bey'in oğlu Şehzade İbrahim Bey, iyi eğitim almış matematikçi ve astronomdu. İdrîs-i Bitlîsi *Risâle-i Bahâriyye*'yi hazırlarken astronomi ve matematik bilimlerinden yararlanarak oluşturmuştu. Sultan Kasım Medresesi'nin en önemli özelliği astronomi derslerinin medrese avlusunda işlenmiş olmasıydı. Muhammed ibn Mansûr el-Şîrâzî, metalürji alanında çalışmıştır. 20 tane kıymetli madeni incelediği *Cevâhîrnâme* adlı eseri, Osmanlı Dönemi'nin saray hekimi olan Şifâ'î Şaban Efendi'nin *Şifâ'iyye* adlı eserini bir örnek olmuştu.

Dönemin hükümdarları, iktidarlarını meşru bir zemine oturtmak için ahlak ve siyaset çalışmalarının hazırlanmasını teşvik ederdi. Örneğin İlhanlılar zamanının bilim adamı Nasîrüddîn Tûsî *Ahlâk-ı Nâsirî*'yi kaleme almıştı. Bu politikayı Akkoyunlu sultanlar da takip etmişti. Ahlâk alanında Farsça kaleme alınan kitaplar arasında en tanınanı Devvânî'nin, *Ahlâk-ı Celâlî*'siydi. Uzun Hasan Bey ve Sultan Halil Bey için yazılmış olan bu eser, siyaset üzerine bir risâle ve hükümdarlar için bir rehber olma özelliği taşımaktaydı. Bu eser Uzun Hasan Bey iktidarının felsefî ve ideolojik temellerinden birini sergilemektedir. Ne var ki Akkoyunlu sultanlar bu tür eserler kaleme alarak merkezî otoriteyi güçlendirmeye yoluna gitseler de başlangıçta dostane ilişkiler kurdukları, fakat siyasî amaçlarının anlaşılması üzerine sindirme politikası uyguladıkları Erdebil Tekkesi devletin yıkılmasında etkili olmuştu. Şah İsmail zamanında artık bu Tekke'nin Orta Asya'dan Batı Anadolu'ya, Orta Doğu'dan Kafkaslar'a dek on binlerce müridi vardı, fakat asıl tehdidi Akkoyunlu Devleti'nin içerisindeki Şîî kadrolaşma oluşturmaktaydı. Sultanlar pek çok tedbir alıp mücadele etmişler de Tekke'nin liderliğini Şah İsmail'in almasıyla artık Akkoyunluların bu çabaları sonuçsuz kalmıştı. Şah İsmail, Sultanı Murad Bey'i 1501 yılında yaptıkları savaşta yenerek Safevîler Devleti kurmuştu.

KAYNAKÇA
VEKAYİNÂMELER

ABBAS AL-AZZÂVÎ, (1357). **Tarih el-Irak Beyne İhtilâleyn el-Hükûmet el-Türkmaniyye**, C.III, Bağdat.

ÂŞIK PAŞA-ZÂDE, (1992). **Âşık Paşaoğlu Tarihi**. (Haz. Atsız), İstanbul: MEB Yayınları.

AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERABÂDÎ, (2014). **Bezm u Rezm**. (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.

DEVLETŞAH, (1977). **Devletşah Tezkiresi IV**. (Çev. Necati Lugal), İstanbul: Kervan Kitapçılık.

EBU BEKR-İ TİHRANÎ, (2001). **Kitab-ı Diyarbekriyye**. (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

EBÛ BEKR-İ TİHRÂNÎ, (1993). **Kitâb-ı Diyârbekriyye**. C. I, (Neşr. Necati Lugal-Faruk Sümer), Ankara: TTK Yayınları.

EDİRNELİ ORUÇ BEĞ, (1972). **Oruç Beğ Tarihi**. (Haz. Atsız), İstanbul: Kervan Kitapçılık.

FADLULLAH B. RUZBEHAN KHUNJI, (1957). **Persia in A. D. 1478-1490. An Abridge Translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunji's Tarikh-i Alam-ara-yı Amini**. Added Author: Vladimir Minorsky, London: Published by the Royal Asiatic Society of Great Britain and sold by its agents Luzac & Co.

İBN HACER el-ASKALÂNÎ, (1986). **İnbâ'ü'l-Gumr bi-Ebnâ'i'l-Umr**. (Tahkik: Muhammed Abdulmuid Han), Beyrut: Dâr'ül-Kütübi'l-İlmiyye.

İBN İYÂS, Zeyn ed-Dîn Muhammed b. Ahmed. (1982). **Bedâi' ez-Zuhûr fî Vekâi' ed-Duhûr**. (Tahkik: Muhammed Mustafa), C.I-II-III-IV-V, Kahire.

İBN TAĞRİBERDÎ, Ebû'l-Mehâsin Cemâleddin Yusuf, (1413/1992). **en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire**. (Tahkik: Muhammed Hüseyin Şemseddin), 16 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İBN KEMAL, (1991). **Tevârih-i Âl-i Osman**. Defter: VII., (Neşr. Şerafeddin Turan), Ankara: TTK Yayınları.

HASAN-I RUMLU, (2006). **Ahsenü't-Tevârîh**. (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.

HOCA SADETTİN EFENDİ, (1999). **Tac'üt-Tevarih III**. (4. Baskı), (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

HÜSEYNZADƏ, L. (1997). **Qaraqoyunlu Cahansah Həqiqi (Divanı)**, Bakı.

KHWANDAMIR, (1994). **Habibu's-Siyar**. (Translated and Edited by W. M. Thackston), Tome Three (The Region of the Mongol and the Turk – Part Two: Shahrukh Mirza - Shah Ismail), Harvard University: Published: DNELC.

EL-MAKRİZÎ, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, (TY). **Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düveli'l-Mülûk**, (Neşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Sa'id Abdulfettâh Â'sûr), Kahire.

EL-MAKDİSÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, (1906). **Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**. (Neşr. M. J. De Goeje), Leiden: E. J. Brill.

MEHMED NEŞRÎ, (1957). **Neşrî Tarihi: Kitâb-ı Cihan-Nümâ II**. (Haz. F. Reşit Unat - M. Altay Köymen), Ankara: TTK Yayınları.

MUHYÎ-Yİ GÜLŞENÎ, (1982). **Menâkib-i İbrâhim Gülşenî**. (Yay. Haz. Tahsin Yazıcı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MÜNECCİMBAŞI A. DEDE, (TY.). **Müneccimbaşı Tarihi II**. İstanbul: Kervan Kitapçılık.

TAŞKÖPRÜZÂDE İSÂMEDDİN AHMED EFENDİ, (1985). **eş-Şekâiku'n-Nûmâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye**. (Neşr. Ahmet Suphi Fırat), İstanbul: Enderun Yayınları.

TURSUN BEY, (1977). **Târih-i Ebul Feth (Fatih'in Tarihi)**. (Haz. Ahmet Tezbaşar), İstanbul: Kervan Kitapçılık.

YAZICIZÂDE 'ALÎ, (2014). **Selçuk-Nâme**. (Haz. Abdullah Bakır), Ankara: TTK.

ANONİM, (2011). **Kitâb-ı Tevârîh-i Âl-i Osmân**. (Haz. Vehbi Günay), İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

ANONİM, (1361). **Tarih-i Kızılbaşan**. (Neşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran, (Terc. Tufan Gündüz, **Kızılbaşlar Tarihi**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015).

ARAŞTIRMA-İNCELEME ESERLER

- AGACANOV, S. G. (2010). **Oğuzlar**. İstanbul: Selenge Yayınları.
- AINI, K.; FARHADI, R.; HABIB, I. (2003). **History of Civilizations of Central Asia: "Literature in Persian and Other Indo-Iranian Languages"**. Vol. V, (Edit. Ahmad Hasan Dani, Vadim Mikhaïlovich Masson), Paris: UNESCO Publishing.
- AKA, İ. (2001). **İran'da Türkmen Hâkimiyeti**. Ankara: TTK Yayınları.
- AKYÜZ, Y. (2001). **Türk Eğitim Tarihi: (Başlangıçtan 2001'e)**. (Genişletilmiş 8. Baskı), İstanbul: Alfa Yayınları.
- ALGAR, H. (2012). **Nakşibendîlik**. (Genişletilmiş 3. Baskı), İstanbul: İnsan Yay.
- ALİ ŞÎR NEVÂYÎ, (2001). **Mecâlisü'n-Nefâyis**. (Haz. Kemal Eraslan), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ALTUN, A. (1971). **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**. İstanbul: Gün Matbaası.
- ARASLI, H. (1960). **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi: "XV-XVI. Esrlerde Azerbaycan Edebiyatı"**. Bakü.
- ARJOMAND, S. A. (1984). **The Shadow of God and The Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890**. Chicago: The University of Chicago Press.
- AYAN, G. (1996). **Tebrizli Ahmedî, Esrâr-nâme (İnceleme-Metin)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BABİNGER, F. (2000). **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**. (Çev. Coşkun Üçok), 3.Baskı, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BALTACI, C. (1976). **Osmanlı Medreseleri (XV. ve XVI. Asırlar)**. İstanbul: İrfan Matbaası.
- BALTACI, C. (2005). **İslâm Medeniyeti Tarihi**. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- BARTHOLD, W. W. (1930). **Uluğ Bey ve Zamanı**. (Çev. A. N. Tahiroğlu), İstanbul: Evkaf Matbaası.

BAYBURT İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ. (2011). **Kültürün Kale Kenti Bayburt**. Ankara: Bekder Yayınları.

BEYGU, A. Ş. (1936). **Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**. İstanbul: Bozkurt Basımevi.

BEYSANOĞLU, Ş. (1998). **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi II**. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

BEYSANOĞLU, Ş. (1996). **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları 1**. Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı.

BEYSANOĞLU, Ş. (1963). **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Âbideleri**. İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı.

BEYSANOĞLU, Ş. (1992). **Kültürümüzde Diyarbakır**. Ankara: San Matbaası.

BİLGİLİ, A. S. (2011). **Osmanlı Vakıfları: İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)**. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.

BİZBİRLİK, A. (2002). **16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar**. Ankara: TTK Yayınları.

BROWNE, E. G. (1928). **A Literary History of Persia: The Tartar Dominion (1265-1502)**. Vol. III, London: Cambridge University Press.

BROWNE, E. G. (1959). **A Literary History of Persia: Modern Times (1500-1924)**. Vol. IV, London: Cambridge University Press.

BRYER, A. (1980). **The Empire of Trebizond and the Pontos**. London: Variorum Reprints.

CUNBUR, M. (1974). **Ali Kuşçu Bibliyografyası**. Ankara: Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane Genel Müdürlüğü Yayınları.

ÇETİN, A. (2009). **Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı**. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

DİZER, M. (1988), **Ali Kuşçu**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

DEVELLİOĞLU, F. (1978). **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**. Ankara: Doğuş Matbaası.

DURANT, W. (1950). **The Age of Faith: A History of Medieval Civilization (Christian, İslamic and Judaic)**. Vol. IV, Publisher: Simon & Schuster, New York., Çev. Orhan Bahaeddin, **İslam Medeniyeti**. Tercüman Yayınları.

ERDEM, İ. – PAYDAŞ, K. (2007). **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset–Teşkilat–Kültür)**. Ankara: Birleşik Kitabevi.

ERŞAHİN, S. (2002). **Akkoyunlular (Siyasal, Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Tarih)**. Ankara: Bizim Büro Yayınları.

FAKHRY, M. (1994). **Ethical Theories in Islam (Islamic Philosophy Theology and Science)**. Vol. 3, Second Expanded Edition: 1994, (Edited by H. Daiber and D. Pingree), Leiden: E. J. Brill.

FUZÛLÎ, (1962). **Farsça Divan**. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

GÜNDÜZ, T. (2007). **Anadolu’da Türkmen Aşiretleri**. İstanbul: Yeditepe Yay.

GÜNDÜZ, T. (2014). **Son Kızılbaş Şah İsmail**. (5.Baskı), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

GÜNGÖR, E. (1997). **Tarihte Türkler**. İstanbul: Ötüken Yayınları.

GÖDE, K. (2000). **Eratnalılar (1327-1381)**. (2. Baskı), Ankara: TTK Yayınları.

GÖKYAY, O. Ş. (1976). **Dede Korkut Hikâyeleri**. İstanbul: MEB.

GÖKYAY, O. Ş. (1980). **Dede Korkut Hikâyeleri**. İstanbul: Kervan Kitapçılık.

GÖYÜNÇ, N. (1991). **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**. Ankara: TTK Yayınları.

HAYKIRAN, K. R. (2016). **Moğollar Zamanında Yakındoğu**. İstanbul: Ötüken Yayınları.

HİKMET, A. A. (1949). **Camî**. (Çev. M. Nuri Gençosman), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

HODGSON, M. G. S. (1974). **The Venture of Islam**. Vol.1: "The Classical Age of İslam", Chicago: The University of Chicago Press. Çev. Metin Karabaşoğlu, **İslâm’ın Serüveni**. C.1: "İslâm’ın Klasik Çağı", İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

HODGSON, M. G. S. (1974). **The Venture of Islam**. Vol.2: "The Expansion of Islam in the Middle Periods", Chicago: The University of Chicago Press., Çev. Metin

Karabaşoğlu, **İslâm'ın Serüveni**. C.2: "Orta Dönemlerde İslâm'ın Yayılışı", İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

HODGSON, M. G. S. (1974). **The Venture of Islam**. Vol.3: " The Gunpowder Empires and Modern Times", Chicago: The University of Chicago Press., Çev. Metin Karabaşoğlu, **İslâm'ın Serüveni**. C.3: "Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar", İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

HINZ, W. (1936). **Irans Aufstieg zum Nationalstaat im Fünfzehnten Jahrhundert**. Sprache: Deutsch, Berlin/Leipzig/Deutschland: Verlag de Gruyter, (Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd (XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi)**. 1948, Ankara: TTK Yay.

İZGİ, C. (1997). **Osmanlı Medreselerinde İlim: Tabiî İlimler**. C.2, İstanbul: İz Yayıncılık.

KARAHAN A. (1949). **Fuzûlî, Hayatı, Muhiti ve Şahsiyeti**. İstanbul: Horoz Basımevi.

KARAKAŞ, M. (1995). **Cumhuriyet Öncesi Şanhurfa'da Kültür ve Eğitim**. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları.

KAFESOĞLU, İ. (1987). **Türk Bozkır Kültürü**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

KAFESOĞLU, İ. (1976). **Türk Dünyası El Kitabı: "Kültür ve Teşkilât"**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

KAFKASYALI, A. (2002). **İran Türk Edebiyatı Antolojisi II**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

KAZICI, Z. (2012). **Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi**. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

KAZICI, Z. (2006). **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**. (Genişletilmiş 6. Basım), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

KAZICI, Z. (1991). **İslam Müesseseleri Tarihi**. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

KOCATÜRK, V. M. (1955). **Tekke Şiiri Antolojisi**. Ankara: Edebiyat Yayınevi.

- KONUĞU, E. (1998). **Otlukbeli Meydan Savaşı (Ağustos 1473)**. Ankara: Erzincan Belediye Başkanlığı Yayınları.
- KONYALI, İ. H. (1960). **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**. İstanbul: Ercan Matbaası.
- KÖYMEN, M. A. (1983). **Alp Arslan ve Zamanı II**. Ankara: AÜ DTCF Yay.
- KÖYMEN, M. A. (1992). **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III**. Ankara: TTK Yayınları.
- KURAN, A. (1969). **Anadolu Medreseleri 1**. Ankara: OTDÜ Yayınları.
- LANE-POOLE, S. (1894). **The Mohamadan Dynasties: Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions**. Westminster/London: Archibald Constable and Company, Çev. Halil Edhem Eldem (1927). **Düvel-i İslâmiye: Tarihî Medhaller ile Takvimî ve Ensâbî Cetvelleri Muhtevîdir**, İstanbul: Maarif Vekâleti Neşriyatı.
- LINGWOOD, C. G. (2013). **Politics, Poetry, and Sufism in Medieval Iran (New Perspectives on Jāmī's Salāmān va Absāl)**. Leiden & Boston: Brill.
- NASEEM, H. (2001). **Muslim Philosophy: Science and Mysticism**. New Delhi / India: Published by Sarup & Sons.
- MAZIOĞLU, H. (1997). **Fuzûlî Üzerine Makaleler**. Ankara: TDK Yayınları.
- MARDİN VALİLİĞİ, (2011). **Mardin İli 2011 Yılı Çevre Durum Raporu**. Mardin: Mardin Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü.
- MARDİN VALİLİĞİ, (2012). **81 İlde Kültür ve Şehir: Mardin**. (Edit. Metin Eriş), İstanbul: Mardin Valiliği Yayınları.
- MERÇİL, E. (1989). **Gazneliler Devleti Tarihi**. Ankara: TTK Basımevi.
- MİROĞLU, İ. (1990). **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası**. Ankara: TTK Yay..
- MİROĞLU, İ. (1975). **XVI. Yüzyıl'da Bayburd Sancağı**. İstanbul: Üçler Matbaası.
- MICHEL M. M. (1972). **The Origins of The Safawids: Si'ism, Suism and, the Gulât**. Wiesbaden / Germany.

MINORSKY, V. (1958). **The Chester Beatty Library: A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures**. Dublin / Ireland: Hodges, Figgis & Co.

NASR, S. H. – AMINRAZAVI, M. (2012). **An Anthology of Philosophy in Persia**. Vol. IV, London: I. B. Tauris Publishers.

NÖLDEKE, T. (1892). **Sketches From Eastern History**. Trans. John Sutherland Black, London & Edinburg: Published by Adam and Charles Black.

OCAK, A. Y. (2011). **Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri (Selçuklu Dönemi)**. (2. Baskı), İstanbul: Kitap Yayınevi.

BANG, W. – ARAT, Reşit R. (1936). **Oğuz Kağan Destanı**. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

ÖYMEN, H. R.–DAĞ, M. (1974). **İslam Eğitim Tarihi**. Ankara: MEB Yayınları.

PAUL, J. (1991). **Die politische und soziale Bedeutung der Nagsbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert**. Berlin & New York.

POURJAVADY, R. (2011). **Philosophy in Early Safavid Iran**. (Edited by: Hans Daiber, Anna Akasoy, Emilie Savage-Smith) Leiden: Brill.

ROEMER, H. R. (1986). **The Cambridge History of Iran. Vol.VI, (The Timurid and Safavid Periods), The Turkmen Dynasties**. Cambridge University Press.

ROSENTHAL, E. I. J. (1958). **Political Thought in Mediavel Islam C. 350 - C. 1450: "Al-Dawwânî: Application and Integration"**. (Edited by J. H. Burns, James Henderson), Cambridge: Cambridge University Press.

ROUX, J. P. (1995). **Histoire des Turcs (Deux mille ans du Pacifique à la Méditerranée)**. Editeur: Fayard, Paris: Année du Publication., Çev. Galip Üstün, **Türklerin Tarihi (Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e İki Bin Yıl)**. İstanbul: Doğan Yayınları.

SAKİN, O. (2006). **16. Yüzyılda Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler**. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

SANJIAN, A. K. (January 1, 1969). **Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480: A Source For Middle Eastern History**. Harvard Armenian Texts and Studies, Cambridge: Harvard University Press.

SERDAR, M. T. (2008). **Mevlâna Hakîmüddin İdris-i Bitlisî**. İstanbul: Ötüken Yayınları.

SƏFƏRLİ Eliyar G.–YUSİFLİ, Xəlil H. (1993). **Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Azerbaycan Türk Edebiyatı II)**. (Yay. Haz. Nevzat Kösoğlu), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

SİDDİQİ, Bakhtyar H. (1966). **A History of Muslim History: "Jalal al-Din Dawwani"**, Vol. 2, Book: 4, Part: 4, (Edited by M. M. Sharif), Lahore / Pakistan: Published by Pakistan Philosophical Congress.

SÜMER, F. (1999). **Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

SÜMER, F. (1992). **Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar) I**. (3. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

SÜMER, F. (1976). **Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları.

SÖZEN, M. (1981). **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi**. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.

SÖZEN, M. (1972). **Anadolu Medreseleri II (Selçuklu ve Beylikler Devri)**. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

SÖZEN, M. (1971). **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**. İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları.

SOYUKAYA, N.; ALPAY, E.; KAYA, F.; HANAR, E.; YUMRUK, Ş.; HAN, Z.; BALSAK, O. (2012). **Diyarbakır Kültür Envarteri: (Merkez I)**. Diyarbakır: Diyarbakır İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

SHARIF, M. M. (1966). **A History of Muslim Philosophy**. Vol.2, Pakistan Philosophical Congress, Otto Harrassowitz/Wiesbaden: Rutgers University.

STOREY, C. A. (1972). **Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey (Qur'anic Literature)**. Vol.1, Part.2, London: Luzac & Co.

STOREY, C. A. (1930). **Catalogue of the Arabic Manuscripts in the Library of the India Office (Qur'anic Literature)**. Vol.2, Fasc.1, London: Oxford Univ. Press.

- ŞEMSÜDDİN SAMÎ, (1317). **Kâmûs-ı Türkî**. "Medrese" maddesi, Dersaadet.
- ŞEŞEN, R. (1998). **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**. İstanbul: İslam Tarih ve Kültürünü Araştırma Vakfı.
- ŞÜKÜROVA, R. (2006). **Ebû Bekr Tehrani ve Onun Kitab-ı Diyarbekriyye Eseri**. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- TAVUKÇU, O. K. (2005). **Dede Ömer Rüşenî (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni)**, Erzurum: Suna Yayınları.
- TARİKH-I IRAN, Dura-yi Taymurian, Pazhuhish az Danishgah-i Cambridge, (Trans. Yaghub Azhand), Tehran: Jam-i Jam, 1379.
- TOGAN, Z. V. (1981). **Umumî Türk Tarihine Giriş**. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TURAN, O. (2010). **Selçuklular ve İslâmiyet**. (6.Basım), İstanbul: Ötüken Yay.
- TURAN, O. (1973). **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- TÜRKİYE GAZETESİ, (1996). **İslâm Âlimleri Ansiklopedisi**: "Celâleddîn-i Devânî". C.13, İstanbul: İhlâs Matbaacılık Gazetecilik ve Sağlık Hizmetleri A.Ş.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (2011). **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**. (6. Baskı – Tıpkıbasım), Ankara: TTK Basımevi.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**. (4. Baskı), Ankara: TTK Yayınları.
- ÜNVER, A. S. (1948). **Türk Pozitif İlimleri Tarihinden Bir Bahis: Ali Kuşçu Hayatı ve Eserleri**. İstanbul: Kenan Matbaası.
- YILDIZ, İ. (2011). **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi: "Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Öncesi Cami ve Mescitleri"**. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları III.
- YAVUZ, N. (2010). **Anadolu Beylikleri Dönemi (Siyasi Tarih ve Kültür)**. (Geliştirilmiş 3.Baskı), Ankara: Nobel Yayınları.
- YILDIZ, H. D. (1989). **DGBİA.**, İstanbul: Çağ Yayınları.

YÜCEL, Y. (1991). **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar (Çoban-Oğulları Beyliği–Candar-Oğulları Beyliği–Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri I.** (2. Baskı), Ankara: TTK Yayınları.

YÜCEL, Y. (1991). **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar (Eratna Devleti–Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti–Mutahharten ve Erzincan Emirliği II.** (2. Baskı), Ankara: TTK Yayınları.

YÜCEL, Y. (1970). **Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti.** Ankara: TTK Yay.

WOODS, J. E. (1976). **The Aq Qoyunlu: Clan, Confederation, Empire: A Study In 15th/9th Century Turko–Iranian Politics (Studies In Middle Eastern History).** Publisher: Bibliotheca Islamica, Minneapolis and Chicago, Çev. Sibel Özbudun, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular: Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk (15. Yüzyıl Türk–İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme).** 1993, İstanbul: Milliyet Yayınları.

QƏHRƏMANOV, C. (2004). **Kişvəri: Əsərləri,** Bakı: Şərq-Qərb Yay.

MAKALELER

ALTIER, S. (2 Aralık 2011). "Özbek Hanlığı'nın (1499-1599) Kültür Basamaklarındaki İlk Seçkinler: Bir Biyografi Denemesi", Ankara: **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.15, ss. 255-275.

ARASLI, H. (1998). "Fuzuli Sələflərindən Kişvəri", Bakı: **Azərbaycan Ədəbiyyatı: Tarihi ve Problemləri**, ss. 286-290.

ARAYANCAN, A. A. (2011). "Akkoyunlu ve Karakoyunlu'da Kadının Devlet Yönetimi ve Diplomasideki Öneme İki Örnek: Hatun Can Begüm ve Sara Hatun", Konya: **Selçuk Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 29, ss. 285-301.

ARAYANCAN, A. A. (2009). "White Sheep and Black Sheep Literature and Art", Journal of World of Turks / **ZfWT**, Vol.1, No.1, pp. 239-250., "Akkoyunlu ve Karakoyunlularda Edebiyat ve Sanat", **TDA.**, C.1, S.1, ss. 239-250.

ALTUN, A. (1971). "Safa Camii Medresesi", **Mimarlık, Şehircilik ve Turizm Dergisi: Arkitekt**, C.40, No.341, (Yay. Z. S. Sayâr), İstanbul: Dilek Matbaası, s.33.

ANDREASYAN, H. D., (1973). "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, S.3, ss. 83-148.

ANAMERİÇ, H.–RUKANCI, F. (Aralık 2008). "XI. ve XVI. Yüzyıllar Arasında Medreseler ve Üniversitelerde Eğitim", İzmir: **TİD.**, C.23, S.2, ss. 35-56.

AYAN, G. (3 Summer 2007). "Tebrizli Ahmedî ve Esrar-Name İsimli Mesnevisi", **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**, Vol.2, ss. 100-105.

AZAMAT, N. (1988). "Yeni Bir Ahmedî ve İki Eseri: Yûsuf u Zelîha, Esrarnâme Tercümesi", (Edit. İ. E. Erünsal, Christopher Ferrard, Christine Woodhead), İstanbul: **The Journal of Ottoman Studies/Osmanlı Araştırmaları**, VII-VIII, ss. 347-364.

BAYDEMİR, H. (2012). "Bâbürnâme'de Folklorik ve Etnografik Unsurlar", Ankara: **Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi**, S.7, ss. 107-134.

BAYKAL, B. S. (1964). "Fatih Sultan Mehmed–Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", Ankara: **DTCF DER.**, II/2-3, ss. 67-81.

BAYKAL, B. S. (Nisan 1957). "Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Katî Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Başlaması", **Bellekten**, C.21, S.82. Ankara: TTK Basımevi, ss. 269-275.

BOYLE, J. A. (Ekim 1975). "İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi", (Çev. Berin U. Yurdadoğ), **Bellekten**, C.39, S.156, Ankara: TTK Basımevi, ss. 644-657.

DEDEYEV, B. (2009). "15.–16. Yüzyıllar Azerbaycan–Osmanlı Kültürel İlişkilerinde Mühim Rol Oynayan Bazı Şairler", Bakü: **Journal of Azerbaijani Studies**, ss. 379-390.

DEMİR, M. (2007). "İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesinde Tarih Yazıcılığı", S.34, Erzurum: **Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, ss. 255-273.

DEMİR, R. – KILIÇ, M. (2003). "Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme", Ankara: **OTAM DER.**, S.14, ss. 1-64.

DEMİRTAŞ, F. (1949). "Bozulus Hakkında", **TAD.**, C.7, S.1, Ankara: AÜ DTCF., ss. 29-46.

- ERDEM, İ. (1993). "Akkoyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı" Ankara: **OTAM DER.**, S.4, ss. 151-159.
- EKEN, G. (2006). "19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine", Konya: **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.20, ss. 233-253.
- ELİAÇIK, M. (2012). "Şifâ'iyye Adlı Esere Göre Dağ Keçisi ve Yılanda Panzehir Özellikli Taşlar", **İdil Dergisi**, C.1, S.5, ss. 8-31.
- ERZİ, A. S. (1954). "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar", **Bellekten**, C.18, S.70, Ankara: TTK Basımevi, ss. 180-221.
- GERÇEK, Ş. (2012). "Orta Asya Türk Tarih Yazıcılığına Genel Bir Bakış", Konya: **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, S.14, ss. 189-197.
- GÜVEN İ. (1992). "Büyük Selçuklu Devleti'nde Eğitim ve Öğretime Genel Bir Bakış", Ankara: **Ankara Üniv. Eğitim Bil. Fak. Dergisi**, C.25, S.2, ss. 833-848.
- GÜVEN, İ. (1998). "Türkiye Selçukluları'nda Medreseler", Ankara: **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C.31, S.1, ss. 125-147.
- HIZLI, M. (1987). "Kuruluşundan Osmanlılara Kadar Medreseler", Bursa: **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.2, S.2, ss. 273-281.
- HIZLI, M. (2008). "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.17, S.1, ss. 25-46.
- İLHAN, M. M. (1992). "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları:1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", Ankara: **DTCF DER.**, C.16, S.21, ss. 45-113.
- JAHN, K. (1966). "Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddîn", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, (Edit. Z. V. Togan), C.3, Cüz: 3-4, ss. 227-236.
- KÂHYA, E. (2003). "On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirilmesi", Ankara: **Ankara Üniv. Sos. Bil. Ens. Der.**, S.14, ss. 11-19.
- KANKAL, A. (1993). "Ali Kuşçu", C.36/1-2 Ankara: **DTCF DER.**, ss.103-118.
- KELEŞ, H. (2006). "Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler", Ankara: **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, S.38, ss. 63-80.

KILIÇ, R. (2003). "Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı Akkoyunlu İlişkileri", Kayseri: **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.14, ss. 95-118.

KIRZIOĞLU, F. M. (1987). "Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri (Armenya/Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü)", **Bellekten**, (1986'dan ayırmasım), C.1, S.198, Ankara: TTK Basımevi, ss. 915-928.

KOCA, S. (2008). "Diyar-ı Rum'un Türkiye Haline Gelmesinde Türk Kültürü'nün Rolü", Konya: **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.23. ss. 1-53.

KÖPRÜLÜ, M. F. (1925). "Habîbî", **Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, C.8, S.5, İstanbul, 1932, ss. 86-133.

KOPRAMAN, K. Y. (1989). "Memlûkler Dönemi'nde Mısır'da Sosyal Hayat", İstanbul: **DGBİT.**, C.7, ss. 17-78.

LAMBTON A. K. S. (1968). **The Cambridge History of Iran: "The Internal Structure of the Seljuk Empire"**, Vol.V, (Edit. J. A. Boyle), Cambridge: Cambridge University Press. pp. 203-282.

LEVEND, A. S. (Nisan 1949). "Fuzulî Akkoyunlu mudur?" **Şadırvan Haftalık Sanat Dergisi**, C.1, S.1, İstanbul: Vatan Neşriyatı.

LİNGWOOD, Chad G. (2011). "The *qebła* of Jāmi is None Other than Tabriz': 'Abd al-Rahmān Jāmi and Naqshbandi Sufism at the Aq Qoyunlu Royal Court", **Journal of Persianate Studies** 4, Leiden: E. J. Brill, pp. 233-245.

MAZAHÉRI, A. (1951). **La Vie Quotidienne des Musulmans au Moyen Âge (X^e au XIIIe Siècle): "La vie intellectuelle et artistique"**, Lieu de Publication: Paris: Éditeur: Librairie Hachette, p.305., Çev. Bahriye Üçok, "Müslüman Ortaçağ'da Eğitim ve Öğretim", C.12, S.1, Ankara: **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1964, ss. 119-128.

MEMMEDOV E. (1983). "Hidâyet'in Divan'ından Numuneler", Bakı: **Keçmişimizden Gelen Sesler**, S.1, ss. 69-75.

MİNORSKY, V. (1939). "A Civil and Military Review in Faris in 881/1476", (**BSOAS**), London: University of London, Volume X, Issue I, pp. 141-178.

- MİNORSKY, V. (1950). "A Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq Qoyunlu (903/1498)", (**BSOAS**), London: University of London, Vol.9, pp. 927-960.
- MİNORSKY, V. (1955). "The Aq-qoyunlu and Land Reforms (Turkmenica, 11)", (**BSOAS**), London: University of London, Volume 17, Issue 3, pp. 449-462.
- NADERNEJAD, N. (1985). "Akkoyunlu Tarihi Hakkında Bir Eser: Sultan Yakup Tarihi (Tarih-i Alam Ârâyi Emîni)", Erzurum: **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı 13, Fasikül 1, ss. 297-300.
- NƏCƏFLİ, T. (2006). "Şərqi İlk Diplomat Qadını Saray Xatun", **Şah İsmayıl Xətai, Elmi Praktik Konfransın Materialları**, Bakı/Azərbaycan, ss. 42-46.
- NƏCƏFLİ, T. (July 2013). "Aghgoyunlu and Memluk Relations in The Reign of Long Hasan", **Asia Minor Studies (International Journal of Social Sciences)**, Volume 1, Issue 2, pp. 93-106.
- ÖYMEN, Hıfzırrahman R. (1964). "İslâmiyet'te Öğretim ve Eğitim Hareketleri II", Ankara: **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.12, S.1, ss. 35-42.
- ÖZDARENDELİ, N. (2013). "Çağdaşlarının Dilinden Ali Şir Nevayî", Ankara: **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-Turkish Studies**, Vol.8/9 Summer 2013, pp. 2043-2054.
- PAYDAŞ, K. (2004). "Ak-Koyunlu Ahmed Bey ve Onun Osmanlı İdarî Sistemini Ak-Koyunlu Devletinde Uygulama Çabası", Ankara: **DTCF DER.**, S.36, ss.205-213.
- SERTKAYA, O. F. (2009). "Azerbaycan Şairlerinin Çağatayca Şiirleri 3: Ni'metullâh Kışverî'nin Doğu (Çağatay) Türkçesi ve Batı (Osmanlı) Türkçesi ile Nazireleri", İstanbul: **İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Der**, S.41, ss. 67-90.
- SÜMER, F. (1987). "Ahmed (882?-903=1497): Ak-Koyunlu Hükümdarlarından", İstanbul: **TDA.**, S.47, ss. 9-12.
- SÜMER, F. (1986). "Akkoyunlular", S.40, İstanbul: **TDA.**, ss. 1-38.
- SÜMER, F. (Temmuz 1957). "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", **Bellekten**, C.21, S.83. Ankara: TTK Basımevi, ss. 429-445.
- SÜMER, F. (1953). "Bayındır, Peçenek, Yüregirler", Ankara: **DTCF DER.**, C.11, s. 317-344.

SÜMER, F. (Ağustos 1990). "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler", **Bellekten**, C.LIV, S.210, Ankara: TTK Basımevi, ss. 631-648.

SONA, İ. (December 2012). "Akkoyunlu Şairlerin Fuzûlî'ye Etkisi", **Journal of Turkish Studies**, (Edit. Cemal Kafadar–Gönül A. Tekin), Vol.38, Harvard Univ.: DNELC., Çev. İbrahim Sona (Aralık 2012). **a.g.m., Türklük Bilgisi Araştırmaları**, (Yay. Haz. Cemal Kafadar–Mehmet Ölmez), C.38, Harvard Üniv.: Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Kitapmat Matbaacılık, ss. 131-148.

ŞAMAN DOĞAN, N. (2013). "Ortaçağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları Selçuklu Medreseleri–Darüşşifalarından Örnekler", Ankara: **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.2, S.28, ss. 429-443.

TAUER, F. (1965). "Timurlular Devrinde Tarihçilik", (Çev. Ahmed Ateş), **Bellekten**, C.29, S.113, Ankara: TTK Yayınları, ss. 49-61.

TEKİN, R. (2009). "İdris-i Bitlisî ve İdrisiyye Medresesi Mevkufâtı", Erzurum: **Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.40, ss. 233-246.

TUNÇ, S. (1997). "Dede Ömer Rûşenî", S.4, Konya: **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, ss. 237-249.

TURAN, O. (Nisan 1947). "Şemseddin Altun–Aba Vakfiyyesi ve Hayatı", **Bellekten**, C.9, S.42, Ankara: TTK Basımevi, ss. 197-236.

TURAN, O. (Ocak 1948). "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III: Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", **Bellekten**, C.12, S.45, Ankara: TTK Basımevi ss. 17-172.

TOPDEMİR, H. G. (Mayıs 2011). "Osmanlı Biliminin Öncülerinden Ali Kuşçu", Ankara: **Bilim ve Teknik: TÜBİTAK**, Yıl 44, Sayı 522, ss. 86-89.

TURGUT, A. K. (Bahar 2014). "Devvânî ve Enmûzecu'1-Ulûm Adlı Eseri", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl 18, Sayı 59, **EKEV** Yayinevi, Erzurum, ss. 443-455.

UYGUR, A. (2007). "İdris-i Bitlisi ve Eserleri Üzerinde Yapılan Bazı Bilimsel Araştırmalara Tenkidi Bir Yaklaşım", C.1, S.10, İstanbul: **İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası**, ss. 53-69.

UZUNÇARŞILI, İ. H. (1968). "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", **Bellekten**, C.32, S.126, TTK Basımevi, Ankara, ss. 191-245.

ÜZGÖR, T. (1997). "Fuzûlî'yi Anlamak", Konya: **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.3, ss. 87-101.

VARLIK, M. Ç. (1989). "Ak Koyunlular", **DGBİT.**, C.8, İstanbul: Çağ Yayınları.

QUETTA, Inamul Haq K. (1970). "Ahlî Shîrâzî", **Journal of the Pakistan Historical Society**, XVIII/2, Karachi/Pakistan, pp. 115-139.

TEZLER

ANAY, H. (1994). Celâleddin Devvânî Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv., Edebiyat Fak. Felsefe Böl. İstanbul.

AYDEMİR, S. (1990). Dede Ömer Rûşenî (Hayâtı, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkitli Metni). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Ens., Konya.

AYDOĞMUŞOĞLU, C. (2007). Tarihte Tebriz. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

BAŞARAN, O. (2000). İdrîs-i Bitlîsî'nin Heşt Bihişt'inin Hâtîme'si. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Ens., Erzurum.

ÇATAKOĞLU, M. Ş. (2002). Anadolu Selçuklu Dönemi İlmî Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Kuruluş Dönemi İlmî Faaliyetlerine Tesiri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniv., Sos. Bil. Ens. Isparta.

DEMİR, R. (2006). Hatâyî-i Tebrîzî ve Mollâ Câmî'nin Yûsuf u Züleyhâ Mesnevîleri Üzerinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme (İnceleme-Metin). Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniv., Sosyal Bilimler Ens., Van.

ESHENKULOVA, K. (2001). Timurlular Devri Medrese Eğitimi ve Ulûm El-Evâ'il (Matematik, Astronomi ve Tıp). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

MEMİŞ, M. (1998). Şanlıurfa Medreseleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

NASIROĞLU, M. (2010). Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.

ÖZCAN, S. (1994). 1727 (h.1140) Tarihli Tapu Tahrîr Defterine Göre Tebriz Sancağı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

PAYDAŞ, K. (2003). Ak-Koyunlu Devlet Teşkilâtı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

POLAT K. (2010). V. ve XV. Yüzyıllar Arasında Tebriz. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

SHADCHEHR, F. F. G. (2008). Abd Al-Rahman Jami: "Naqshbandi Sufi, Persian Poet". (PhD. Dissertation), The Ohio State University, Ohio/USA.

UZUN, M. (1982). Dede Ömer Rûşenî'nin Hayatı, Eserleri ve Miskinnâmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İstanbul.

BİLDİRİLER

ARPA, A. (2012). **Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre**: "Cizre Medreselerinde Arapça Eğitim Programı", (Edit. M. Nesim Doru), **Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul: Mardin Artuklu Üniv. Yay., ss. 411-419.

AYĞAN, F. (2012). **Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre**: "Tarihten Günümüze Cizre Yöresi Medreselerinde Kelam ve Akaid Öğretimi", (Edit. M. Nesim Doru), **Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu Bildirileri** İstanbul: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, ss. 421-429.

DALKILIÇ, N.; HALİFEOĞLU, F. M.; HALİFEOĞLU, Z. (2007). "Mardin Tekke Camii - Şah Sultan Hatun Medresesi Restorasyon Çalışması", Ankara: **Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu 1**, ss. 23-38.

DALKILIÇ, M. (2012). "Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu 1 (05-07 Ekim 2012)**, Muş: MAÜ., İlahiyat Fakültesi ss. 233-246.

DOĞAN, H. (2012). "Medreselerde Okutulan Temel Âkîde Kitapları Üzerine Bazı Tespit ve Mülahazalar", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu II (05-07 Ekim 2012)**, Muş: MAÜ., İlahiyat Fakültesi, ss. 655-678.

GÖZÜTOK, Ş. (2012). "Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş: MAÜ., İlahiyat Fakültesi. ss. 199-216.

İMAMOĞLU, İ. H. (2012). "(İslâm'ın Kadim Geleneğinden) Medreselerden (Vatandaşlık Bilincine) Mekteplere: Hedef-İçerik ve Paradigma Sorgulamaları", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş: MAÜ., İlahiyat Fakültesi, ss. 185-198.

KARADAŞ, C. (2012). "Nizâmiye Medreseleri ve Gazzâlî", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş: MAÜ., İlahiyat Fakültesi, ss. 545-555.

KARAHAN, A. (1976). "Emir Afsahuddin Hidayet ve İncelenmemiş Divanı", İstanbul: **II. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, ss.126-127.

MOMİNOV, K. (2012). "Orta Asya'da Medreselerin Tarihsel Gelişimi ve Felsefi Temelleri", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş: MAÜ., İlahiyat Fakültesi, ss. 405-427.

NİAYIŞ, Ü. (2004). "Diyarbakır'e Damga Vuran Türkmenler: Akkoyunlu Kültür ve Medeniyetine Bir Bakış", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu/Bildiriler, (20-22 Mayıs 2004)**, (Edit. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal), Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği, ss. 493-507.

PAŞAYEVA, A. (2004). "Akkoyunlu Şair Efscheddin Hidayetullah Bey", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (Edit. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal), Diyarbakır, ss. 401-405.

PASHAYEVA, A. (2008). "Halk ve Divan Şiiri Kavşağında Yeni Bir Edebî Unvan: Emir Efscheddin Hidayetullah Bey", **11. Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri Kongresi: 38. ICANAS / 10-15 Eylül 2007**, (Yay. Haz. Zeki Dilek, Mustafa Akbulut,

Zeki Cemil Arda, Zeynep Bağlan Özer, Reşide Gürses, Banu Karababa Taşkın), C. III, Ankara: AKDITYK: 5/1, ss. 1311-1321.

SIRIM, V. (2012). "Selçuklular ve Osmanlı Döneminde Medreseleri Mali Kaynakları", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş: MAÜ., İlahiyat Fakültesi, ss. 557-572.

ŞİMŞEK, S. (2012). "Medreselerin Mevcut Durumu ve Beklentiler", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş: MAÜ., İlahiyat Fakültesi. ss. 305-311.

TUNÇ, Z. (2013). "Akkoyunlular Döneminde Harput", Elazığ: **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu (23-25 Mayıs 2013)**, ss. 569-578.

YAVUZ, A. (2012). "Bir İhtisas Medreseleri Olarak Dâru'l-Hadislerin Önemi", **Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş: MAÜ., İlahiyat Fakültesi. s. 217-231.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

ADNAN, A. (1965). "Ali Kuşçu", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.1, Eskişehir: Millî Eğitim Basımevi, ss. 321-323.

AFYONCU, E. (2007). "Otlukbeli Savaşı", **TDVİA.**, C.34, Ankara: TDVY., ss. 4-6.

AKA, İ. (2002). "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", **Türkler**, C.6, Ankara: YTY., ss. 839-860.

AKALIN, Ş. (2002). "Kervansaray", **TDVİA.**, C.25, Ankara: TDVY., ss. 299-302.

ALGAR, H. (17 July 2007). "Ahrar, Khwaja 'Ubayd Allah b. Mahmud Nasir al-Din (806-95/1404-90)", **EI**, (Edit. P. Beaman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel and W. P. Heinrichs), Leiden: E. J. Brill, pp. 50-52.

ALTUN, A. (1991). "Artuklular", **TDVİA.**, C.3, Ankara: TDVY., ss. 418-419.

ANAY, H. (1994). "Devvânî", **TDVİA.**, C.9, İstanbul: TDVY., ss. 257-262.

AYDIN, C. (1989). "Ali Kuşçu", **TDVİA.**, C. 2, İstanbul: TDVY., ss. 408-410.

- AZAMAT, N. (1989). "AHMEDÎ Akkoyunlu", **TDVİA.**, C.2, Ankara: TDVY., ss. 167-168.
- BİLGİCİOĞLU, B. (2003). "Mardin", **TDVİA.**, C.28, Ankara: TDVY., ss. 48-51.
- BİLGİLİ, A. S. (2011). "Tebriz", **TDVİA.**, C.40, İstanbul: TDVY., ss. 219- 222.
- BİRİŞİK, A. (2003). "Medrese", **TDVİA.**, C.28, Ankara: TDVY., ss. 333-338.
- BOZKURT, N. (2004). "Mektep", **TDVİA.**, C.29, Ankara: TDVY., ss. 5-6.
- BOZKURT, N. (2003). "Medrese", **TDVİA.**, C.28, Ankara: TDVY., ss. 323-327.
- BROCKELMANN, C. (2012). "al-Dawwânî", **EI¹**, (Edit. M. Th. Houtsma, T. W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann), Leiden: E. J. Brill, p. 933.
- COOPER, J. (1998). "al-Dawani, Jalal al-Din (1426-1502)", (Edit. Edward Craig), Vol.2, London: **Routledge Encyclopedia of Philosophy**, pp. 806-807.
- DENKNALBANT, A. (2013). "Yâkutiye Medresesi ve Kümbeti", **TDVİA.**, C.43, Ankara: TDVY., ss. 293-295.
- el-A'ZAMÎ, M. M. (1992). "BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail", **TDVİA.**, C.6, Ankara: TDVY., ss. 368-372.
- ERAVCI, H. M. (2002). "Safevî Hanedanı", **Türkler**, C.6, Ankara: YTY., ss. 882-892.
- ERDEM, İ. – UYAR, M. (2002). "Akkoyunlular: Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı", **Türkler**, C.6, Ankara: YTY., ss. 873-881.
- ERTUĞRUL, Ö. (1993). "Çifte Minareli Medrese", **TDVİA.**, C.8, Ankara: TDVY., ss. 312-313.
- ERÜNSAL, İ. (1969). "Halvetîlik ve Halvetiyye", **Meydan Larousse**, C.5, İstanbul: Meydan Yayınevi, ss. 566-567.
- ERÜNSAL, İ. E. (1993). "Dârülilim", **TDVİA.**, C.8, Ankara: TDVY., ss. 539-541.
- GÜNDOĞDU, H. (2002). "Akkoyunlu Devri Mimarisi", **Türkler**, C.8, Ankara: YTY., ss. 156-165.
- GÖLPINARLI, A. (1970). "Halvetîlik", **Türk Ans.**, C.18, Ankara, ss. 420-423.

- GÜMÜŞ, S. (1993). "CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf", **TDVİA.**, C.8, Ankara: TDVY., ss. 134-136.
- HAZRETKULOV, F. (2004). "Habîbî", **Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi**, C.4, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., ss. 308-309.
- HUART, C. (1966). "İdrîs Bitlisî", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.5/2, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 936.
- İNALCIK, H. (1966). "Mehmed II", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.5/2, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, ss. 506-535.
- KILIÇ, H. (2009). "Sarf", **TDVİA.**, C.36, Ankara: TDVY., ss. 136-137.
- KASIMLI, M. (2007). "Ni'metullah Kişverî", **TDVİA.**, C.33, Ankara: TDVY., ss. 131-132.
- KARA, M. (2011). "Tekke", **TDVİA.**, C.40, Ankara: TDVY., ss. 368-370.
- KARAHAN, A. (1996). "Fuzûlî", **TDVİA.**, C.13, Ankara: TDVY., ss. 240-246.
- KAYA, M. (1993). "Dârülhikme", **TDVİA.**, C.8, Ankara: TDVY., ss. 537-538.
- KAYA, M. (1992). "Beytülhikme", **TDVİA.**, C.6, Ankara: TDVY., ss. 88-90.
- KONUR, H. (2002). "Akkoyunlular Döneminde Tasavvuf", **Türkler**, C.7, Ankara: YTY., ss. 536-539.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (2001). "Figânî", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.4, Eskişehir: Millî Eğitim Basımevi, ss. 628-630.
- KURT, Y. (2007). "Ni'metullah b. Mahmûd", **TDVİA.**, C.33., Ankara: TDVY., ss. 132-133.
- KURTULUŞ, R. (1996). "Figânî Baba", **TDVİA.**, C.13, Ankara: TDVY., s. 58.
- KRENKOW, F. (1955). "Kütüphane", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul: Maarif Basımevi, ss. 1126-1128.
- LAMBTON, A. K. S. (1991). "al-Dawānî", **EI²**, (Edit. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs), Leiden: E. J. Brill, p. 174.
- LANDAU, J. M. (2003). "Küttâb", **TDVİA.**, C.27, Ankara: TDVY., ss. 3-4.

- LOSENSKY, P. E. (2008). "Ahlî-yi Shîrâzî", **EI**³, (Edit. Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson), Edition: First Print, (Series: 2008/2), Leiden: E. J. Brill, pp. 45-46.
- MACÎT, M. (2002). "Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin Edebî Faaliyetleri", **Türkler**, C.7, Ankara: YTY., ss. 696-701.
- MEMMEDOV, S. (2002). "Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan", **Türkler**, C.6, Ankara: YTY., s. 869-872.
- MİNORSKY, V. & BOSWORTH, C. E. (2000). "Uzun Hasan", **EI**¹⁰, Leiden: Brill, pp. 963-967.
- NESİBLİ, N. (2002). "Osmanlı Safevî Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan", **Türkler**, C.6, Ankara: YTY., ss. 893-898.
- NEWMAN, Andrew J. (2011). "Davānī, Jalāl-al-Dīn Mohammed", **Encycloaepedia Iranica**, Vol.7, Fasc.2, New York: Columbia University Press, pp. 132-133.
- OCAK, A. (2002), "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", Ankara: **Türkler**, C.5, Ankara: YTY., ss. 721-727.
- ÖNKAL, A.–BOZKURT, N.(1993)."Cami",**TDVİA**, C.7, Ankara: TDVY, ss. 46-56.
- ÖZAYDIN, A. (1997). "Hamdullah el-Müstevfi", **TDVİA.**, C.15, İstanbul: TDVY., ss. 454-455.
- ÖZCAN, A. (2001). "İdrîs-i Bitlîsi", **TDVİA.**, C. 21, Ankara: TDVY., ss. 485-488.
- ÖZEK, A. (2002). "el-Keşşâfi", **TDVİA.**, C.25, Ankara: TDVY., ss. 329-330.
- ÖZEL, A. (1996). "Fıkıh: Literatür", **TDVİA.**, C.13, Ankara: TDVY., ss. 14-22.
- ÖZEN, Ş. (2011). "Teftâzânî", **TDVİA.**, C.40, Ankara: TDVY., ss. 299-308.
- PAYDAŞ, K. (2002). "Akkoyunlular Devlet Teşkilatı", **Türkler**, C.7, Ankara: YTY., ss. 212-220.
- PEDERSEN, J. (1960). "Mescid", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, ss. 1-71
- PEKTAŞ, K. (2009). "Sûse Ribâtî", **TDVİA.**, C.37, Ankara: TDVY., ss. 573-574.

- RIDGEON, L. (2008). "Jami, 'Abd al-Rahman", **Encyclopaedia of Islamic Civilisation and Religion**, (Edit. Ian Richard Netton), Publisher: Routledge, London & New York, p. 326.
- RITTER, H. (1963). "Câmî: Eserleri", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, ss. 18-20.
- RIZVI, Sajjah H. (2012). "Dawani, Jalal al-Din 1427-1502", **The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought**, (Editors: Gerhard Bowering, Patricia Crone, Wadad Kadi, Devin J. Stewart, Muhammad Qasim Zaman, Mahan Mirza), Princeton University Press: Princeton / New Jersey / USA., p. 126.
- RUSKA, J. (1950). "Huneyn b. İshâk", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C. 5, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 590.
- SADIKOĞLU, S. Ç. (1996). "Habîbî", **TDVİA.**, C.14, İstanbul: TDVY., ss.374-375.
- SEYYİD, E. F. (1995). "Fâtımîler", **TDVİA.**, C.12, Ankara: TDVY., ss. 228-237.
- SOURDEL, D. (1986). "Bayt al-Hikma", **EI¹**, Leiden/E. J. Brill, p. 1141.
- SÜMER, F. (1989). "Akkoyunlular", **TDVİA.**, C.2, Ankara: TDVY., 270-274.
- SÜMER, F. (1992). "Bayındır", **TDVİA.**, C.5, Ankara: TDVY., ss. 245-246.
- SÜMER, F. (2002). "Kitâb-ı Diyarbekriyye", **TDVİA.**, C.26, Ankara: TDVY., s. 75.
- SÜMER, F. (2012). "Uzun Hasan", **TDVİA.**, C.42, Ankara: TDVY., ss. 261-264.
- ŞAHİNOĞLU, M. N. (1989). "Ahlâk-ı Celâlî", **TDVİA.**, C.2, Ankara: TDVY., s. 16.
- TOGAN, Z. V. (1963). "Câmî", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.3 İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, ss. 15-18.
- TOKMAK, A. N. (1994). "Ehlî-i Şîrâzî", **TDVİA.**, C.10, Ankara: TDVY., s. 533.
- THACKSTON, W. (2011). "Ahlî Sîrâzî", **Encyclopædia Iranica**, Vol.1, Fasc.6, Last Updated Publish 2011), New York: Columbia University, pp. 637-638.
- OKUMUŞ, Ö. (1993). "Câmî, Abdurrahman", **TDVİA.**, C.7, Ankara: TDVY., ss. 94-99.
- ULUDAĞ, S. "Halvetiyye", **TDVİA.**, C.15, Ankara: TDVY., ss. 393-395.

- UNAT, Y. (1999). "Osmanlı Astronomisine Genel Bir Bakış", **Osmanlı (Bilim)**, C.8, (Edit. Güler Eren), Ankara: YTY., ss. 412-420.
- UZUN, M. "Dede Ömer Rûşenî", **TDVİA.**, C.9, Ankara: TDVY., ss. 81-83.
- YAVUZ, Y. Ş. (2002). "Kelâm", **TDVİA.**, C.25, Ankara: TDVY., ss. 196-203.
- YAVUZ, Y. Ş. (1992). "Beyzâvî", **TDVİA.**, C.6, Ankara: TDVY., ss. 100-103.
- YİĞİT, İ. (2008). "Ribât", **TDVİA.**, C.35, Ankara: TDVY., ss. 76-79.
- YİNANÇ, M. H. (2001). "Cihan-Şah", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.3, Eskişehir: Millî Eğitim Basımevi, ss. 173-189.
- YİNANÇ, M. H. (1965). "Akkoyunlular", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, ss. 251-270.
- YİNANÇ, M. H. (2001). "Baysungur", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C.2, Eskişehir: Millî Eğitim Basımevi, ss. 427-428.
- YILDIZ, H. D. (1988). "Abbasiler", **TDVİA.**, C.1, Ankara: TDVY., ss. 31-48.
- WICKENS, G. M. (2011). "AKLÂQ-E JÂLÂLÎ", **Encyclopædia Iranica**, Vol.1, Fasc.7, Last Update Publish 2011, New York: Columbia University, p. 724.

SEYAHATNÂMELER

- ANGIOLELLO, G. M., ZENO, C., d'ALESSANDRÌ, V., GREY, C. (1873). **A Narrative of Italian Travels in Persia, in the Fifteenth and Sixteenth Centuries: "A Short Narrative of the Life and Acts of the King Ussun Cassano":** by G. M. Angiolello, (Trans. and Edit. by Charles Grey) London: Print: Hakluyt Society.
- BARBARO, J. (2005). **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat.** (Çev. Tufan Gündüz), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- CLAVIJO, R. G. (1993). **Anadolu, Orta Asya ve Timur.** (Çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul: Ses Yayınları.
- EVLİYÂ ÇELEBİ, (2013). **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi.** (Yay. Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), C.1-2, Kitap 3/4, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- LOCKHART, L., MOROZZO DELLA ROCCA, R., TIEPOLO, M. F. **Il Nuovo Ramusio: "I Viaggi in Persia degli Ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini"**,

Vol. VII, MCML-XXIII, XIII + 415 p., Rome/Italy: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente., Çev. Mahmut Hasan Şakiroğlu, (Ocak 1978). "Venedik Elçileri Barbaro ve Contarini'nin İran'a Seyahatleri", **Bellekten**, C.XLII, S.165, ss. 151-167.

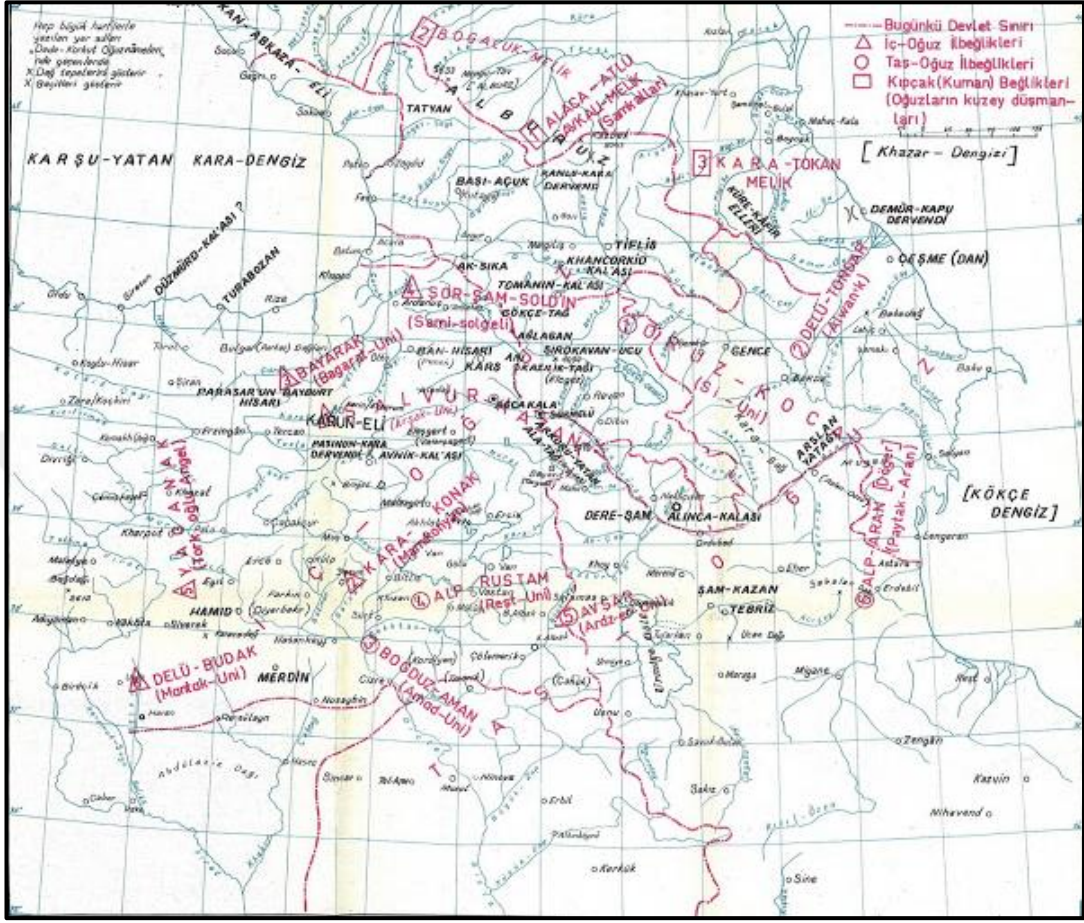
POLO, M. (TY). **Marco Polo Seyahatnâmesi**. C.1, İstanbul.

SCHILTBERGER, J. (1997). **Türkler ve Tatarlar Arasında**. (Çev. Turgut Akpınar), İstanbul: İletişim Yayınları.

EKLER

Ek 1

Oğuz Elleri (Küçük Arsaklılar Ülkesi)

Kaynak: M. Fahrettin Kırzioğlu, "Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri (Armenya/Yukarı Eller Tarihinin İçyüzü)", **Belleten**, (1986'dan ayırması), C.1, S.198, TTK., Ankara, 1987, ss. 915-928.)

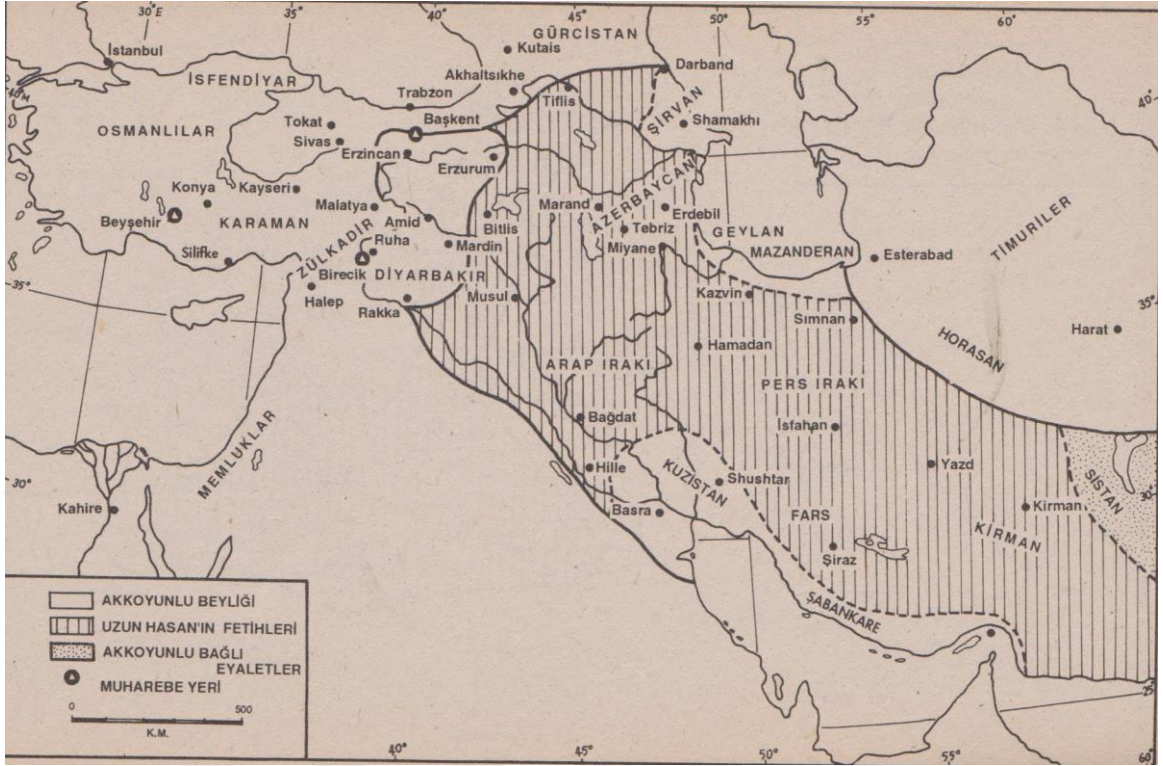
Ek 2

Fatih Sultan Mehmet ve Akkoyunlu Tutsaklar Başkent (İstanbul)'te

Kaynak: Woods, *Akkoyunlular*, s. 66.

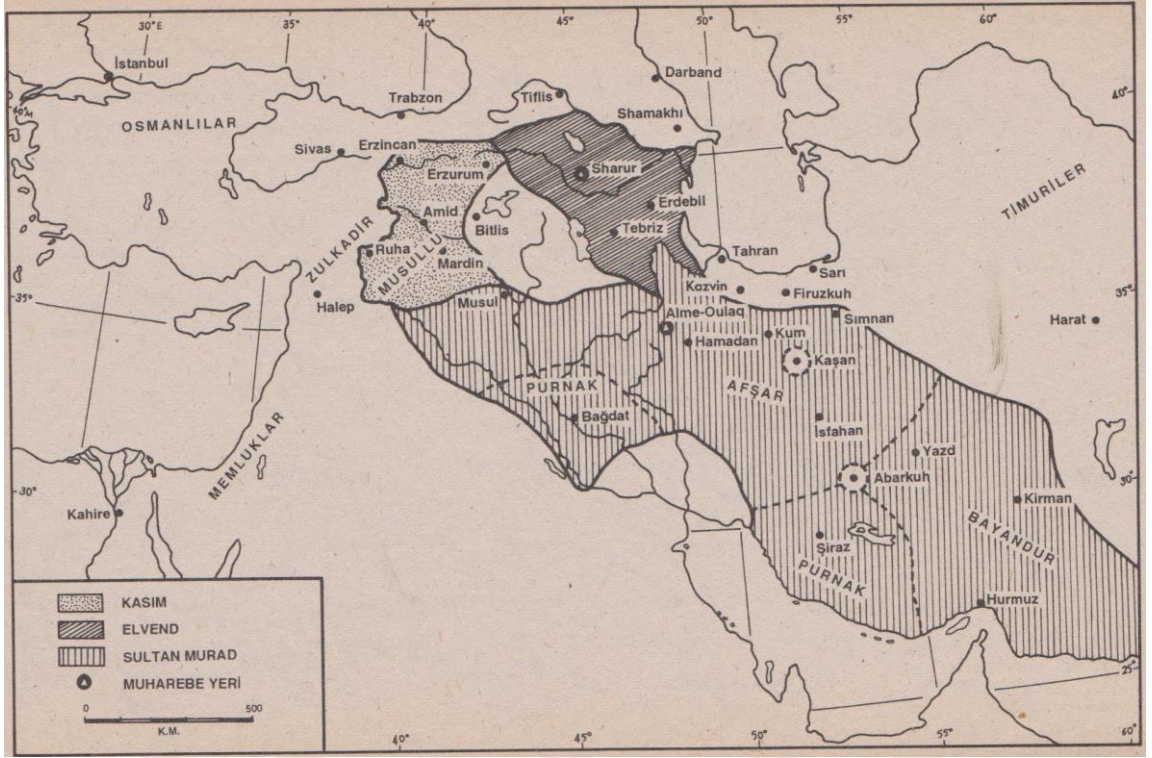
Ek 3

Uzun Hasan Bey'in Fetihleri

Kaynak: Woods, *Akkoyunlular*, (Ek 5/Harita 8: Beylikten İmparatorluğu)

Ek 4

Elvend, Kasım ve Murad Beylerin hâkimiyet bölgeleri

Kaynak: Woods, *Akkoyunlular*, (Ek 5/Harita 10: Üçlü Paylaşım)

Ek 5

Vakfın İsmi	<i>Sûfî Halil Câmii ve Medresesi Vakfı</i>
Bulunduğu Yer	<i>Nahçivân</i>
Kuruluş Tarihi	<i>XV. Yüzyıl</i>
Kaydedildiği Defter No	<i>633</i>
Kaydedilen Defterin Tarihi	<i>1590</i>
Şartları	<i><u>Karve-i Zâviye tâbi'-i Şerûr</u> Zemin bir küt'a Molla Emir Bağî dimekle ma'rûfdur ve bağ-ı Sabar Kulu vkaı-ı şerîf-i Sûfî Halil ber mûceb-i vakfiyye, Zemîn-i Kelekbağ dimekle meşhur bağ yeri bir küt'a vakf-ı medrese-i Sûfî Halil ber-mûceb-i vakfiyye</i>
Gelir Kalemleri	<i>2 Bağ</i>
Gider Kalemleri	<i>Personel Giderleri</i>

Sûfî Halil Bey Câmîi ve Medresesi Vakfı

Kaynak: Ali Sinan Bilgili, **Osmanlı Vakıfları: İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da** (XVI-XVIII.Yüzyıllar), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2011, s. 39.

Ek 6

DERSLER	DERS KİTAPLARI					
SARF	Emsile	Bina	Maksud	İzzî	Merah	Şâfiyee
NAHİV	Avâmil	Misbâh	Kâfiye	Elfiye	Molla Câmi	Müğni'l-Lebîb
FIKİH	Halebî	Kudûrî	Hidâye	Kâdihân	Bazzâziye	
MANTIK	İsagoci	Hüsâm-ı Kâfi	Fenârî	Şemsiyye	Tehzîb	Kara Davud
ADAB	Mesud Rûmî	Hüseyin Efendi	Kadı Adud	Şerh-i Hanefiyye	Mir	
ME'ÂNÎ	Telhis	Şerh-i Muhtasar	Mütavvel	İzah-i Me'ânî		
KELAM	Ö.Nesefi	Şerh-i Akâid				
HENDESE	Eşkâl-i Tesîs	Öklides				
USUL-İ FIKİH	Tenkih	Tavzih	Muhtasar-ı Müntehâ	Seyyid	Telvih	Fusul-i Beyâyî
HEYET	Şerh-i Çağminî	Bircendî				
HADİS	Buhârî	Müslim	Müsnetler			
TEFSİR	Vâhidî	Başî	K.Beydâvi			

Akkoyunlu Medreselerinde Okutulduğu Düşünülen Dersler ve Ders Kitapları

Kaynak: İ. H. İmamoğlu, "(İslâm'ın Kadim Geleneğinden) Medreselerden (Vatandaşlık Bilincine) Mekteplere: Hedef-İçerik ve Paradigma Sorgulamaları", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu I (05-07 Ekim 2012)**, Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Muş, 2012, s. 195.

Ek 7

Sultan Kasım Medresesi'nin Genel Görünüşü

Kaynak: <http://www.mardinliyim.com/mardin-medreseleri.html>

Ek 8

Sultan Kasım Medrese'nin Avlusu

Kaynak: <http://www.arsivfotoritim.com/yazi/zafer-buna-mardin-guneydogunun-gizemli-kenti/>

Ek 9

Şah Sultan Hatun Medresesi

Kaynak: Neslihan Dalkılıç, F. Meral Halifeoğlu, Zülfikar Halifeoğlu, "Mardin Tekke Camii-Şah Sultan Hatun Medresesi Restorasyon Çalışması", **Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu-1**, Ankara, 2007, ss. 23-38.)

Ek 10

در کافرانی بسی مرفه باقبال و هوس و دلش روشن از نور علم الیقین
 تمامی جهانش بزرگترین یعنی یارب بولاج و کتبه زینت آرزوی فیروز
 بخت اولان شاه کامرانقه چوق قلوب اقبالند کهرس مرفه باقبال
 و قلبی علم الیقین نور به روشن و بتون دنیا بزرگینده اوله بو مقالاق
 قیومی با دشا هر نیک معصری دشا اسماعیلک زمان سلطنتده اکتساب
 فضل و کمال ایلین بعضی سادات کرام و علم و فضلانک احوالی بیانده
 از جمله امیر حسن پیک و یعقوب میرزا انک زمان سلطنتدن واقع
 اولان زمره فضلانک دانشوری و جناب خیر البشرک اولاد و اولادین
 امیر صدر الدین محمد الحسینی بده فاخره شیرازده علوم محسوس و مفهومی
 تشربه قیام وجودت طبع و دقت ذهن ایله علمای متبحرین و فضلای
 بناخر نیک ممتاز و ستاسی ایدر خیانت الدین منصورک و لارشدیدر

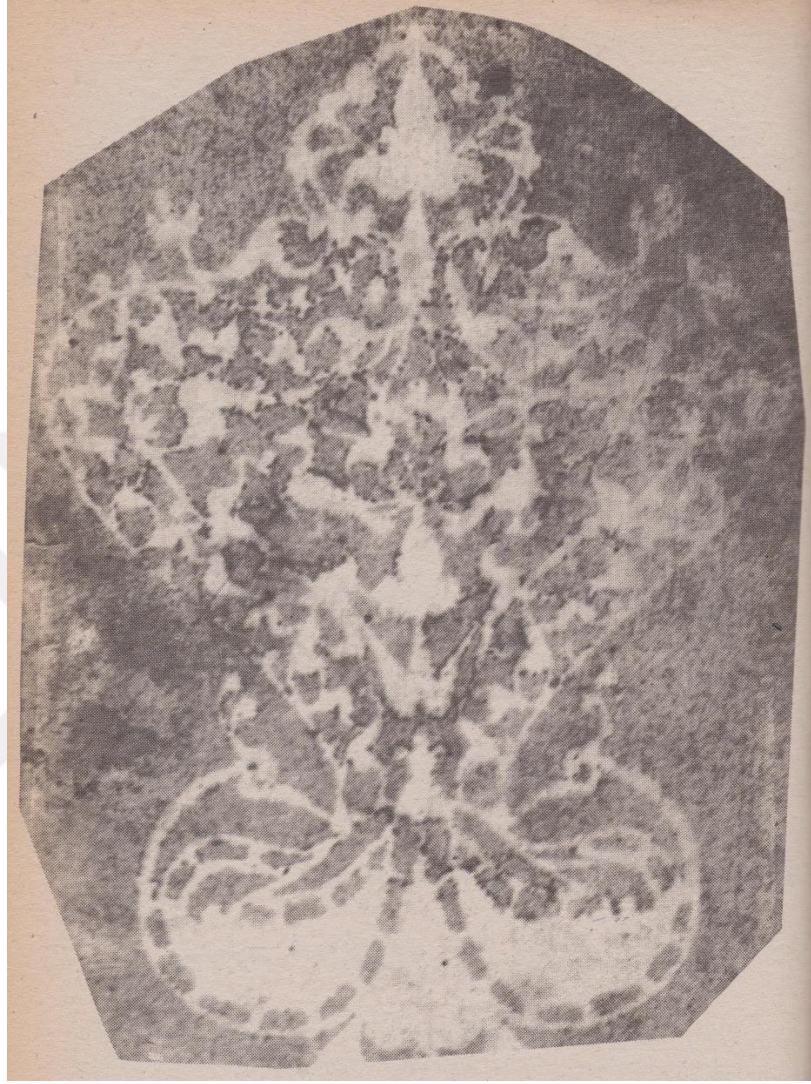
Akkoyunlu ve Safevî Tarihleri Hakkında Anonim Yazma:

Akkoyunlu sultanları ve Şah İsmail ile çağdaş bilginleri seyyidleri tanıtan bölümünün başladığı 22. yaprağından bir bölüm

Kaynak: Woods, *Akkoyunlular*, s. 390.

Ek 11**Sultan Yakub Bey ve Sarayı****Kaynak:** Woods, Akkoyunlular, s. 230.

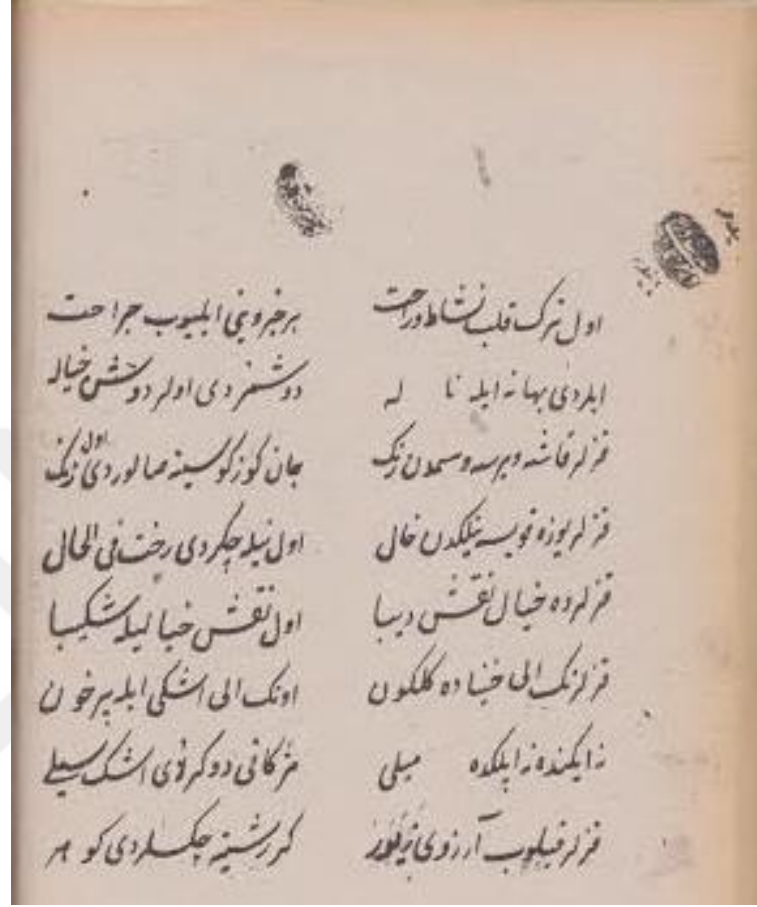
Ek 12

Leyla ve Mecnun'un 6/b sayfasındaki Akkoyunlu Amblemi

Kaynak: Woods, *Akkoyunlular*, s. 380

Ek 13

Leyla ve Mecnun'nun En Eski Yazma Nüshaları:

Eserin 57/b sayfasının üst sağ köşesinde, Akkoyunlu beylerine ait "mühr-i Bayındır" kaydı ile "bende-i Şâh-ı velâyet..." ibaresinin olduğu mühür bulunmaktadır.

Kaynak: Woods, *Akkoyunlular*, s. 379.